

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яво,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –

Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 8 від 28 березня 2012 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

- Келембет С.** Рюрик-Костянтин Ольгович – загадковий
чернігівський князь XIII століття. 3
Половець В. Половці і монголо-татари. 11
Пиріг П. Петро Конашевич-Сагайдачний: історичні
нариси життя та діяльності. 18

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Ситий Ю.** Топографія та структура укріплень
давньоруського Чернігова в різні періоди його історії 35
Морозова А. Чернігів і відомий, і невідомий. 43

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного
архіву м. Лунд (Швеція). (Публікація Хенрікссона Х.,
О.Циганок, О.Дубини) 47
Ситий І. Чернігівське видання «Акафісти с канони» 1785 р. . . 57
Ільїн О. Білоруська соціал-демократична громада
Чернігівщини 61

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Тригуб О.** Тестаменти як джерело з історії земельних володінь
Чернігівського Борисоглібського монастиря 64
Гапоненко Д. Ніжинський Благовіщенський монастир
(XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми 70
Цимбаленко І. Василь Гордійович Андрієвський
(1881 – 1930) 76

- Тарасенко О.** Листи Чернігівського архієпископа Філарета
(Гумілевського) до О.М.Бодяньського 84

РОЗВІДКИ

- Блакитний М.** Генерал від інфантерії
Віталій Миколайович Троцький 95
Гриценко І. Життєвий шлях та військова діяльність
генерал-хорунжого Володимира Савченка-Більського 102
Гаврик В. Ісак Мазепа: перші кроки у великій політиці 106
Потапенко Я. Історичні дослідження травматичного
психосоматичного досвіду як соціокультурного наслідку
Голодомору 1932-1933 рр. 112

- Мітеров О.** Трудові ресурси селянського господарства
Чернігівської губернії (1861 – 1917 рр.) 118

- Заєць О.** Земська меліорація на Чернігівщині, або
Чому на Лівобережному Поліссі так мало боліт. 127
Ямпольцев П. Система оплати праці міського населення України
на початку 1920 рр. 134

- Рахно О., Казимир Ю. М. В. Красовський:** віхи життя та
громадсько-політичної діяльності. 144

- Баламут А.** Формування місцевих органів влади Чернігівщини
в роки незалежності України (189–2004 рр.) 150

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

- Циганок О.** Про єдиний взірєць давньої української шкільної
епічної епіцедії. 158

ГІПОТЕЗИ. ВЕРСІЇ

- Пархоменко В.** Розгадано місце розташування літописного
міста Яришева? 164

- Берест Д.** Загадки Велесової книги 168

- ЮВІЛЕЇ**
Мисюра О. Володимир Полувцо-75! 175
Сповнена творчих сил 177

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

- Пам'яті Чернігівського любомудра 178

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал „Сіверянський літопис” включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Станіслав Келембет

РЮРИК-КОСТЯНТИН ОЛЬГОВИЧ – ЗАГАДКОВИЙ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КНЯЗЬ XIII СТОЛІТТЯ

У статті на основі аналізу записів Любецького синодика та літописних даних ідентифікується постать великого князя Чернігівського Костянтина Ольговича. Пропонується та обґрунтовується оригінальна версія щодо походження цього загадкового чернігівського правителя XIII століття.

Ключові слова: Любецький синодик, літописи, генеалогія, князівське та християнське ім'я, Ольговичі, Мономаховичі, князівське старшинство.

Загальноновизнаним є факт, що одним з найцінніших джерел з історії давньої Чернігівської землі та, зокрема, історичної генеалогії місцевої династії Ольговичів є т. зв. Любецький синодик (далі – ЛС). Під цією назвою в історіографії відомий рукопис, що зберігався у церкві Воскресіння колишнього Любецького Антонієвого монастиря за 50 км від Чернігова¹. Щоправда, ця пам'ятка у її повному обсязі має дуже пізні походження, будучи укладеною лише в період царювання імператриці Єлизавети Петрівни. Так, серед російських імператорів у ЛС останньою поминається Анна Іоаннівна, яка померла у 1740 р. (арк. 2). З єпископів Чернігівських останнім записаний Амвросій, який помер (згідно з припискою архієпископа Філарета) у 1750 р. (арк. 7 зв.). Кілька інших датованих записів (арк. 10, 65-69) доводять, що основну частину рукопису було укладено у 1750-х рр.

Незважаючи на таке пізнє датування, до складу ЛС було включено розділ (арк. 16-21), що являє собою князівський пом'яник з іменами князів XI – XV століть, переважна частина яких правили у межах давньої Чернігівської землі (маючи на увазі період її політико-династичної єдності під владою Ольговичів, включаючи Сіверщину й т. зв. «верхівські князівства»). Не викликає жодних сумнівів, що цю частину ЛС було переписано з більш давнього монастирського синодика, а в кінцевому підсумку вона сягає протографа XV ст., який увібрав у себе ще давніші поминальні записи. Втім, через пізні походження рукопису, звичайно, необхідно рахуватися з можливістю наявності в ньому механічних помилок, що є практично неминучим у процесі періодичного переписування тексту протягом кількох століть. Особливо це стосується імен та по батькові князів домонгольського періоду. Справа в тому, що в цей період переважна більшість Рюриковичів, і Ольговичів зокрема, носили відразу по два імені – князівське, язичницьке за походженням, та християнське. У церковному синодику в таких випадках, звичайно, на першому місці ставилося християнське ім'я (практично всі вони відомі лише з ЛС), а вже потім ім'я князівське, по батькові та титул князя, причому три останні елементи – далеко не завжди. Тому цілком природно, що переписувачі XV – XVIII століть інколи приймають князівське ім'я за по батькові й навпаки. Наприклад, подібну помилку містить уже перший запис ЛС: «Великого князя Костянтина Мстиславича Чернѣговского, создавшего церков святого Спаса»

© Келембет Станіслав Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління.

(арк. 16). Адже з літописних даних добре відомо, що першим чернігівським князем і засновником Спасо-Преображенського собору був Мстислав Володимирович (помер у 1036 р.); тобто в протографі ЛС, без жодних сумнівів, поминався не Костянтин Мстиславич, а Костянтин-Мстислав Чернігівський.

Як відомо, історія Чернігівської землі XIII – XIV ст. у джерелах висвітлена надзвичайно слабо. Зокрема, навіть сам факт існування деяких чернігівських князів цього періоду нам відомий лише за записами в ЛС, де вони, на відміну від дрібних удільних правителів, титулюються великими князями. Першим і, напевне, найзагадковішим серед них є вел. кн. Костянтин Ольгович. Проблеми ідентифікації цього чернігівського правителя і присвячена дана стаття.

Отже, наведемо фрагмент ЛС, що містить ім'я Костянтина Ольговича, а також кількох інших чернігівських князів, ідентифікація яких має першочергове значення для нашої мети. Задля зручності кожному князеві присвоєно власний порядковий номер.

«(...) 1) В(е)л(икого) кн(я)з(я) Ярослава Чернѣгов(ского) въ иноцех Василя и кн(я)гиню его Ирину 2) Вел(икого) кн(я)з(я) Феодосія чернѣгов(ского) и кн(я)гиню его Еуфросинію 3) Вел(икого) кн(я)з(я) Всеволода Данила С(вя)тослава Чернѣгов(ского) и кн(я)гиню его Анастасію 4) Вел(икого) кн(я)з(я) Константиана Олго(вича) Черн(иговского) и с(ы)новъ его Д(а)в(ы)да Глѣба и Александра 5) Вел(икого) кн(я)з(я) Пахомія Глѣба чернѣгов(ского) и кн(я)гиню его Анастасію 6) Вел(икого) кн(я)з(я) Михаила чер(ниговского) Всеволодича С(вя)тославля внука и боярина его Феодора непоклонившихся с(о)лнцу и неходившихъ около куста, убьеннихъ от татаръ за православную вѣру: кн(я)з(я) Михаила и кн(я)гиню его Елену 7) Вел(икого) кн(я)з(я) Пантелимона Мстиславича Чернѣгов(ского) и кн(я)гиню его Марфу (...)»².

1) Не викликає жодних сумнівів, що в цьому запису поминається Ярослав Всеволодович, молодший син Всеволода Ольговича († 1146), який займав чернігівський стіл у 1180 – 1198 рр.³.

2) Р. В. Зотов зазначив, що серед великих князів Чернігівських христильне ім'я Феодосія міг носити лише Олег Святославич († 1204)⁴, старший син Святослава Всеволодовича († 1194) та племінник Ярослава⁵. Справді, вел. кн. Феодосій міг займати чернігівський стіл лише між 1198 та 1204 рр., оскільки всі інші князі, що правили у Чернігові до і після вказаного періоду, поминаються в інших записах ЛС (див. нижче). З 1198 по 1201 р. чернігівським князем був Ігор Святославич (син Святослава Ольговича, † 1165), але його христильним ім'ям, за літописними даними, було Георгій⁶. Отже, вел. князя Феодосія слід впевнено ототожнити з Олегом. Тим більше, що у втраченому Новгород-Сіверському синодику, близькому до Любецького, за даними архієпископа Чернігівського Філарета (Гумілевського), на місці Феодосія читалося ім'я Олега: «к. Олега, во иноцѣхъ Павла, и княгиню его Евфросинію». Щоправда, у виписці Філарета Олег названий лише князем (не великим князем), а сам архієпископ ототожнював його з Олегом Святославичем Новгород-Сіверським († 1180), старшим братом Ігоря, який у Чернігові ніколи не князував. Однак покладатися на точність виписок Філарета ні в якому разі не варто, оскільки архієпископ не раз передавав великокнязівський титул як звичайний князівський, зокрема, і при цитуванні запису ЛС з ім'ям Феодосія («князя Феодосія черн. и княгиню его Евфросинію»⁷). Про тотожність вел. князя Феодосія і Олега Святославича свідчить також ім'я княгині Єфросинії, яка за ЛС була дружиною Феодосія, а за Новгород-Сіверським – Олега.

3) У виписці Філарета п'яте слово цього запису ЛС читається не як ім'я (Святослава), а як по батькові (Святославича). Цілком можливо, що саме так запис читався у втраченому Новгород-Сіверському чи Єлецькому синодику, оскільки у деяких випадках виписки архієпископа, подані як цитати з ЛС, порівняно з оригіналом пам'ятки містять додаткові дані, що могли бути запозичені лише з інших синодиків. Відповідно, Філарет ототожнив Всеволода-Данила з Всеволодом Святославичем Чермним († 1212)⁸. З таким ототожненням погодився і Р. В. Зотов⁹. Справді, оригінальний рукопис ЛС у будь-якому випадку містить дефект тексту, оскільки один

Данило не міг носити відразу два князівських імені. А визнати Святослава окремим від Всеволода князем не можна тому, що в синодику завжди витримується певна форма титулу чернігівських князів: «великого князя» – ім'я – «Чернігвского». Якби слово «Чернігвского» відносилось лише до Всеволода-Данила, окремого від Святослава, то воно мало б стояти до, а не після імені Святослава. А відносити це слово до Святослава, окремого від Всеволода, не можна тому, що всі чернігівські князі з ім'ям Святослава поминаються в інших місцях ЛС. Отже, читання ЛС слід виправити на «Всеволода-Данила Святославича». Безперечно, мова йде про Всеволода Черного, другого сина Святослава Всеволодовича, який успадкував Чернігів після смерті старшого брата Олега-Феодосія (1204 р.)¹⁰. Подібно до батька й діда, Всеволод вів боротьбу з Мономаховичами, а саме Рюриком Ростиславичем, за київський стіл, досягнувши в цьому певних успіхів. Князував у Києві в 1206-ому, вдруге в 1207-ому і втретє з 1210 р. У 1212 р. Всеволод був вигнаний з Києва Мономаховичами і втік до Чернігова, де тоді ж і помер¹¹.

5) Єдиний чернігівський князь, який носив ім'я Гліба, – це Гліб Святославич, молодший брат Всеволода Черного. У 1212 р., після смерті Всеволода, він очолив оборону Чернігова від Мономаховичів. Як князь Чернігівський Гліб згадується у 1215 р.¹²

6) У цьому запису поминається знаменитий Михайло Всеволодович, син Всеволода Черного. Він успадкував Чернігів у 1223 р., після загибелі дядька Мстислава Святославича (див. № 7)¹³. У 1235 – 1237 рр. був князем Галицьким, а у 1237 – 1239 та 1241 – 1243 рр. займав київський стіл. У 1246 р. Михайло Всеволодович вирушив до Орди, де його було вбито за наказом хана Батия.

7) У виписці Філарета четвертим словом цього запису є не «Мстиславича», а «Мстислава». Можливо, що саме так запис читався у втраченому Новгород-Сіверському чи Єлецькому синодиках, якими архієпископ користувався як варіантами до ЛС. Відповідно, Філарет ототожнив Пантелеймона з Мстиславом Святославичем, молодшим із синів Святослава Всеволодовича¹⁴. Тієї ж думки дотримувався Р. В. Зотов, визнавши наявність в оригіналі ЛС помилки переписувача¹⁵. Справді, аналогічну помилку – заміну князівського імені «Мстислав», що стояло після імені хрестильного, на по батькові «Мстиславича», ми зустрічаємо вже у першому запису ЛС, причому ця помилка жодних сумнівів не викликає (див. 2-ий абзац статті). Мстислав Святославич як князь Чернігівський уперше згадується у 1220 р. Загинув у битві з монголами на Калці 1223 р.¹⁶

Отже, з'ясувавши особистості князів, що поминаються в ЛС до і після Костянтина Ольговича (№ 4), переходимо до основного завдання нашої роботи – ідентифікації цього загадкового чернігівського правителя.

Архієпископ Філарет ототожнював Костянтина Ольговича зі Святославом Ольговичем Чернігівським († 1164), а його синів – з Олегом, Ігорем та Всеволодом Святославичами, яким у генеалогічній таблиці відповідно присвоєні хрестильні імена Давида, Гліба та Олександра¹⁷. При цьому Філарет не врахував того факту, що Святослав Ольгович, згідно з його власним Уставом Новгородської єпархії 1137 р., носив хрестильне ім'я Миколи, а не Костянтина¹⁸.

М. Квашнін-Самарін вважав, що серед вел. князів Чернігівських домонгольського періоду Костянтина Ольговича відшукати неможливо. Відповідно, дослідник визнав цього князя сином Олега Романовича, який князував у Чернігові наприкінці XIII ст., і відніс час правління Костянтина, за іншими джерелами невідомого, до початку XIV ст.¹⁹ З такою версією цілком справедливо не погодився Р. В. Зотов, який зазначив, що князь початку XIV ст. навряд чи міг поминатися в синодику серед осіб початку XIII ст., перед своїм батьком, дідом і навіть прадідом (№ 6). Виходячи з передумови, що за місцем свого запису Костянтин мав належати до IX – XI покоління від Рюрика, Зотов визнав його за сина Олега-Феодосія Святославича (№ 2)²⁰. Окрім того, дослідник запропонував дуже цікаву гіпотезу, згідно з якою князівським ім'ям Костянтина було Рюрик. Ця гіпотеза базується на таких спостереженнях.

Під 6718 (1210) р. літописи, повідомляючи про чергове вокняжіння Всеволода

Чермного у Києві, додають, що тоді ж у Чернігові вокняжився Рюрик («Того же лѣта сѣде Всеволодъ паки в Києвъ, а Рюрикъ Черниговъ»)²¹. Традиційно цього Рюрика вважали давнім суперником Всеволода у боротьбі за Київ – відомим Рюриком Ростиславичем, зі смоленської гілки Мономаховичів. Тим більше, що під 6732 (1215) р. літописи містять такий запис: «Того же лѣта преставися князь Рюрик Ростиславич Києвъски, княжа в Черниговъ»²². Однак ця дата в історіографії давно вважалася помилковою, оскільки Рюрика Ростиславича, вочевидь, не було серед живих уже у 1212 р., під час війни Мономаховичів зі Всеволодом Чермним. А саме у поході проти Всеволода на Київ брали участь лише племінники Рюрика Ростиславича, а також його син Володимир. Після здобуття Києва вони взяли в облогу Чернігів (де ніяк не міг князувати глава їхнього роду), а потім племінник Рюрика, Мстислав Романович, за правом старшинства зайняв київський стіл²³. На те, що Рюрик Ростиславич не міг жити аж до 1215 р., звернув увагу вже М. М. Карамзін²⁴. Пізніше тієї ж думки дотримувався, наприклад М. С. Грушевський²⁵. Окрім того, викликав подив і такий абсолютно унікальний факт, як правління одного з Мономаховичів у Чернігові – родовому гнізді їх залятих суперників Ольговичів.

З цього приводу Р. В. Зотов писав: «Невже чернігівські Ольговичі, які так послідовно впроваджували до життя ідею старшинства при успадкуванні столів, як це видно за їх діями, могли допустити, щоб особа ворожого та ненависного їм племені Мономаховичів могла спокійно сидіти на їх природженому, так би мовити, столі, ледь не цілих п'ять років (з 1210 по 1215 р. за Лавр.) (...). Що ж він (Рюрик. – С. К.) робив, коли інші смоленські Мономаховичі у 1212 р. воювали Чернігівську область? З іншого боку, якби навіть Всеволод Чермний добровільно відступив свій спадковий стіл Мономаховичу, в силу відомих нам обставин або ж з егоїстичною метою володіння облюбованим ним київським столом, як каже Карамзін, то невже всі інші сини Святослава Всеволодовича – Гліб і Мстислав та їхні діти, чи сини Ярослава Всеволодовича – Ростислав і Ярополк, чи взагалі інші Ольговичі – сини Олега Святославича та Ігоря Святославича, – могли спокійно дивитися на порушення таких прав? Звичайно, ні!»²⁶.

Відповідь на поставлені запитання Р. В. Зотов знаходить в «Історії російській» В. М. Татищева, де під 1212 р. згадується кн. Чернігівський Рюрик Ольгович. Що ж стосується Рюрика Ростиславича, то він, за Татищевим, помер ще у 1211 р.²⁷. Довіряючи цим даним, Р. В. Зотов пояснює літописне повідомлення 6723 (1215) р. помилкою північного переписувача. «Тим часом, коли численні сторінки руських літописів заповнені описом дій Рюрика Ростиславича київського, можливо було переписувачу Лаврентійського літопису помилитися та прийняти Рюрика, який сидів у Чернігові, за Рюрика Ростиславича, і рік смерті першого (1215 р.), навіть якщо він і правильний, віднести до другого князя. Повторюємо ще раз, що суздальський переписувач міг бути цілком незнайомим з генеалогією далеких від нього та чужих йому чернігівських Ольговичів, чим посилюється можливість помилки». У підсумку Р. В. Зотов ототожнив Рюрика Ольговича Чернігівського з вел. князем Костянтином Ольговичем ЛС, вважаючи його сином Олега-Феодосія Святославича, який князував у 1210 – 1215 рр.²⁸

У сучасній історіографії ставлення до гіпотези Р. В. Зотова суперечливе. Д. Н. Александров визнає її безумовно доведеним фактом; щоправда, без достатніх на те підстав він пише, нібито Рюрик-Костянтин Ольгович князував у Чернігові спільно зі своїм дядьком Всеволодом Чермним²⁹. Л. Войтович же визнає аргументацію Зотова непереконливою. Однак набагато більше це стосується версії самого Войтовича: пропустивши у своїй виписці (в українському перекладі) по батькові Костянтина, та ще й титул вел. князя Чернігівського, дослідник ототожнив його з померлим у 1204 р. Олегом Святославичем³⁰! Хибність такої версії очевидна, оскільки в оригінальному рукопису Костянтин ясно названий Ольговичем, а не Святославичем, не кажучи вже про те, що Олег Святославич у ЛС насправді поминається вище, з хрестильним іменем Феодосія (див. № 2). Нарешті, О. П. Толочко, який переконливо (на наш погляд) довів штучне походження т. зв. «унікальних повідомлень» Татищева, на основі

одного з яких побудована версія Зотова, з її приводу зазначає: «Ототоження Рюрика з Костянтином також сумнівне. Запис Любецького синодика, де згадуються Костянтин та його сини Давид, Гліб, Олександр, взагалі важко піддається тлумаченню»³¹.

За нашою думкою, версія Р. В. Зотова про тотожність вел. князя Костянтина Ольговича з Рюриком Чернігівським загалом є цілком переконливою. І зовсім не тому, що вона заснована на «унікальних повідомленнях» Татіщева. О. П. Толочко переконливо довів, що ці повідомлення мають штучне походження, у характерній для Татіщева манері відбиваючи його власну реконструкцію історичних подій. «Татіщев, як ми знаємо, не прийняв прямих свідчень своїх джерел, очевидно, вирішивши, що такий обмін (Києва на Чернігів. – **С. К.**) є неможливим (...). Оскільки Рюрик діє ще у 1210 році, а у 1211 р. в Києві вже сідає Всеволод Чермний, Татіщев дійшов висновку, що безпосередньо перед новим призначенням чернігівського князя Рюрик повинен був померти, про що й зроблено запис на початку річної статті. Дивний обмін Києва на Чернігів, отже, скасовувався і замість нього пропонувався значно звичайніший варіант – Всеволод переміщується до Києва, а в Чернігові сідає інший Ольгович». «Неважко помітити, отже, що винайдений він (Рюрик Ольгович. – **С. К.**) був лише для того, щоб надати ваги даті смерті Рюрика Ростиславича і скомбінувати просте та логічне викладення з досить суперечливих повідомлень джерел». «Татіщев бився все над тією ж загадкою, над якою будуть ламати голови й двісті п'ятдесят років потому: де і як провів свої останні роки Рюрик Ростиславич? До честі Татіщева, потрібно сказати, що він першим (і задовго до того, як на це звернула увагу критична наука) побачив у повідомленнях про обмін Києва на Чернігів серйозну проблему. Його висновок, до речі, теж виявився досить близьким до тих, які пропонуються й сьогодні, Рюрик помер до 1215 року. Інша справа, що система доказів Татіщева була нарративною»³².

Ми вважаємо, що Татіщев, звичайно, не маючи у своєму розпорядженні жодних «унікальних свідчень», у даному випадку просто «вгадав» з реконструкцією подій. Навіть якщо припустити, чисто теоретично, що «Історії російської» не існує в природі, то на підставі аналізу запису ЛС та літописних повідомлень 1210 і 1210 рр. ми все одно дійшли б висновку про тотожність Костянтина Ольговича та літописного Рюрика Чернігівського. Вел. кн. Костянтин Ольгович у синодику записаний між вел. князями Всеволодом-Данилом (Чермним) та Глібом-Пахомієм Святославичами. Не існує жодних вагомих причин сумніватися в тому, що ці князі справді правили у Чернігові саме в такій послідовності; принаймні, «відвести» Костянтину якийсь інший відтинок часу протягом XIII ст. практично неможливо. Всеволод Чермний вокняжився у Києві в 1210 р., а Гліб Святославич уперше згадується як кн. Чернігівський у 1215 р. Отже, Костянтин повинен був займати чернігівський стіл у 1-ій половині 1210-х рр. Саме до цього часу літописи й відносять чернігівське князювання Рюрика. Звістка Лаврентіївського та більшості інших літописів про вокняжіння Рюрика у Чернігові 1210 р. по батьковій цього князя не вказує³³. Лише у пізньому Тверському літопису він названий Ростиславичем³⁴, але це уточнення, як впливає з порівняння з більш ранніми зведеннями, слід визнати довільною редакторською здогадкою.

Що ж стосується літописного повідомлення 1215 р., у якому Рюрик Чернігівський ототожнений з колишнім князем Київським Рюриком Ростиславичем, то воно, як і вважав Р. В. Зотов, цілком може бути вторинним щодо тексту протографа. Адже практично доведено, що всі південноруські повідомлення 1-ої половини XIII ст., котрі містяться у складі північноруських зведень, походять з утраченого Київського літопису (1238 р., за думкою В. Т. Пашуто)³⁵. Цілком вірогідно, що ростовський чи володимирський літописець-компілятор 2-ої чверті XIII ст., зустрівши у своєму південноруському джерелі запис про смерть маловідомого на півночі Рюрика Чернігівського, автоматично ототожнив його з Рюриком Ростиславичем Київським, який з 1210 р. нібито князував у Чернігові. У компілятивний літописний текст було внесено відповідне уточнення («преставися князь Рюрик Ростиславич Києвськи, княжа в Черниговѣ»), яке й відбилося у всіх відомих нам зведеннях, що мають північноруське походження.

Менш переконливу гіпотезу щодо походження літописного запису 1215 р. за-

пропонував М. Г. Бережков. Дослідник вважав його результатом дещо іншої редакторської комбінації. Трохи нижче, під тим же 6723 (1215) р., у літописах згадується кн. Чернігівський Гліб Святославич. За думкою Бережкова, саме для пояснення цієї згадки один з редакторів і вирішив внести «від себе» повідомлення про смерть попередника Гліба, яким вважав Рюрика Ростиславича, нібито князя Чернігівського з 1210 р.³⁶. Незважаючи на логічність такого пояснення, слід все-таки визнати, що подібні комбінації у давньоруському літописанні нам практично не відомі.

У будь-якому випадку очевидно, що запис про смерть Рюрика *Ростиславича* у 1215 р. не може бути визнаний первісним читанням літописного протографа. Насправді Рюрик Ростиславич, безперечно, помер ще до 1212 р. Можливо, первісне повідомлення про його смерть відбулося в унікальному запису т. зв. Типографського літопису, який, щоправда, помилково вміщений під 6716 (1208) р.: «Того же лета преставися Рюрикъ князь Киевскый, а Всеволодь Чермный седе в Киеве»³⁷.

Головне, у чому ми не можемо погодитися з Р. В. Зотовим, це його версія щодо конкретного походження Рюрика-Костянтина Ольговича. Сам дослідник відзначав, що цей князь теоретично міг бути сином як Олега-Феодосія Святославича, так і його повного тезки – Олега Святославича Новгород-Сіверського († 1180), старшого сина Святослава-Миколи Ольговича. Однак Зотов чомусь вважав, що представник молодшої гілки Ольговичів князювати у Чернігові не міг³⁸. Насправді ж таке твердження жодних підстав під собою не має: навпаки, за родовим старшинством син Олега Новгород-Сіверського був на покоління старшим за сина Олега-Феодосія Чернігівського, оскільки перший з цих Олегів доводився другому двоюрідним дядьком.

У ЛС Костянтин Ольгович записаний між Всеволодом і Глібом Святославичами. Суворо дотримуючись порядку родового старшинства, незалежно від того, сином якого саме Олега він був, Костянтин повинен був зайняти чернігівський стіл лише після смерті Мстислава Святославича у 1223 р. (доводячись тому або молодшим троюрідним братом, або старшим з племінників). Однак такий варіант практично неможливий, оскільки вже у 1224 р. як кн. Чернігівським згадується Михайло Всеволодович (див. вище). Отже, скоріш за все, порядкове місце Костянтина Ольговича серед вел. князів Чернігівських у ЛС є правильним. А у такому разі більш вірогідно, що він був онуком Святослава-Миколи Ольговича, молодшим троюрідним братом синів Святослава Всеволодовича. За нашою думкою, якби Рюрик-Костянтин був сином Олега-Феодосія, онуком Святослава Всеволодовича, то його вокняжіння у Чернігові, оминаючи рідних дядьків Гліба та Мстислава, було б дуже маловірогідним. Набагато вірогідніше, що Всеволод Чермний після переходу на київський стіл у 1210 р. відступив Чернігів онуку Святослава Ольговича, тобто князю одного з ним покоління. Для порівняння, цілком аналогічна ситуація реально мала місце у 1139 р.: тоді кн. Чернігівський Всеволод Ольгович, оволодівши Києвом, віддав Чернігів, в обхід рідних братів Ігоря (якому вже пообіцяв чернігівський стіл) та Святослава, своєму молодшому двоюрідному брату Володимирі Давидовичу³⁹. Те, що у 1-ій половині XIII ст. нащадки Святослава Ольговича мали права на Чернігів, доводить факт боротьби Олега Курського (його правнука) з Михайлом Всеволодовичем у 1226 р.⁴⁰

На користь нашої версії про походження Рюрика-Костянтина Ольговича з лінії Святослава Ольговича існує ще один аргумент – саме його князівське ім'я надзвичайно рідкісне в Давній Русі. Добре відомо, що давньоруські князичі зазвичай отримували імена на честь своїх найближчих предків або родичів. Так ось, дружиною Олега Святославича Новгород-Сіверського з 1164 р. була Агафія Ростиславна, дочка вел. князя Київського Ростислава Мстиславича і рідна сестра Рюрика Ростиславича⁴¹! Тому дуже вірогідно, що Олег назвав сина саме на честь свого швагра Рюрика Ростиславича, дядька по матері новонародженого. До речі, він був не лише свояком, але й постійним союзником Олега у міжусобних війнах.

Отже, за нашим переконанням, вел. кн. Чернігівський Рюрик-Костянтин Ольгович походив з молодшої лінії Ольговичів, будучи сином Олега Святославича Новгород-Сіверського († 1180). Він зайняв чернігівський стіл у 1210 р., після вокняжіння старшого троюрідного брата Всеволода Чермного у Києві, а помер у 1215 р. Пізніше

літописець-компілятор, що працював у Північно-Східній Русі, сплутав цього мало-відомого князя з Рюриком Ростиславичем, тим самим задавши загадку цілим поколінням істориків. Вирішальне ж значення для ідентифікації Рюрика Чернігівського має Любецький синодик, де цей загадковий князь записаний під своїм хрестильним ім'ям Костянтина Ольговича.

1. Ми користувалися факсимільним виданням рукопису ЛС: Синодик Любецького Антонієвського монастиря. – Чернігов, 1902.

2. Синодик Любецького Антонієвського монастиря. – Чернігов, 1902. – Арк. 16 зв.-17 зв.

3. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2001 [СПб., 1908]. – Т. II. – Стб. 613, 707; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 200, 209.

4. ПСРЛ. – М., 2004 [М.;Л., 1949]. – Т. XXV. – С. 104.

5. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 41-42.

6. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 422, 707-708; Т. I. – М., 2001 [Л., 1927]. – Стб. 417; Бережков Н. Г. Хронология... – С. 209, 86-87.

7. [Филарет, архиепископ Черниговский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 38, прим. 30.

8. Там само, с.38, прим. 31.

9. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 44.

10. Вперше як кн. Чернігівський згадується у 1206 р. (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 104).

11. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 105, 106, 108, 109.

12. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 109, 110.

13. Вперше як кн. Чернігівський згадується у 1224 р. (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 64).

14. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. V. – С. 39, прим. 35.

15. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 69.

16. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 117, 121.

17. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. V. – С. 38, прим. 32 і таблиця-вклейка.

18. Древнерусские княжеские уставы XI – XV веков. – М., 1976. – С. 148. Крім того, Святослав Ольгович дещо вище поминається у тому ж ЛС.

19. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 214, 219.

20. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 46-47.

21. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 435; Т. XXV. – С. 108; СПб., 1913. – Т. XVIII. – С. 46.

22. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 110; Т. XVIII. – С. 48, і т. д.

23. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 109.

24. Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1842. – Кн. I. – Т. III. – Прим. 133.

25. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1992 [Львів, 1905]. – Т. II. – С. 233, прим. 1.

26. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 58-59.

27. Татищев В. Н. История Российская. – М.; Л., 1964. – Т. IV. – С. 341, 342.

28. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 44.

29. Александров Д. Н. Феодальная раздробленность Руси. – М., 2001. – С. 185.

30. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 27, 31.

31. Толочко А. «История российской» Василия Татищева: источники и известия. – М.;К., 2005. – С. 462.

32. Там само, с. 463-464, 466, 468.
33. ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 435; Т. XXV. – С. 108; Т. XVIII. – С. 46, і т. д.
34. ПСРЛ. – М., 2000 [СПб., 1863]. – Т. XV. – Стб. 309.
35. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 21-30, 67.
36. Бережков Н.Г. Хронология... – С. 104.
37. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг., 1921]. – Т. XXIV. – С. 85.
38. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 44.
39. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 303.
40. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 122.
41. ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 524-525; Бережков Н.Г. Хронология... – С. 176.

В статье на основе анализа записей Любецкого синодика и летописных данных идентифицируется личность великого князя Черниговского Константина Ольговича. Предлагается и обосновывается оригинальная версия о происхождении этого загадочного черниговского правителя XIII века.

Ключевые слова: Любецкий синодик, летописи, генеалогия, княжеское и крестильное имя, Ольговичи, Мономаховичи, княжеское старшинство.

The article, based on the analysis results Lyubetskoy necrology and chronicles of data identified by the figure of the Grand Duke Constantine Ol'govich Chernigov. Proposed and justified the original version of the origin of this enigmatic ruler of Chernigov XIII century.

Keywords: Lyubetsky necrology, records, genealogy, prince and baptismal name Ol'govich, Monomakh, prince precedence.

ПОЛОВЦІ І МОНГОЛО-ТАТАРИ

У статті автор подає свою версію відповіді на питання: «Куди подівся половецький етнос?».

Ключові слова: половці, монголо-татари, номади, князі, битва, Половецьке поле.

Половці і монголо-татари – два відомі кочові номади. Про них написано немало монографій, наукових статей, дисертацій, історичних романів і повістей, поставлено опер і спектаклів. Про них згадують усі підручники з історії та літератури народів світу. Літописи, арабські й візантійські джерела та речові археологічні знахідки разом з тим переконують, що кочівники-половці і кочівники-монголи, незважаючи на свій нібито однаковий побут і господарський уклад, мали лише видимість їх подібності. В історії половецько-монголо-татарських відносин були неодноразові випадки, коли останні, звертаючись до половців, дипломатично закликали: «Ми і ви – один народ і із одного племені!»¹. Та це їм потрібно було тільки до перемоги над своїми противниками, а потім наступала черга боротьби з половцями.

Якщо в кінці XI ст. печеніги й торки були жертвами половців, то на початку XIII ст. монголо-татари стали загрозою для самих половців. Монгольські завоювання розрушали суспільну систему, яка склалася в Половецькому степу, змінювали традиційний розподіл пасовищ між родами і племенами, а місце племінної аристократії займали монгольські феодалі. Відбулося зіткнення половецького і монгольського суспільного ладу, двох форм феодалізму і державності кочового населення, ломка усієї суспільної структури половців. Родам і племенам половців загрозувало знищення як соціальним організмом. Наступав період, коли кочівники-половці, які перебували на стадії військової демократії, змушені були поступитися монголам не тільки своєю власністю і територією, але й особистою свободою.

Військово-диктаторська держава Чингізхана з її кочівницько-рабовласницькими тенденціями, з формами кочового феодалізму, поєднаними з жорстокою військовою дисципліною, лавиною сунула на половців. Перевага була на боці єдиної феодальної держави Чингізхана, кочова система якої міцно з'єднувала ланцюгами військової дисципліни владу і загарбницькі апетити всієї кочової знаті. Значною мірою сприяло цій перевазі суперництво між окремими очільниками половецьких орд. Такими були передумови подій 1220-х – 1230-х років, коли монголо-татари розгорнули свій наступ на південноруські землі, де на той час майже упродовж двох століть кочували половці.

Перший напад монголо-татар на половців стався після того, як вони підкорили Північний Китай, Південний Сибір і Середню Азію. Наступаючи на захід, монголо-татари обійшли з півдня Каспійське море, розгромили Грузію і в Передкавказзі зіткнулися з об'єднаними силами половців, ясів і черкесів та інших місцевих народів. На чолі 25-тисячного війська монголо-татар стояли воєначальники Чингізхана Джебе і Субудай, які зрозуміли, що сили нерівні, і з метою перемоги вдалися до хитрощів². Про ці хитрощі повідомляють арабські джерела: «Коли вони прийшли на територію алан (ясів, черкесів та ін. народів. – **В.П.**), а населення тамтешнє було численне, то вони (алани) спільно з кипчаками вступили в битву з монголами, але ніхто з них не став переможцем. Тоді монголи сказали кипчакам: «Ми і ви – один

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

народ, із одного племені, алани ж нам чужі; ми укладаємо з вами договір, що не будемо нападати один на одного і дамо вам стільки золота і одягу, скільки душа ваша забажає, тільки залиште їх нам». Вони прислали багато добра; кипчаки пішли назад, а монголи одержали перемогу над аланами, зробивши все, що було в їх силах по вбивству та пограбуванню. Кипчаки, посилаючись на мирний договір, спокійно розійшлися по своїх землях. Монголи зненацька нагрянули на них, вбивали кожного, кого знаходили, і відібрали удвоє більше того, що перед тим дали. Деякі із кипчаків, хто залишився живим, втекли в країну руських, а монголи зимували в цій місцевості, суцільно покритій лугами»³.

То була перша перемога монголо-татар над половцями, яку вони здобули, віроломно порушивши укладений договір. Таку ж тактику вони обрали і перед вирішальною битвою на р. Калка з метою розколоти сили половців і руських князів. На той час звістка про жорстоких і безпощадних монголо-татар досягла кордонів Русі. У попередній битві загинули знатні хани Кипчака Данило Кобякович і Юрій Кончакович, які були в родинних зв'язках з руськими князями. Старійший серед половецьких ханів Котян, прибувши до Галича, молив свого зятя Мстислава Удалого про допомогу. На прохання Мстислава Мстиславича південноруські князі зібралися на з'їзд у Києві, щоб спільною радою вирішити питання про захист руських земель. Старійшими князями тут були три Мстиславичі: крім Удалого, Київський великий князь Мстислав Романович і Чернігівський Мстислав Святославич. За ними, по старшинству, йшов Володимир Рюрикович Смоленський. Імовірно, тут був присутнім і четвертий Мстислав (Ярославич), прозваний Німим, старший із князів волинських; в усякому разі він брав участь в ополченні. Був тут і половецький хан Котян⁴.

Половецька сторона просила руських князів разом з ними ополчитися проти монголо-татар, переконаючи: «Якщо не допоможете нам, то ми будемо розбиті сьогодні, а ви завтра». Прохання своє вони підкріпили щедрими подарунками, а один із ханів на ім'я Бастий навіть прийняв християнство. Мстислав Удалий, прихильник ратних походів, переконував: «Краще зустріти ворога на чужій землі, ніж на своїй»⁵. Князі погодилися на пропозицію половців, і розпочалася підготовка до походу на монголо-татар. Роз'їхавшись, кожен з них готував свою дружину до майбутньої битви. Коли князі прибули на умовлене місце збору – правобережне містечко Заруба біля Переяславля, перед ними несподівано з'явилися монгольські послы, які намагалися на свій звичай роз'єднати союзників. «Прочули ми, – говорили вони, – що ви ідете на нас; ми ж землі ваші не захоплювали, міст і сіл не чіпали і прийшли не на вас, а на половців, наших холопів і конюхів. Візьміть з нами мир: у нас немає з вами раті. Чули ми, що половці і вам багато зла роблять»⁶.

Князі не тільки не послухались улесливих слів, але й по намовлянню половців наказали всупереч звичаям умертвити самих послів. Піднявшись уверх по Дніпру, князі зупинилися біля порогів у гирлі річки Хортиця, щоб дочекатися половецької раті, і разом вирушили до берегів Азовського моря. Саме там, за річкою Калка (притокою Кальміуса) зупинилися і вибрали для себе вигідне місце монголо-татари. Першим кинувся в бій досвідчений воїн князь Мстислав Удалий, який зі своєю дружиною розбив сторожовий загін монголо-татар. Перший успіх обнадійливо переконував руських князів у своїх силах, але однотайність тривала недовго. Уже під час походу виникло суперництво і сперечання між князями, кожен з яких очолював свою дружину окремо. Крім того, не було визначено єдиного керівника спільною русько-половецькою раттю, що не могло бути не поміченим такими досвідченими воєначальниками, якими були Джебе і Субудай. На той час вони мали великий попередній досвід боротьби з різними народами. Були там і перебіжчики, і бровники, які опинилися в монголо-татарському війську⁷.

Наступ на монголо-татар, розпочатий Мстиславом Удалим, підтримав його зять Данило Романович з волинцями. Він так рішуче наступав, орудуючи мечем, що не відчув поранення в груди. Поряд ратоборствували інші князі, а серед них і

Олег Курський. Коли під час запеклого бою один із волинських воєвод, Василько Гаврилович, був збитий з коня, двоюрідний дядько Данила Романовича Мстислав Німий, вважаючи, що то його племінник, кинувся на виручку і, вправно орудуючи мечем, продовжував разити ворога. Перемога здавалася вже зовсім близькою, але монголо-татари зосередили свій удар на половцях, які не витримали натиску і кинулися назад, руйнуючи ряди руських дружин. Досвідчені воєначальники Жебе та Субудай вчасно помітили замішання в рядах противника і вдарили по галичанах і волинянах. Коли ж останні почали швидко відступати, монголо-татари кинулися на ті руські дружини, які ще не встигли вистроїтися для битви, і розбивали їх по одній. Решта розбитого русько-половецького ополчення відступила назад до Дніпра. Біда ця сталася 31 травня 1223 року⁸.

Далі події розвивалися так. Монголо-татарські війська розділилися на дві частини. Одна з них продовжувала переслідувати відступаючі русько-половецькі дружини, а друга оточила великого князя Київського Мстислава Романовича, який закріпився зі своєю дружиною на підвищеному березі Калки, обгородив свій стан возами і три дні відбивав напади ворога. Тоді монголо-татари вдалися до перевіреної підступності. Вони запропонували князю дати за себе викуп і мирно повертатися назад, але як тільки дружина князя залишила укріплення, монголо-татари розпочали безпощадну розправу. Мстислав Романович і два молодих князі, які були при ньому, були задушені і кинуті під дошки, на яких монголо-татарські воєначальники розмістилися для обіду⁹.

Не краще склалася доля руських дружин і половців, які відступали до Дніпра. Під час битви загинуло шість князів, у тому числі й Мстислав Чернігівський. Частина його дружини на чолі з племінником Михайлом Всеволодовичем (опісля замученим в Орді) зуміла вчасно залишити поле бою. Володимир Рюрикович Смоленський, зібравши навколо себе декілька тисяч воїнів, зумів відбитися і пішов за Дніпро. Мстислав Удалий, якого вважають головним чинником поразки, також встиг добратися до дніпровської переправи і разом із Данилом Романовичем і Мстиславом Німим перебратися на другий берег. Розсіялися по руській землі і половецькі загони. Діставшись Дніпра, монголо-татари не стали заглиблюватися в межі Русі, а повернулися в Половецький степ. З часом вони прибули на Волгу, нанесли поразку камським булгарам, пронеслися уральським степом і, обійшовши Каспійське море, повернулися в Азію. Це був другий наступ монголо-татар на половців і новий шлях до Східної Європи, який вони незабаром використають для наступних походів¹⁰. Разом з тим це була перша хвиля монголо-татарських завоювань, як відзначає більшість істориків, котра прокотилася Половецьким степом у 1222-1223 роках і не викликала великого економічного занепаду¹¹.

Новий монголо-татарський напад на половців мав важчі наслідки. Він припав на 1228-1229 роки, коли після смерті Чингізхана (1227) на курултаї було обрано нового кагана Угедея (Огедея) – середнього із трьох синів (старшого Джагатая і молодшого Тулуя), якого батько вважав найпідготовленішим для продовження справи батька. Своє царство він розділив між синами так: Джагатаю виділив Бухарію і східний Туркестан, Тулюю – Іран і Персію, а Половецьке поле (Дешт-і-Кипчак) – у власність синам Джучі – старшого сина, який помер напередодні смерті самого Чингізхана, заповівшого своїм потомкам продовжити завоювання і навіть накреслив для них загальний план дій¹².

На підкорення Східної Європи (в тому числі і Дешт-і-Кипчак) Угедей виділив 30 тисяч воїнів на чолі з Бату – сином Джучі, який уже проявив себе в азійських війнах монголо-татар. У воєначальники він виділив йому Субудай-Багадур, котрий після Калкської битви разом з Угедеєм завершував підкорення Північного Китаю. Великий хан дав Батію також інших досвідчених воєвод. У цьому поході взяли участь молоді Чинзісиди – син Угедея Гаюк і син Тулуя Менгу, майбутні спадкоємці великого хана¹³.

Розпочавши свій наступ від верхів'я Іртиша, Батий здійснював його за раніше обдуманим планом, основаним на попередній розвідці про ті землі і народи, які ви-

рішено було підкорити під час майбутнього тривалого походу в Східну Європу. На відміну від попереднього наступу на половців і битви на Калці, в якій брала участь в основному відбірна кіннота, тепер в Дешт-і-Кипчак рухалася велика орда із сім'ями, кибитками і стадами. Вона постійно перекочувала, зупиняючись там, де було достатньо трави для коней та іншої худоби¹⁴.

Планом попереднього наступу передбачалося захоплення Саксина, Дешт-і-Кипчака (Половецького поля) і волзької Булгарії. На цей раз територія південно-руських земель від Дніпра і до Дунаю (їх західна частина) не входила в плани наступу хана Батия. Джерела на підтвердження цієї версії свідчать, що під час походу монголо-татар, коли східні половці металися по донських і волзьких степах, хан Котян на західних землях розорив Галицьке князівство¹⁵. В цілому ж ситуація в Половецькому полі склалася так, що знатні глави аїлів і куренів під тиском монголо-татар залишали вільний степ і йшли на службу сусідніх осілих держав. Уже в 1228 р. велика група половців після розгрому їх монголо-татарами не тільки попросилася в Угорщину, але й погодилася прийняти католицьку віру. Такі групи половців цілими куренями на чолі зі своїми ханами приходили в Литовське, Київське, Чернігівське, Ростово-Суздальське та інші князівства. Це була друга хвиля наступу монголо-татар на Дешт-і-Кипчак, яка закінчилася поразкою половців.

Наступна хвиля нашестя монголо-татар на Дешт-і-Кипчак передбачала кінцевою метою завоювання країн Східної Європи (1236 – 1241). На чолі монголо-татарських військ стояли хан Батий – засновник Золотої Орди, Менгу-хан – один із спадкоємців великого хана і Субедей-Багадур – досвідчений воєначальник, добре знайомий з народами, які проживали в Половецькому степу. Серед воєначальників він став одним із «почесних емірів», спеціалістів по західних походах, без якого не обходилася жодна воєнна операція проти західних народів. Першочерговим завданням наступу було повне оволодіння пасовищами східноєвропейських степів і підкорення кипчаків-половців¹⁶.

Розпочавши похід у 1236 р., військо Батия знищило волзьку Булгарію. Другий рік походу припав на правобережне Поволжя (Мордву), а восени розпочався наступ на великоруські князівства. Завоювавши Рязанське князівство, Батий захопив і дощенту зруйнував Рязань, Володимир, Суздаль, Москву, Переяславль-Рязанський та інші міста й сотні сіл. Пройшовши вогнем і мечем північно-східні землі і не діставшись 100 верст до Новгорода, загони монголо-татар повернули на південь¹⁷.

Два наступні роки (1237-1238) монголо-татари наступали в Чорноморських степах. Сюди повернувся і Батий після походу 1236 р. у північноруські землі. Розпочався процес «знищення однієї азійської орди другою, сильнішою й свіжішою в своїй дикості й воєвничості», – так писав про цю битву М. Грушевський¹⁸. Тут, у Чорноморських степах, загинули кращі воєначальники половців – Арджумак, Куранбас, Капаран, яких послав проти монголо-татарського війська очільник усіх половецьких сил хан Беркуті. Невдовзі монголо-татари зрозуміли, що налагодити власне планомірне кочування в Половецькому степу без знищення половецької аристократії неможливо. Як зазначає С. Плетньова, «про знищення військової й аристократичної верхівки свідчить повне зникнення кам'яних статуй в європейських степах у другій половині XIII ст. Їх нікому було ставити: не залишилося ні багатіїв-замовників, ні тих, на чию честь і пам'ять споруджувалися святилища»¹⁹.

1238 рік став роком повного розгрому половців монголо-татарами. Як пише М. Грушевський, «багато дуже їх загинуло, якась частина залишилася в степах під владою татар, але більшість мусила пуститися в еміграцію»²⁰. Половецький хан Котян, який відзначився погромами Галицького князівства та участю в битві на р. Калка, звернувся до короля Угорщини Бели з проханням про притулок. Прийшов він в Угорщину з 40-тисячною ордою. Напередодні сейм угорських баронів дав дозвіл на поселення половців у межиріччі Дунаю і Тиси та на східних окраїнах держави. Дізнавшись про це, хан Батий направив королю листа з вимогою виселити половців. «Дізнався я, крім того, рабів моїх куманів ти тримаєш під своїм покровительством,

тому наказую тобі надалі не тримати їх у себе, щоб через них я не став проти тебе. Куманам же легше тікати, ніж тобі, бо вони, кочуючи без житла у шатрах, можуть і в змозі втекти, ти ж, живучи у будинках, маєш землі і міста, як же тобі уникнути руки моєї»²¹. Король та угорські феодалі не піддалися грубому тиску, і половці-кумани залишилися кочувати в степах Угорського королівства. З часом вони перейшли на осілий спосіб життя, прийняли християнство і стали зразковими кіннотниками-лучниками в угорському війську²².

Значна частина половців під тиском монголо-татар змушена була перейти на руські землі під зверхність князів. Поселялися вони в окремо виділених регіонах Галицького, Волинського, Київського, Чернігівського та інших князівств, перейшовши до осілого способу життя. Займалися в основному землеробством та ремісництвом, а там, де була можливість, поверталися до скотарства.²³

Місцем нового розселення половців-кипчаків стало також Болгарське царство, куди вони стали проникати ще з початку XII ст., займаючи пасовища в широкій долині нижнього Дунаю, Добруджі і північно-східних землях країни. Під впливом місцевого населення вони прийняли православне християнство, причому половецька єпархія очолювалася єпископом-греком.²⁴

З проханням дозволу на поселення звернулися половці і до Увусхана, государя Валаського, з метою перебраться до нього через Чорне море. Спочатку він дав згоду, виділивши долину між двома горами, але коли половці розселилися на новому місці, порушив свою обіцянку, напав на них і забрав у полон. Утім, незважаючи на такі прикромці, номади розсіювалися серед місцевого населення, зберігаючи свою мову і по можливості звичаї.²⁵

Значна група половців відкочувала в Грузію, куди на початку XII ст. прибув хан Артак зі своєю теж 40-тисячною ордою. Грузинський цар Давид Будівник розсіяв половців по південному і східному прикордонню і в Картлії, населення якої було майже повністю знищене під час навали сельджуків. Тепер цар Давид намагався використати кочівників для боротьби як із зовнішніми ворогами – сельджуками, так і з внутрішніми – грузинськими феодалами, які прагнули самостійності.²⁶

Дісталися кипчаки сирійських і єгипетських земель, де ще раніше відважні й енергійні половецькі воїни служили в султанській гвардії. «Уся ця маса кипчаків, яка влилася в усі шари єгипетського суспільства, дуже швидко розсіялася в ньому. Деякі сліди їх перебування і відносної самостійності збереглися, зокрема, в назві одного з каїрських кварталів – Орду. Очевидно, прибулі в місто кипчаки деякий час жили тут окремо від горожан – своєю ордою, але й від цієї самостійної групи не збереглося нічого, крім назви її місцезнаходження»²⁷.

Що стосується решти половецького етносу, то вона розділялася завойовниками на дві групи. Перша, до якої належали досвідчені половецькі воєначальники, була за наказом Батия вивезена в ставку для організації майбутніх походів у Європу. Друга – решта половецького населення, позбавлена монголами кращих пасовищ, залишалася на своїх кочів'ях. Поступово такі половці ставали головним податним населенням степу. Тільки тепер у них були нові, монгольські феодалі, а щоб піддані забули про своє минуле і втратили «почуття батьківщини», Батий наказав здійснити значне пересування етносу в степу. Одні курені переселялися у східну Булгарію (Середню Волгу, Нижнє Прикам'я), інші – в степи Нижнього Поволжя²⁸. При цьому значна частина половців осідала в містах, особливо в кримських містах-портах, з якими вони були зв'язані ще до монголів.

Значна частина половців, втрачаючи свої кочів'я, переходила до осілого способу життя. До них, перш за все, належали розорені монголами курені та аїли, населення яких втратило необхідну для кочів'я кількість худоби. Слід мати на увазі, що пересічна половецька сім'я з п'яти осіб для ведення кочового господарства мусила мати стадо, рівне поголів'ю 25 коней (один кінь прирівнювався до п'яти голів рогатої худоби плюс шести овець)²⁹.

Отже, внаслідок монголо-татарського завоювання в Половецький степ прийшли номади зі своїми сім'ями, яким діставалися кращі угіддя, де вони починали кочувати самі. Так поступово відбувалася асиміляція обох кочових народів, внаслідок якої, як вважає С. Плетнёва, з'явилося нове етнічне утворення – татари³⁰. З часом Дешт-і-Кипчак був поділений на улуси і разом з новими завойованими територіями великої Київської Русі утворив державу Золота Орда на чолі з ханом Батием та його спадкоємцями.

Таким чином, вивчення зазначеної проблеми дає підстави стверджувати, що ставка Чингізхана мала на меті упродовж десятиліття завоювати землі Східної Європи, до складу якої включався і Дешт-і-Кипчак. На шляху до здійснення мети стояли Волзька Булгарія, Хорезм, Росія та Крим, після чого розпочинався наступ на країни Східної Європи. Нашестя монголо-татарської орди відбувалося таким чином, що населення осілих регіонів було не тільки пограбоване, але в разі супротиву – знищене. Інакше ставлення було до існуючих суспільних систем названих країн. Вони, втрапивши велику частину виробничих сил, були збережені монголо-татарами для того, щоб платити данину.

Щодо регіонів, заселених половцями, завдання полягало в тому, щоб захопити кочові угіддя, кращі з них забрати собі, а також ліквідувати керівну верхівку суспільства, до складу яких включалися хани, воєначальники та оточення. Їх місце зайняла монголо-татарська аристократія, розпочавши на свій лад господарювання в Дешт-і-Кипчак. То була феодальна форма землеволодіння, що давала можливість кожному ханові розподіляти належні орді землі, визначати місця стоянок та наділяти кращими пасовищами.

Внаслідок монголо-татарського завоювання Половецького степу, де панували патріархальні відносини (сім'я – рід – плем'я – союз племен на чолі з ханом), тут на основі об'єднання кочових родів відбувся процес ломки племінних відносин та об'єднання етнічних кордонів. Саме за таких умов і могла утворитися централізована держава – Золота Орда з улусною системою управління.

1. Рашид ад-Дин. Сборник рукописец. – Т. 1. – Ч. 2. – М.–Л., Изд-во АН СССР. – 1952. – С. 229.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – К., 1995. – С. 540.
3. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 228.
4. Див.: Иловайский Д. Становление Руси. – М., 2003. – С. 617.
5. Там само.
6. Там само. – С. 618.
7. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 92–93.
8. Иловайский Д. Вказана праця. – С. 620–621.
9. Там само.
10. Там само. – С. 622.
11. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 171.
12. Иловайский Д. Вказана праця. – С. 631.
13. Там само. – С. 632.
14. Там само.
15. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 174.
16. Там само. – С. 176.
17. Грушевський М.С. Вказана праця. – С. 542.
18. Там само.
19. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 179.
20. Грушевський М.С. Вказана праця. – С. 545.
21. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця. – С. 233.
22. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 181.

23. Грушевський М.С. Вказана праця. – С. 546–547.
24. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 182.
25. Там само.
26. Там само. – С. 96.
27. Там само. – С. 183.
28. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Западной Орды. – М. – С. 39–40.
29. Ибн Фадлан: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волге в 921-922 гг. – Харьков, 1956. – С. 126.
30. Плетнёва С.А. Вказана праця. – С. 186.

В статье автор предлагает свою версию ответа на вопрос: «Куда девался половецкий этнос?».

In the article the author gives his version of answering the question «What has become of the polovtsian ethnos?»

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

У дослідженні порушується проблема гетьманства Петра Конашевича-Сагайдачного. Висвітлені питання відтворюють основні віхи його життя та діяльності.

Ключові слова: гетьман, Петро Конашевич-Сагайдачний, походи, православ'я, Україна, Росія, Туреччина, діяльність.

Нотатки з приводу деяких питань біографії

Слід зазначити, що в історичній науці немає єдиної точки зору щодо походження прізвища Конашевич-Сагайдачний. В.Антонович, І.Каманін, М.Максимович, Й.Чайковський та інші вчені вважали, що Кононом (або Конашем) звали батька Сагайдачного. Однак Б.Барвінський піддав сумніву таке твердження. На його думку, прізвище Конашевич взяте не від імені батька, а від імені одного із предків Сагайдачного. «Сагайдачний», як стверджує вчений, – це прізвисько гетьмана, дане йому козаками, а «Конашевич» – родове прізвище шляхтичів із Підгір'я Конашевичів-Попелів. Останні вживали декілька гербів, зокрема «Сас», «Сулима». Д.Яворницький походження прізвища «Сагайдачний» виводить від татарського слова «сагайдак» або «саадак», що в перекладі означає «дикий козел», у переносному значенні – це колчан для стріл, обтягнутий шкірою дикого козла.

Як вважають дослідники, лише орієнтовно можна говорити про час народження Петра Конашевича-Сагайдачного (1577 чи 1578 р.).

Тривалу дискусію породило питання про станово-соціальне походження Сагайдачного. Я.Собеський називав його «простою людиною». Аналогічної думки дотримувався Д.Бантиш-Каменський, зазначаючи, що Сагайдачний був «низького походження», але великий духом, розуму надзвичайного, добрий, спритний, неговіркий, ворог розкошів...». Одним із перших, хто заперечував таку точку зору, був М.Максимович. «Важко придумати характеристику історичної особи, яка б настільки не відповідала істині, ніж характеристика Сагайдачного, дана Бантиш-Каменським», – зауважував учений.

Джерела дають можливість вважати, що гетьман був шляхетського походження. Так, польський літописець Й.Єрлич зазначав, що він «не був простого уродження, але шляхтич». У літопису С.Величка зазначається, що «Сагайдачний – людина віри православної, греко-російської, шляхетського роду». Про те ж саме повідомляє Львівський літопис. Панегірик К.Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» та додана до нього гравюра засвідчують наявність у нього власного герба, який могли мати шляхтичі, а не люди простого походження. Герб «Побог» (у формі підкови, яку увінчує хрест), напевно, перейшов до представників роду Конашевичів-Попелів від магнатського роду Конєцпольських.

Остаточо вважається, що Петро Сагайдачний походив з дрібномаєткової шляхти села Кульчиць, що недалеко від м. Самбора (Галичина). Ще в дитячі роки він навчився вправно володіти луком, «зброї й коня з рук не випускати». Згодом Петро полишив

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

батьківську оселю і вирушив до м. Острога (Волинь). У 1570-1640-х рр. тут функціонувала греко-слов'янська школа (слов'яно-греко-латинська академія) – перший в Україні середок вищої освіти. В ній навчалися Северин і Дем'ян Наливайки, багато інших видатних людей. До цього навчального закладу вступив і Сагайдачний. П.Сас висловлює здогадку, що він здобував тут освіту протягом 1587 (1588) – 1591 рр. Острозький період життя Сагайдачного цікавий ще й тим, що в цей час він написав свій твір «Пояснення про унію», який отримав високу оцінку сучасників, зокрема, литовський канцлер Л.Сапега в листі до полоцького уніатського архієпископа І.Кунцевича назвав його «найдорогоціннішим». Автор виступив у цьому творі на захист православної віри й культури свого народу.

З Острога Петро перебрався до Києва (1592 р.). Однак київський період його життя залишився майже невідомим. В.Антонович подає скупу інформацію про те, що тут він деякий час служив у міського судді Яна Аксака, але вплатився в якусь неприємну сімейну історію й змушений був покинути Київ. Звідти Сагайдачний подався на Запорожжя (близько 1601 р.), і відтоді його доля була зв'язана із козацтвом. Ставши козаком, Петро брав активну участь у походах проти Кримського ханства і султанської Туреччини, швидко здобув авторитет серед козаків і невдовзі його було обрано гетьманом (коли саме – достовірно невідомо). Д.І.Яворницький стверджує, що це було близько 1606 р. М.С.Грушевський початком гетьманування П.Сагайдачного вважає 1614 р.

Походи на Туреччину

Ставши козацьким ватажком, Сагайдачний здійснив ряд блискучих походів на турецькі міста.

Влітку 1606 р. козаки вчинили напади на Білгород, Кілію, Варну. Під час походу вони знищили десять ворожих галер і захопили чимало здобичі:

Ой в неділеньку та пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки,
Стали раду радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Біжать, пливуть човенцями,
Поплескують весельцями.
Ударим з самопалів
В семи-п'ятдесят запалів;
Ударили із гармати –
Стали місто добувати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
Бодай річка висихала,
Що нас, турків, в себе взяла.
Була Варна здавна славна –
Славнішії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Восени 1606 р. запорожці взяли добре укріплений Перекоп. У 1613 р. вони оголошили Туреччині справжню морську війну, завдяки якій за ними закріпилася слава господарів Чорного моря. Досить важливою епопеєю стало взяття одного із найбільших міст Туреччини – Сінопа. Ввірвавшись до фортеці, вони завдали їй значного удару.

Сіноп був ущент зруйнований, перетворений на «пустелю». Козаки звільнили не-

вільників-християн, а «кожного мусульманина, який траплявся на їхньому шляху», вбивали. Збиток, завданий ними Туреччині, обчислювався в 40 млн. золотих.

Не встигли турки оговтатись від спустошення Сінопа, як запорожці в 1615 р. здійснили похід на столицю Османської імперії Стамбул, а навесні наступного 1616 р. «ходили під турецьке місто Очаків й, оволодівши містом, зруйнували до пня». У тому ж таки році запорожці спільно з донськими козаками вчинили напад на турецьких купців. Повертаючись на Дон, донці зіткнулись із флотилією, завдали ворогові удару й отримали цілковиту перемогу. А вчинивши влітку 1616 р. напад на Кафу, козаки її «воювали, і багато кафинців пограбували і в полон багатьох кращих кафинських людей захопили, і багато російських та литовських полоняників з Росії та Литви визволили й узяли з собою, а кафинців багатьох побили до смерті, а чого людей і товарів в човни не поклали, то все спалили».

К.Сакович, описуючи заслуги П.Сагайдачного в цій епопеї, зазначив:

За свого гетьманства взяв у Турцех місто Кафу,
Аж і сам цесар турецькій был в великом страху,
Бо му чотырнадцать тисяч там люду збил,
Катарги єдины палил, другіи потопил,
Много тогды з неволі христіан свободи,
За што Бог з воїнством єго благословил...

Московський похід

На початку XVII ст. після смерті царя Федора Івановича в Росії розпочався період «смути». Тут почали з'являтися самозванці. Основним джерелом доходів козаків була служба в армії. Тож Річ Посполита, враховуючи цей важливий момент, почала залучати їх до авантюр, спрямованих проти Москви. Висунувши в другій половині 1603 р. на московський престол кандидатуру «царевича Дмитрія», польські власті взимку 1603-1604 рр. посилено розгорнули кампанію по мобілізації бажаних для участі в майбутньому поході на Москву, в якому першорядне місце мали займати козаки. У війську на чолі із «царевичем», що рушило до кордонів Російської держави влітку 1604 р., справді було багато козаків, насамперед українських, які приєдналися до нього на Правобережжі, поблизу Києва. Пізніше союзниками Дмитрія виступили також донські козаки.

Відомо, що Річ Посполита за плацдарм для розгортання військових дій проти Росії намагалася використати Чернігівщину. Саме тут, під Новгородом-Сіверським, наприкінці 1604 р. зосередилося військо запорозьких козаків чисельністю 12 000 осіб, на озброєнні у яких було декілька гармат. «Царевич» Дмитрій був задоволений козацьким військом і сподівався на мужність і силу козаків. Однак повною мірою надії не оправдалися. Під час битви біля Добринич більшість козаків, покинувши поле бою, розбіглася. Але ті, що залишилися, продовжували брати участь у московському поході. Крім того, ряди їх поповнювали нові партії «низових» козаків, які збирались в Україні, особливо в задніпровських волостях. Ці козаки являли собою досить велику силу, бо, як свідчать джерела, вона викликали тривогу й занепокоєння не лише в польських магнатів і шляхти, які зайняли Україну, але й у властей Речі Посполитої, адже на сеймі, що відбувся на початку 1605 р., високопоставлений сановник Януш Острозький зазначав, що козаки розписували універсали по тих краях і вимагали плати. Острозький був надто стурбований зростанням могутності козаків і дуже хвилювався, аби до них не приєдналися холопи.

Однак польський уряд у найскладніших умовах не міг здійснювати стосовно козаків будь-які репресивні заходи і стримувати рух. Перешкодою на шляху до цього було передусім те, що, за деякими відомостями, в найближчий час татари готувалися до нанесення удару по Речі Посполитій, а козаки, які несли прикордонну сторожову варту, були надійним заслоном від татарських нападів. Крім того, Річ Посполиту поглинула хвиля внутрішньої політичної кризи, викликані заколотом польської

шляхти проти Сигізмунда і його прихильників, що ввійшов до історії під назвою «рокошу Зебжидовського» (1606–1608 рр.), який загрожував скиненням його з королівського трону. Тому першочерговим стало питання про організацію сил на придушення цього руху.

В історичній науці не заперечується факт достовірності іноземних джерел відносно того, що, ставши російським «царем», Лжедмитрій «за особые услуги» звільнив Сіверщину «от всех налогов и податей в течение 10 лет», бо до проведення подібних заходів він вдавався ще до зайняття Москви. Наприклад, перебуваючи в Путивлі, царевич змінював у містах воєвод, призначаючи нових. Перебуваючи в Москві, Лжедмитрій I надавав землі й платню служилим людям, щоб «тем всем людям милость показати и любим быти». Крім того, за свідченням джерел, відомо, що в Єлецькому повіті з 1604 по 1616 рр. не оралась «государева десятинная пашня» (одна з головних і найтяжчих повинностей населення); цей момент може бути наслідком того, що населення Сіверщини в період правління Лжедмитрія I звільнялося від «налогов и податей».

Зі сходженням на престол Василя Івановича Шуйського почалося усунення ним у містах воєвод і заміна їх новими. Джерела пояснюють це, як факт розправи нового царя зі своїми політичними опонентами замість обіцянок не мстити за минуле: «Царь же Василей вскоре по воцарении своём, не помня своего обещания, начат мстить людям, которые ему грубиша, бояр, и думных диаков, и стольников, и дворян многих разосла по городом, по службам, а у иных у многих вотчины и поместья поотнима».

Як стверджує І.І.Смирнов, В.Шуйський, здійснюючи акт зміни воєвод у містах, «стремился также удалить с их состава сторонников Лжедмитрия I». Одночасно цар посилав у міста осіб для приведення до присяги населення. Наприклад, чернігівському воєводі Андрію Андрійовичу Телятевському була направлена «государева грамота», у якій вказувалося, що в Чернігів надісланий запис, за яким «черниговцы должны были присягать Василию Шуйскому».

Це був один із важливих моментів початку в Росії у 1606 р. могутнього повстання під керівництвом Івана Ісайовича Болотникова. За свідченням Ісаака Масси, населення сіверських міст збентежилось і вбивало гінців, які доставляли звістки про зайняття царського трону В.Шуйським. «А как после Розстриги сел на государство царь Василей, – повідомляють розрядні записи, – і в Польских, и в Украинных и в Северских городех люди смутились и заворовали, креста царю Василью не целовали, воевод почали и ратных людей побивать и животы их грабят».

У записках Паерле зазначалось, що «Северская страна восстала на бояр за убиение Дмитрия и самовольное избрание Василия Ивановича Шуйского, без ведома тамошних граждан, которые хотели возвести на престол другого князя, имевшего более права». Це є наступним важливим аргументом пояснення повстання Болотникова, яке мало яскраво виражену соціальну спрямованість: «Крамолы, волновавшие до сих пор Московское государство, вызвали теперь новое зло – казацкую, холопскую, крестьянскую войну... теперь казаки, стрельцы, посадские люди, крестьяне, холопы восстают на сословие высшее».

Сигізмунд III до певного часу займав позицію спокійного спостерігача за діями польсько-литовських авантюристів, які добилися при допомозі козаків успіхів у боротьбі за оволодіння царським престолом. Володарем його король прагнув стати сам. Тільки-но Сигізмунду III вдалося трохи вгамувати «рокош Зебжидовського», як він влітку 1608 р. уклав перемир'я з російським урядом. Останній вступив у союз із Швецією, ворогом Речі Посполитої і особисто Сигізмунда III. В кулуарах прибічників польського короля в другій половині 1608 р. визріває думка використати це як головну причину для розриву відносин з Росією, щоб потім, користуючись глибокою політичною кризою, що охопила Російську державу, в кінцевому рахунку домогтися скинення В.Шуйського і оволодіння царським престолом Сигізмундом III. Проте з подібними планами були згодні далеко не всі. Схилення на свій бік широкого кола польської громадськості, яка не бажала зміцнення королівської влади, Сигізмунд III вирішив здійснити завдяки залученню її до війни проти Росії, що переслідувала мету розширення кордонів Речі Посполитої шляхом повернення Чернігово-Сіверщини і

Смоленська. І хоч на сеймі, що відбувся в 1608 р., жодного рішення з цього приводу не було прийнято, Сигізмунд III, наспіх зібравши військо, вирушив з ним у похід для завоювання цих територій. Частина війська (за деякими даними, 8 тис. чол.) на чолі із самим королем восени 1609 р. через Білорусію направились до Смоленська і невдовзі обложила його. Однак завойований Смоленськ був лише влітку 1611 р. Велику роль у битві за це місто відіграли українські козаки. За повідомленням Жолкевського, на початку облоги Смоленська їх там було 30000. Взимку 1609-1610 рр. козаків нараховувалось більше 40000 чол. Надалі ряди козацького війська стрімко поповнювались. Як свідчать джерела, на допомогу королю навесні 1610 р. поспішало 7000 козаків, а на початку літа – ще 4000. Через декілька днів туди прибуло 2,5-тисячне козацьке військо під керівництвом Кульбаки. І загалом джерела дають можливість стверджувати, що козаки були головною рушійною силою Смоленської війни.

З початком московської епопеї окремих козацький корпус вирушив на Чернігово-Сіверщину. Навесні 1610 р. туди прибуло підкріплення. Незабаром козаки зайняли ряд міст. Так, загін на чолі зі старшиною Іскоркою, здійснивши раптовий напад, здобув Стародуб. Московська застава, яка перебувала в місті, чинила упертий опір, проте козаки підпалили замок, у результаті чого багато захисників загинуло у вогні пожежі, інші опинились у полоні. Тритисячний загін, яким командував полковник Гунченко, підступив до Новгород-Сіверського, що здався козакам без бою. Наприкінці весни – на початку літа 1610 р. загін на чолі зі «старшим полковником» Андрієм Стороженком взяв Почеп. Певний час місто чинило опір. Однак сили були нерівні, і воно змушене було здатися. Як свідчив А.Стороженко, чисельність задіяного на Чернігово-Сіверщині козацького війська, за даними на 2 червня 1610 р., становила більше 15000 чол. «Старший полковник» зазначав, що козаки виражали готовність і надалі служити польському королю, однак вони висували вимоги щодо умов служби: на який термін їх братимуть на службу і яку вони отримають за неї платню. Це підтверджує думка О.Л.Станіславського про те, що подібна служба «носила тимчасовий характер і, одержавши плату після походу, більшість козаків поверталась в свої степові поселення», завдяки чому вони «зуміли зберегти свою особливу організацію».

Однак польський уряд не завжди міг належно задовольнити ці вимоги козаків. Тому часто мали місце випадки, коли козаки, не отримавши плати, тікали з королівського війська. Це спостерігалось, зокрема, під Смоленськом.

На думку М.С.Грушевського, не достатньою мірою був використаний Сигізmunдом III козацький потенціал і на Чернігово-Сіверщині. Але як би там не було, незважаючи на тріумфальний похід, результатом якого стало завоювання Смоленська і чернігово-сіверських міст, обставини в Речі Посполитій склались не на користь короля і подальшого ведення бойових дій. Через певний час польським воякам вдалося дістатися Москви. Однак їх там спіткала величезна невдача. Захисники міста оточили поляків з усіх боків. Іти на штурм вони не поспішали, а підвіз продовольства перекрили повністю. Київський міщанин Божко Балака, який опинився разом із польською армією в московській облозі, у своїх записках зазначав: «Того ж лета (1612), септеврия дня 14 голод велми стал утискати, пехота новая стала с голоду мерти, и мало не все вымерли; и наша пехота и товариство также все поели; немцы кошки и псы все поели, мед и зелье и травою и леда чим живилися, бо все москва отняла». Далі ще більше. У жовтні, напередодні святої Покрови, польська піхота й німецькі найманці, що перебували на королівській службі, «почали людей резати и ести», зокрема, «ввязнев московских кильканадцять человек пехоте с тюрмы подавали, тых всех поели». Згодом у хід пішли шкіряні ремені, кінська упряж і навіть старовинні пергаментні книги. «У Китай-городе, у церкви Богоявления, – зізнавався Балака, – мы из Супруном килька книг нашли пергаменовых; тым есмо и травою живилися». Сигізмунд III змушений був і цього разу звертатися до послуг козаків. Події 1611–1613 рр., зв'язані з походом на Москву, показували, що в міру вичерпування ресурсів Речі Посполитої, необхідних для утримання власного війська, допомога козаків ставала все необхіднішою. Є відомості, що восени 1611 р. скомплектований в Україні 15-тисячний козацький загін рухався в напрямку до Москви, а в листопаді

цього року на службі в короля перебувало 30000 козаків. Багато з них було задіяно для операцій в Сіверщині, що стала головною ареною військових дій, і, як стверджував М.С Грушевський, провідну роль у цей час відіграло тут козацтво. У північній Росії походи українських козаків сягали Архангельська, Оленця, Холмогор.

Петро Сагайдачний, виступивши зі своїми козаками із Путивля, пройшов через Болхов, Білів, Ліхвин, Перемишль і досяг Калуги. Однак звідти він повернув назад і попрямував до Києва. Як зазначав літописець, коли Сагайдачний «мимо град Куреск шествова, тогда к гражданам... присылал от себя дву человека: объявляя, аки он града Курска, уезду и в нем живущим воинству своему заповеда ни единого зла сотворяти». Таким чином, гетьман не збирався поривати зв'язків із Росією. «Зроблений ним у той час крок до примирення міг послужити в майбутньому для поновлення контактів козаків із московським урядом», – справедливо зазначають сучасні дослідники О.П. Реєнт та І.А.Коляда.

Отже, царська корона виявилась недосяжною для польського короля. Царський престол зайняв Михайло Федорович Романов (1613 р.). Відтоді позиції козацтва дещо зміцнилися. З початком правління нового царя певна частина «вільних» козаків прирівнювалась до становища служилих людей «по прибору», для них визначалося постійне місце проживання. Деяких із них верстали в помісні і грошові оклади. Так, із 160 «вільних» донських козаків, які поселилися в Путивлі, 25 отримали помістя в Путивльському повіті. Решта служила за річну й місячну грошову платню. Остання визначалася такими розмірами: для рядових козаків – 10 алтин, осавулів – 12, отаманів – 13. Ці козаки звільнялися також від сплати мита з судових позовів до 12 рублів. Цікаво, що такі козаки були й на Чернігівщині. На думку О.Л.Станіславського, у 1613–1616 рр. у Новгороді-Сіверському їх нараховувалось понад 400 чол., бо книга Розрядного приказу за 20 грудня 1616 р. вказує на кількість їх отаманів (4 чол.).

Хоч польський король був задоволений діями українських козаків і їх гетьмана за відчутні послуги короні, проте останнім довелося витримати значний двобій у боротьбі за свою долю. У вересні 1617 р. між Річчю Посполитою й Туреччиною було укладено договір під Яругою. Його основні умови зводились до приборкання, а то й знищення «козацьких своєвільників». В Україну прибуло величезне каральне військо під керівництвом Станіслава Жолкевського. Проте до бойових дій справа не дійшла. У жовтні 1617 р. в урочищі Суха Вільшанка (недалеко від Тарасі) обидві сторони уклали угоду, за якою козацький реєстр обмежувався 1000 чоловік і заборонялися напади козаків на сусідні держави. Звичайно, це не могло бути до вподоби ні козакам, ні їхньому гетьману.

Лише рішення польського сейму про нову Московську війну дещо втішило козаків, адже вони прекрасно розуміли, що Річчю Посполита й цього разу не обійдеться без їхньої допомоги.

Сигізмунда III все більше й більше охоплювало бажання оволодіти царським престолом. Цього разу виконання такої важливої місії покладалося на королівського сина Владислава. Звістка була в радість для королевича. Адже після смерті батька він міг бути одночасно польським королем і государем Русі – «вся Великая, и Малая, и Белая».

До складу професійної армії Владислава входили не лише польські жовніри, а й багато найманців. Цікаво зазначити, що його військо поповнили новгород-сіверські козаки під керівництвом Степана Кругового і Якова Шишова (Шиша). На початку зими 1616 р. вони розташувалися табором біля Дніпра поблизу Дорогобужа. До них приєднався також загін Тараса Чорного, котрий став на чолі об'єднаного «великого русского козацкого войска». Королевич обіцяв їм, як і взагалі всім козакам «з Дону и со всех рек и речек», яких залучали на його службу, «вольності», помістя, грошові оклади.

Отже, для здобуття царської корони в Росію вирушило польське військо на чолі з королевичем Владиславом і гетьманом Ходкевичем. Проте воїни вже протягом тривалого часу не отримували платню. І в найвирішальніший момент (коли Владислав перебував під Москвою) вони несподівано покинули поле бою, залишив-

ши королевича напризволяще. Владислав опинився в оточенні російських військ (1617 р.). Йому загрожувала гибель. «Лихо задуманный план, как всегда, влип в русский климат. Повоевав год в московской грязи, покормив комаров и мух, наемники Владислава частично передохли, а частично разбежались. Самая же стойкая часть, которую не брали ни мороз, ни паразиты, застряла под Москвой, не в силах ни взять ее, ни убраться назад в Польшу», – виражає емоції О.Бузина.

У таких умовах уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до українських козаків. Він пообіцяв на найближчому сеймі вирішити питання про підтвердження давніх прав і вольностей козацьких. Насамперед йшлося про гарантії православ'я в Україні, збільшення козацького реєстру й підконтрольної козакам території. Напевно, повіривши цьому, Петро Конашевич-Сагайдачний і заходився підготовкою до московського походу, початок якого, однак, тривалий час зволікався. Лише влітку 1618 р. гетьман з двадцятитисячним військом рушив на Москву.

Їхній шлях туди проходив через Чернігово-Сіверщину. Надто швидко просувалися козаки в глиб Російської держави. За короткий термін вони оволоділи Лівнами, «воевод князя Микиту Черкаського на вилазці взяли, а Петра Данилова вбили й ливенців, яких у місті та в острозі застали, всіх побили».

Згодом козаки покорили Єлець. Сагайдачний взяв його хитрістю. Переважну частину свого війська він залишив у невеликому лісі, а з рештою підійшов до міста. Воеводи Іван Хрущов і Андрій Полев подумали, що це всі нападники, й наказали своєму війську виходити за мури. Тим часом козаки Сагайдачного вискочили з укриття і вщент розбили росіян. Тих, хто сховався в острозі, вони всю ніч штурмували. Після трьох атак нападники ввірвалися в острог. Захисники кинулись тікати. Козаки «двадцять тисяч люду військового висікли». Їм вдалося захопити дружину А.Полева, який загинув у бою, й 30000 рублів царської казни, що призначалась як посула кримському ханові. В нагоді стали й півсотні татар, що потрапили до козацького полону.

Тим часом сподвижник П.Сагайдачного Дорошенко здобув Лебедин, Скопин, Данков, Рязький (Рязьк) і під Єльцем з'єднався власне з силами Сагайдачного. Об'єднане військо продовжувало підкоряти російські міста. Досить швидко було взято Шацьк. А загін на чолі з полковником Милостивим, до складу якого входило 1000 вершників, попрямував до Михайлова. Дуже важким видався шлях до цього практично не відомого нікому містечка. Страшна злива вибивала з сил козацьке військо. Довелось уповільнити крок. Лише 12 серпня загін добрався до Михайлова. Та в цей час до містечка підійшла підмога – 40 ратників з міста Сапожка. Сутичка була недовгою. Змучених важким походом козаків Милостивого перемогли. Дізнавшись про це, П.Сагайдачний з усім військом рушив до місця поразки. 16 серпня він був уже під Михайловом. Але й цього разу доля виявила прихильність до його захисників. 80 стрільців та інший військовий люд з Калуги й Серпухова поповнили згодом їхні ряди.

Сагайдачний посилено готувався до штурму фортеці. 17 серпня розпочалась її облога. Місто потрапило в суцільне оточення козаків. Останні запускали в дерев'яну фортецю «множество стрел с огнем», несамоовито вели прицільний вогонь з гармат. Але захисники Михайлова через два дні запеклих боїв зробили нічну вилазку і під покровом ночі спалили всі облогові споруди й перебили багатьох «запорог». Козаки змушені були відступити. А розлючений Сагайдачний кричав михайловцям: «Не блазнюйте про вашу силу і мій відхід... вранці град ваш, як птицю, рукою своєю візьму і на пустку його поверну, і піддам вогню. А тим, хто живе у ньому, малому і старому, звелю руку й ногу відтяти і кинути псам». Перелякані такою перспективою михайловці заприсягнулись будь-що захищати місто й стояти до останнього.

23 серпня козаки повторно оточили Михайлов. Його захисники чинили відчайдушний опір. Вони кидали в козаків каміння, колоди, вступали з ними в рукопашний бій. Шансів на порятунок залишалось усе менше й менше. Але михайловці, зібравшись із останніми силами, зробили вилазку й спалили основні знаряддя облоги козаків. Втративши більше тисячі чоловік, Сагайдачний 27 серпня зняв облогу міста й рушив на з'єднання із королевичем Владиславом. Літописець зазначив, що «всепаяубный враг Сагайдачный с остальными Запороги отиде от града со страхом и скорбию».

Слід зазначити, що на цей день припало свято святого Миколи, яке михайловці аж до 1917 р. відмічали як Боже чудо.

Відтоді Сагайдачний вирішив не втягуватись у місцеві сутички і, не гаючи часу, повів козаків безпосередньо до Москви. Напереріз гетьману йшло російське військо на чолі з досвідченими ватажками князями Дмитром Пожарським і Григорієм Волконським. Однак сили були нерівні. Крім того, Пожарський захворів, і цар відкликав його до Москви.

Тим часом Григорій Волконський, не маючи чіткого уявлення про рух козаків, розпорочив своє військо між Коломною, Кашиною й Зарайськом. Цим скористався гетьман і 1 вересня повів козаків на штурм останнього. Однак він виявився невдалим. До росіян поспішало підкріплення, виділене Г.Волконським. Надвечір воно вступило в бій із невеликим загоном козаків (50 чол.) і завдало їм поразки. Переможці, окрилені успіхом, з радістю залишили козаків, що потрапили до них у полон в Зарайську, і подалися в пошуках веселих пригод. Тим часом наспів інший козацький загін, який і вирішив кінець справи. Козаки «розігнали їх (росіян. – П.П.) і топтали до острога й утоптали в остріг, і багато козаків до острога увійшли». Лише ціною великих зусиль сміливців зупинили, вибили з міста й не допустили, щоб до нього увірвалися основні сили козаків. На перешкоді штурму Зарайська став отриманий Сагайдачним 3 вересня лист від Сигізмунда III, у якому король просив його негайно прямувати до Москви.

Ще в листі від 24 вересня, адресованому польському королевичу, гетьман зазначив: «Аби Пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв».

Каширською дорогою П.Сагайдачний попрямував на російську столицю. Обійшовши місто без будь-яких перешкод, він з'єднався з силами Владислава, табір якого був розташований біля Тушина. Як подарунок козаки вручили королевичу полонених татар. Усіх «огорнула величезна радість». Відбулася військова рада, на якій вирішили розпочати облогу Москви в ніч на 1 жовтня (свято Святої Покрови). Козаки наполегливо готувались до наступу. Однак штурм міста виявився невдалим. Обставини склалися таким чином, що козаки позбавлялися будь-якого успіху. Два найманці-французи, які перебігли до росіян з армії Владислава, розкрили глибоку таємницю ворога, суть якої полягала в тому, щоб підірвати вночі Тверські й Арбатські ворота й, скориставшись панікою, ввірватись у фортецю. Однак у той час, як підричники на чолі з Надворським прибули виконувати цей план, пролунав дружний залп. Надворський отримав поранення в руку. Загін його відступив. Поляки й козаки поплентались на вихідні позиції. Декілька днів вони ще перебували під стінами Москви, а потім змушені були зняти її облогу й відступити.

П.Сас зазначив таке: «Виникає питання, чому ж Сагайдачний не виявив належної наполегливості у такий важливий момент, коли міг статися рішучий перелом у ході воєнної кампанії 1618 р. на користь польсько-козацьких сил? Адже він, безперечно, розумів, що перед ним столиця держави, а не провінційний Михайлов, від здобуття чи нездобуття якого мало що мінялося. Найвірогіднішою причиною видаються суто тактичні міркування гетьмана. Адже він пересвідчився у тому, що несподіваний штурм не вдався. Між тим тривала облога добре укріпленого міста не входила до його плану. Неспішні, статичні воєнні дії виходили за рамки військової стратегії Сагайдачного».

Тим часом розпочалися тривалі переговори між Росією й Річчю Посполитою. В кінцевому рахунку вони закінчилися підписанням у грудні 1618 р. в селі Деуліно поблизу Троїце-Сергіївської лаври перемир'я терміном на 14,5 року. Згідно з Деулінською угодою до Речі Посполитої відходили Смоленськ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, а також понад двадцять дрібніших міст. Усі вони передавались із повітами й волостями, що належали до них. Шостий параграф трактату вимагав встановлення «по суцесі справедливості» кордону між державами. А пройшов він майже під Москвою: по Вязьмі, Ржеву й Калузі.

Слід зазначити, що врегулювання питання, зв'язаного із російсько-польським кордоном, іще тривалий час породжувало багато всляких суперечок. Кордон на сході

Чернігово-Сіверщини не був остаточно встановлений аж до 1632 р. У цьому році Російська держава розпочала війну з Річчю Посполитою за звільнення Чернігова й Смоленська. Проте бажаних успіхів ця війна не принесла. Згідно з умовами підписаного в 1634 р. Поляновського так званого вічного миру Річчю Посполита й надалі зберігала за собою Чернігівську землю. Росія відступала їй «городища Монастыревска и Моровска с волостями, города Чернигова с волостями, города Стародуба с волостями, города Поповы горы с волостями, города Новгородка-Северскаго с волостями, города Почепа с волостями». То був період найбільшого розквіту польського великодержавництва.

Після укладення Деулінського перемир'я між Росією й Річчю Посполитою українське козацтво спільно з загонами російських козаків Якова Шишова, які перебували на боці польського королевича, ще протягом певного часу продовжували діяти на території північної Росії. Зокрема, дуже постраждав від них Каргопольський повіт. Як свідчать джерела, у 1619 р. «проходили в... Каргопольский уезд польские и литовские люди, полковник Якуш Шиш, войною и стояли... четыре недели и, ездачи... по деревням и по лесам и сыскивая многих людей посекали и хлеб молочной и немолочной скормили, лошадей вывели, а коров и овец выбили, а жен и детей позорили, а иных в полон свели».

Загалом же місія козаків, що покладалась на них польським урядом у Російській державі, вичерпала себе. Основна частина запорожців, які воювали під началом гетьмана Петра Сагайдачного, пішла в Україну. Козаки отримали за московський похід 20000 золотих і 7000 штук сукна. Петро Сагайдачний, як зазначав Д.І.Яворницький, прибувши до Києва, прийняв титул «гетьмана» України й став управителем тієї її частини, яка визнавала себе козацькою.

«Про привелегии православия впопыхах как-то забыли». Сейм Речі Посполитої, що відбувся в 1619 р., так і не дав офіційної оцінки походу П.Сагайдачного. Питання про свободу православ'я відкладалося на майбутнє.

Цікаво зазначити, що козацький полк Ждана Конші залишився в Росії і зв'язав із нею свою подальшу долю. Руський уряд на знак демонстрації перед запорожцями переваг служби Олексію Михайловичу прийняв рішення про направлення козаків цього полку в 18 російських міст з призначенням їм платні, прирівняної до плати руських стрільців. О.Л.Станіславський справедливо розцінює це як важливий крок у відновленні добросусідських відносин між Росією і українським козацтвом.

У зв'язку із окупацією за Деулінським перемир'ям Чернігово-Сіверщини Річчю Посполитою царський уряд змушений був виводити руських стрільців з її території. Зокрема, у 1623 р. 200 стрільців перевели із Новгорода-Сіверського в Севськ. Згідно з випискою із місцевих книг за цей рік, замість «хлебного жалованья» їм наділили 3000 десятин землі, надавши «пашни паханья, и перелогу, и дикия дубровы, и сенных покосов, и лесу около Севска в ближних и дальних местех». Досі ці угіддя належали селянам навколишніх сіл.

Цікаво, що вказувались також умови, на яких зазначені землі переходили стрільцям: «А которая им пашня паханая отделена, а пахали ее и хлеб сеяли крестьяне... и тот хлеб крестьяном пожать себе и землю очистит, а стрельцом до того хлеба дела нет, и крестьяном в том насильства и никаких налог не чинить, а как хлеб крестьяне пожнут и землю очистят, и тою землею впредь владеть стрельцом. Да стрельцом же дано под гумна селитьбы, что была деревня Колчева, что они крестьяне меж себя договорились о тех селитьбах полюбовно, а поступилися им в то место своей половины в деревни Княгинине, а которые двory на тех селитьбах крестьянские и гумна, до тех им двory и до гумен по тому ж дела нет, покаместе крестьяне те двory и гумна перевозят на свои селитьбы в деревню Княгинину».

Відновлення православної ієрархії

У той час як польське й козацьке війська здійснювали похід на Москву, Україну сколихнула потужна хвиля селянсько-козацьких повстань. Сагайдачний одержав від польського уряду доручення придушити визвольний рух в Україні. Однак гетьман не став робити цього й запропонував переговори з урядовими комісарами. В результаті у 1619 р. було укладено Руставицьку угоду, за якою встановлювався тритисячний козацький реєстр. Однак це не змогло задовольнити народні маси України, адже бажаючих стати реєстровими козаками були десятки тисяч. Сагайдачний добре розумів, що наявними силами визволити Україну неможливо. Потрібні були союзники. І гетьман, не довго думаючи, зосередив увагу на Російській державі.

Без згоди польського уряду він відрядив до Москви посольство на чолі з отаманом Петром Одинцем (січень 1620 р.). Козаки запропонували «служити... против всяких его царского величества неприятелей». Незважаючи на те, що козацьких послів цар особисто прийняти не зміг, вияв великої уваги з боку російського уряду вони відчували на собі належним чином. Князь Дмитро Пожарський у розмові з послами зазначив: «Не оскорбляйтесь, что не видели есте очей его царского величества: вы есте пришли к Москве перед постом, а в пост у великаго государя нашего никакие послы и иноземцы не бывають; а ныне царское величество едет молиться к святым местам, и велел вас отпустить». Козаки отримали 300 рублів, сукно, дорогі тканини тощо. Дослідники вважають, що дипломатичний сенс українського посольства зводився до прагнення Сагайдачного відновити православну династію в Україні.

Слід зазначити, що український народ на захоплених Польщею землях терпів значний релігійний гніт. За сприяння польської влади у 1596 р. була введена Брестська церковна унія, основна умова якої зводилась до «признання главенства и непогрешимости Папы Римского». Унія була підготовлена і проголошена шляхом обману й насилля, без урахування інтересів народу. Вона була спрямована на захист панування магнатів і шляхти. Уряд Речі Посполитої активно підтримував уніатів. Король Сигізмунд III оголосив усіх противників унії злочинцями і закликав проводити жорстку боротьбу з ними. Українському населенню, яке виступало проти унії, заборонялося проживати в містах, займатися торгівлею, ремеслом. Філіпович у своєму «Діаріуші» зазначав, що «проклятый унит православного брата своего забнял и преследовал... В местах, в местечках и селах... як то в Люблини, Сокалю, в Белску, в Полоцку, Витепску, Острогу, Лвови, Грубешови, в Белзи, Берестю и інших аж назбыт прикрости и злости выражал и преследовал».

Особливе значення у справі зміцнення позицій католицизму відігравали єзуїти, які прибули до Польщі ще в 60-х роках XVI ст. і незабаром зайняли там панівне становище в ідеології. Як зазначав Флеров, вони «діяли хитро, не йшли прямо проти православ'я... прокладали шлях мало по малу». Для здійснення своїх планів католики широко залучали уніатів. Розгорнулись великі гоніння на православне населення. Православні храми закривались, віддавались в оренду або ж їх просто перетворювали в хліви, конюшні, шинки і т.д. Унія всюди «... олтари господни оскверниша, церкве православные в латинскую прелесть превратиша...». Православних священиків, які не визнавали унії, жорстоко переслідували. Їх виганяли з приходів, кидали у в'язниці, катували, а то й взагалі позбавляли життя. В «Літопису Самовидця» з приводу цього читаємо: «В Чернігові архимандритове один по другом зоставали, по інших городах церкви православные запечатовали, до чого помощниками оным шляхта, уряд и ксиондзи были».

Питання про віросповідання в Україні порушувалось під час переговорів Петра Одинця з московськими дяками С.Романчуковим та І.Грамотіним наприкінці зими 1620 р. Однак Росію воно цікавило лише з точки зору взаємин її з Польщею як учасницею двох ворогуючих сторін під час Тридцятирічної війни 1618–1649 рр. І вирішити це питання козаки сподівалися в ході зустрічі з ерусалимським патріархом. Пізніше «Протестація» митрополита Іова Борецького, а також інших православних ієрархів (28 квітня 1621 р.) давала таку конфесійну характеристику українських

козаків: «Вони з роду нашого, брата наші і християни правовірні. Самі вони природний розум і від Бога даровану кмітливість мають. Тож і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх-давен лише ними живуть і процвітають. До того ж те плем'я чесного народу руського».

Козацьке посольство не випадково вибрало час для відвідання Москви. Саме тоді там перебував із візитом єрусалимський патріарх Феофан (Теофан). Він висвятив на патріаршество батька царя Філарета, і справи його в Росії уже наближалися до завершення. Тож упустити козакам такий шанс було недоречно. Доля надавала їм повну можливість для використання моменту як у власне своїх інтересах, так і в інтересах всього українського народу.

Напевно, посольство мало відповідні настанови від П.Сагайдачного щодо контактів із єрусалимським патріархом, якого в подальшому і було залучено до виконання важливої місії по відновленню православної ієрархії в Україні. Сагайдачний дізнався від послів про найближчі наміри Феофана. І коли той покидав кордони Російської держави, назустріч йому виїхав сам гетьман із козаками. Останні супроводжували патріарха аж до Києва, де він зупинився на Подолі у резиденції на території Київського Богоявленського монастиря.

Під час перебування єрусалимського патріарха в Києві представники місцевого духовенства й сам Сагайдачний звернулися до нього із проханням висвятити православних владик. Феофан погодився здійснити акт хіротонії – церковного таїнства зведення на ступінь священства. Від його імені до всіх православних Речі Посполитої розіслали грамоти, де містився заклик до обрання гідних єпископського стану кандидатур. Наприкінці літа 1620 р. в Києві остаточно були визначені претенденти на єпископські кафедри, а восени почалося їх висвячення. На Перемишльське єпископство був висвячений ігумен Київського Межигірського монастиря Ісаєя Копинський, на Київську та Галицьку митрополію – ігумен Михайлівського монастиря Іов Борецький, на Володимирську і Берестейську єпископські кафедри – архимандрит Єзекія Курцевич, на Луцьку й Острозьку єпархії – ігумен Чернчицького монастиря (біля Луцька) Ісакія Борискович, на єпископство Холмське і Белзьке – Паїсій Іполитович. За час перебування єрусалимського патріарха в Україні православні єпископії було поновлено й на білоруських землях.

У маніфесті нововисвячених владик (1621 р.) Запорозьке Військо отримало найвище визнання. Козаки були названі наступниками давнього князівського лицарства: «Це ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах по морю і по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрію. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від Константинопольської церкви приймали». Як зазначав І.П.Крип'якевич, зв'язок Запорозького Війська зі «старою Руссю» значно піднімав його авторитет і забезпечував йому провідне місце в житті українського народу.

Про визначальну роль козацтва у відновленні ієрархії православної церкви в Україні «Протестація» від 28 квітня 1621 р. зазначала: «Люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелейності його (Феофану.— Авт.) сказали: «Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелейність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, зоставивши нас тут переслідуваних і без пасторів».

Подія стала результатом цілеспрямованої політики гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, яка знаходила широку підтримку серед народних мас і суспільно-політичних сил України. Звичайно, що цей крок викликав хвилю великого невдоволення з боку Речі Посполитої, однак будь-яких репресивних заходів не було застосовано. Навпаки, сейм Речі Посполитої змушений був рахуватись із фактом відновлення православної віри в Україні. Автор сеймового щоденника зазначав велику наполегливість послів Київського воєводства у захисті православ'я. Хроніст пояснював ситуацію тим, що козаки взяли грецьку релігію під свій захист і запри-

сягли в тому, що не відступляться від досягнення своєї мети. Над Польщею в цей час уже нависла страшна небезпека. Турецький султан Осман II, який прийшов до влади наприкінці зими 1618 р., заходився активно готуватися до військових дій з нею.

Участь у Хотинській війні

Невдовзі розпочалася турецько-польська війна, що ввійшла в історію під назвою Хотинської (1620-1621 рр.). Польща виявилась майже не підготовленою до неї. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський зібрав лише десятитисячне військо. На початку осені 1620 р., переправившись через Дністер, він рушив до Ясс для з'єднання з силами молдавського господаря Граціані. Однак незабаром у Молдавію прибуло величезне турецько-татарське військо. Відбулась кровопролитна битва під Цецорою, яка тривала протягом сімнадцяти днів. Турецька армія вщент розгромила польське військо. Загинув Станіслав Жолкевський, полягло багато інших полководців Речі Посполитої. Наклав головою і Михайло Хмельницький – батько майбутнього гетьмана запорожців Богдана Хмельницького. Останній потрапив у полон, де два роки томився на турецьких галерах, поки не був викуплений матір'ю й козаками на волю.

Окрилений успіхами, Осман II почав готуватися до вирішальної битви. Над Річчю Посполитою нависла смертельна небезпека. Вона опинилась у безвихідному становищі. В таких умовах польський уряд звернувся за допомогою до українських козаків. З метою вирішення цього питання в урочищі Суха Діброва (між Ржищевом і Білою Церквою) у червні 1621 р. зібралась козацька рада за участю представників православного духовенства (митрополит І.Борецький, єпископ Є.Курцевич, понад 300 священників, 50 ченців) та королівських посланців. Річ Посполита пообіцяла запорожцям платню за участь у військових діях, а також деякі поступки в релігійному плані.

Рада обрала нового гетьмана – представника нерестрових козаків Якова (Яцька) Бородавку (Неродича). Тут було обрано також послів до короля. Очолити посольство доручили Петру Сагайдачному, який користувався неабияким авторитетом у польського уряду.

Я.Бородавка повів своє військо (чисельність його становила понад 41000 запорожців і кілька сотень донських козаків) до польської фортеці Хотин, де вже перебувала 150-тисячна турецька армія на чолі з Османом II.

Українське посольство тим часом вирішувало невідкладні справи у Варшаві. Про дипломатичні кроки його очільника католицький єпископ Франческо Чіріолі у листі до кардинала Людовіга розповідав таке: «Серед католиків, зокрема й церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з турками). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти турків, і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволеними». Як вмілому дипломатові й політику «козацькому генералу» вдалося домогтися від польського уряду згоди на задоволення вимог козаків: скасування посади старшого над козаками від польського уряду; визнання влади обраного козацькою радою гетьмана над усією Україною; скасування сеймової постанови щодо обмеження козацьких прав і вольностей; свободи українців щодо віросповідання.

Із Варшави Сагайдачний прибув у польський табір під Хотином, де з великими почестями його зустрів сам головнокомандувач польської армії Карл Ходкевич. Було обговорено деталі майбутньої битви, і Сагайдачний у супроводі двох хоругв вирушив до козаків. Але в дорозі з ним сталося лихо. Розшукуючи запорожців, він випадково опинився у ворожому таборі, де був зразу ж затриманий сторожею. За Сагайдачним зчинилася шалена погоня. Ворожа стріла влучила йому в руку. Ледве він встиг доскакати до найближчого лісу і, стрибнувши на повному ході з коня, схватився в

гушавині. Переборюючи нестерпний біль, Сагайдачний все ж переплив Дністер і добрався до своїх. Це було в серпні 1621 р. Козаки дізналися про успіхи посольства, що ще більше піднесло їх бойовий настрій. Щойно було скликано козацьку раду, на якій Я.Бородавку позбавили гетьманської булави, а гетьманом обрали Петра Сагайдачного. Новий гетьман жорстоко розправився зі своїм попередником. Закутого в кайдани, його деякий час протримали під вартою, а потім стратили.

Отримавши гетьманську булаву, Сагайдачний всі свої сили направив на вирішення надзвичайно важливої справи, а саме: з'єднання козацьких сил з польським військом. Однак зробити це було досить складно. Осман II будь-якою ціною намагався перехопити стратегічну ініціативу, суть якої полягала в розгромі козаків до прибуття їх під Хотин. Неймовірні труднощі доводилось долати козакам по дорозі до фортеці. Я.Собеський змалював такий цікавий епізод: «Сорок запорожців, які відбилися від свого війська й переховувалися у печерах між скелями, привернули до себе увагу противника. Були привезені гармати, щоб знищити цих воїнів, позбавлених усякої допомоги. Проте всі зусилля були марними, оскільки сама місцевість захищала обложених. Осман, втративши два дні, вирішив заморити їх голодом. Оточені з усіх боків козаки відважно билися з ворогом (оскільки відчай нерідко спонукає до благородної смерті). Виснажені голодом і труднощами, вкриті порохом пилом, вони покляли життя разом із зброєю. Осман ганебно піддав їх мукам і, забувши про султанську гідність, пускав у них стріли власноручно, наказавши прив'язати козаків до дерев».

Слід віддати належне П.Сагайдачному. Гетьман успішно справився з надзвичайно складним завданням. Уникнувши переслідування з боку турків, він підійшов до Хотина і згодом розташував своє військо поблизу польського табору.

Осман II хоч і розлютився з приводу об'єднання козацьких і польських військ, однак не втрачав надію на швидку й блискавичну перемогу, адже чисельно його армія значно переважала супротивника: турків і татар нараховувалось понад 250000, запорожців – 40000; коронне військо Речі Посполитої мало 35000 чол.

Весь вересень 1621 р. минув у запеклих боях козаків і поляків з турками. Вирішальну роль у боротьбі відігравали українські полки. Козаки відзначалися прекрасною бойовою виучкою, стійкістю, мужністю й відчайдушною хоробрістю. Їх гетьман усьому світу продемонстрував бездоганне тактичне мислення та нетрадиційні методи ведення оборонних і наступальних боїв.

Так, наприклад, зразком військового таланту П.Сагайдачного було перегрупування свого війська в бою для переходу від оборони до контратаки 3 вересня. В момент наступу турків гетьман сконцентрував сили козаків на лівому й правому флангах, завдяки чому очолив позицію по центру й посилив силу удару на основних напрямках контратаки. Опинившись у вогняному мішку, ворог відступив. Турецька армія втратила від десяти до двадцяти тисяч чоловік.

У ході бою Сагайдачний вдало використав такі земляні укріплення, як рови, вали, шанці. Його воїни досить управно зводили «бліндажі», які надійно захищали їх від ворожих ядер, про що яскраво засвідчили події 4 вересня. Під час артилерійського обстрілу, що тривав протягом п'яти годин, козаки покинули позиції й зайняли місця в «бліндажах», у результаті чого їм втрати були мінімальними: загинув лише один чоловік – курінний отаман Васюк Зоря. Того ж дня польський загін під командуванням Русиновського завдав відволікаючого удару по турках, а козаки Сагайдачного, застосувавши тактику несподіваного прориву, ввірвалися до табору Османа II, який вважався неприступною твердинею. За свідченням очевидця події Матвія Титловського, ворог втратив тоді 15000 чоловік.

На досить високому рівні П.Сагайдачний налагоджував систему оборони. Під час воєнних дій 8 вересня гетьман вдало застосував новий тактичний прийом – залповий вогонь по ворогу з мушкетів на максимально близькій відстані. Дочекавшись підходу ворога, запорожці впритул відкрили по ворогу стрільбу. Результати були вражаючими. Перед козацьким табором полягло понад 3000 турків, у той час, як втрати козаків були незначними.

Велику увагу Сагайдачний приділяв фактору раптовості. Значних успіхів гетьман досягав під час організації нічних атак. Так, наприклад, під час вилазки вночі

17 вересня козаки пробрались у ворожий стан і знищили понад тисячу турецьких солдатів; самі ж козаки повернулися до свого табору без жодних втрат. Під час нічної вилазки наступного дня козаки знищили понад 600 ворожих солдатів і взяли велику кількість трофеїв: коней, верблюдів, волів, коштовностей тощо, а через декілька днів мало не взяли в полон великого візира Хусейна-пашу.

Війна набувала затяжного характеру. Але 28 вересня Осман II розпочав новий загальний наступ. Його сили були спрямовані на загін Русиновського, який навіть не подбав про належне укріплення позицій. В результаті над загоном з усіх боків нависла небезпека. Становище вдалося виправити лише ціною великих зусиль і завдяки підкріпленню.

Штурмуючи козацький табір, турки намагалися оточити його з флангів. Однак прорвати оборону їм не вдалося. Сагайдачний, виснаживши турків, повів своє військо в контратаку, завдавши їм серйозного удару.

29 вересня розпочалися переговори, результатом яких стало підписання 9 жовтня 1621 р. Хотинського миру. Основні його положення зводились до таких пунктів: кордон між Річчю Посполитою та Туреччиною встановлювався по річці Дністру; Туреччині й Кримському ханству заборонялося здійснювати грабіжницькі походи на польські й українські землі; заборонялись і походи козаків на Крим і Туреччину; польський уряд погоджувався платити кримському хану данину; фортеця Хотин передавалась Молдавському князівству – васалу Туреччини.

Хотинська війна припинила експансію Туреччини в Європу в першій чверті XVII ст. Велика заслуга в цьому належала насамперед мудрому політикові й дипломату Петру Конашевичу-Сагайдачному.

Смерть П.Сагайдачного

По закінченні війни гетьман поселився в Києві, де мешкав у власному будинку. Його не полишала думка про подальшу долю України. Наприкінці зими 1622 р. козацьке посольство ще раз відвідало Варшаву. Воно вимагало від польського короля, аби він виконав дані раніше обіцянки, особливо це стосувалося скасування унії. Однак послі так нічого й не добилися.

У своєму передсмертному листі до Сигізмунда III Петро Сагайдачний, докоряючи місцевій владі за утиски козаків, зазначив: «Покорне и слезне прошу, даби тоє козакам творимое бедствие и озлобление превысоким и грозным вашего найяснейшого величества мандатом было запрещено и ускромнено. Особливе унея, за милостивым вашего найяснейшого королевского величества позволением теперь в Русе через святейшого Феофана патриарху иерусалимскому знесенная, абы впредь в той же Русе никогда не отновлялася и своих рогов не возносила».

Сагайдачному далася взнаки рана руки. Сили покидали гетьмана з кожним днем. 10 квітня 1622 р. його не стало.

Поховали Петра Конашевича-Сагайдачного з великими почестями на території Братського монастиря.

За п'ять днів до смерті Сагайдачний склав заповіт, за яким великі суми грошей відписав Львівському й Київському братствам, а також церквам і монастирям. Тож під час похорону гетьмана «спудей» Матвій Кізимович подякував йому за значні пожертвування. Він також нагадав про підтримку Сагайдачним Київського братства, коли той вступив до нього з усім Військом Запорозьким.

Таж краще голови покласти за отчизну,
Ніж лютим ворогам дістаться в даровизну,
Бо хто за рідний край не хоче помирать,
Із рідним краєм той сам мусить погибать.
Тож Сагайдачний наш волів прийняти рани,
Ніж християнський люд віддати від посани.
Від рани смертної дочасно він сконав,
Та славу мужністю навек завоював...
Як Нестор та Ахілл – у Греції герої,

Як Гектор сміливий прославився у Трої,
В Афінах склалася Периклова хвала,
І Фемістоклові гриміли скрізь діла,
Як мужність Курція у Римі всі хвалили
І переможного Помпея божествили,
Хай Сагайдачного ім'я повік-віків
Прославить наша Русь, як приклад для синів,
Щоб про діла його нащадки споминали
І гідним іменем в народах називали...

У написаних К.Саковичем панегіричних віршах, які читали учні Київської братської школи, зазначалося, що слава і звитяга гетьмана не зітруться в пам'яті вдячних нащадків:

Несмертелной славы достойный гетмане,
Твоя слава в молчаню нігды не зостане,
Поки Дніпр з Дністром многорыбные плынути
Будуть, поты ділности теж твои слынути...
Вічна пам'ять і слава.

Відомий історик Д.І.Дорошенко зазначав, що «Петро Конашевич-Сагайдачний являється найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козаччина перед Богданом Хмельницьким, і одним з найвидатніших українських діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, окриті ореолом слави».

Ім'я Петра Конашевича-Сагайдачного оспівано в народних думах і піснях. Пісня «Ой Хотине, граде давній» розповідає про його гетьманство. А ось слова іншої відомої пісні:

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорозьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий.
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильний-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!

Слід зазначити, що в історичній науці досі відсутня єдина точка зору щодо того, кого стосуються ці рядки. Одні дослідники вважають, що героями пісні є Петро Сагайдачний і його полковник Михайло Дорошенко. На думку інших, у ній йдеться про гетьмана Петра Дорошенка та Григорія Сагайдачного. П.Сас зазначає про відповідність пісні саме історичним реаліям другої половини XVII століття. Вчений вважає, що в сучасному її варіанті виступає усереднений тип козака, котрий над усе ставив свою вольницю. О.Бузина прийшов до висновку, що народна пісня в деталях відтворює не що інше, як московський похід, головними учасниками якого були Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко. Вона зафіксувала «обаятельную их легкомысленность. И даже время выступления на войну – август. Тот самый месяц, когда «женці жнутъ», а «козаки йдутъ».

Гетьман Петро Сагайдачний був людиною непересічного таланту. К.Сакович мав рацію, коли писав, що слава його може позмагатися лише з вічністю.

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Белокуров С. Разрядные записи за Смутное время. – М., 1907.
3. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – К., 2007.
4. Брехуненко В. Морські війни українських козаків. – К., 2007.
5. Бузина О. Тайная история Украины-Руси. – К.: АРИЙ, 2010. – 4-е издание, исправленное и дополненное.
6. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VII.
8. Договорная окончательная грамота у речки Поляновки // Отечественные Записки, издаваемые Павлом Свининым. – СПб, 1836. – Часть 41.
9. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
10. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Ч. VIII.
11. Замлинський В. Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // Київська Старовина. – 1992. – № 4.
12. История БССР. – Минск: Изд-во АН БССР, 1954. – Т. I.
13. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К.: Вид-во «Україна», 1993.
14. Каманин І.М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Кн. 15. – Отд. 1.
15. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Вид-во «Світ», 1992. – Видання 2-ге, перероблене і доповнене.
16. Кулакова И.П. Восстание 1606 г. в Москве и воцарение Василия Шуйского // Социально-экономические и политические проблемы истории СССР. – М., 1985.
17. Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.І. – Отдел исторический.
18. Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. – М., 1937.
19. Масса И. Сказание о смутном времени // Крестьянские движения XVII-XVIII веков: Сборник документов и материалов с примечаниями. – М., 1926.
20. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. – М.: Типография Д.И.Иноземцева, 1894. – Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века.
21. Переписка между Россией и Польшею в государственование царя Михаила Федоровича // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1862. – Кн. 4.
22. Пиріг П. Становище народних мас і визвольна боротьба на Чернігівщині в першій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5.
23. Пиріг П.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний // Вища школа: проблеми і пошук (Філософія, культура, політика, методика). Збірник матеріалів науково-практичного семінару. – Чернігів, 2007.
24. Пиріг П.В. Українське козацтво. Матеріали до лекції з історії України для студентів неісторичних спеціальностей. – Чернігів, 2010.

25. Платонов С.Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI-XVII вв. – СПб, 1899. – Изд. 1.
26. Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции. – М., 1869.
27. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. – Харків: «Фоліо», 2008.
28. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська Старовина. – 1992. – № 2.
29. Сас П. Пісня, виспівана у віках // Київська Старовина. – 1994. – № 4.
30. Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606-1607. – Государственное издательство политической литературы, 1951.
31. Собрание государственных грамот и договоров. – М., 1819. – Т. II.
32. Соловьев С.М. Обзор событий русской истории // Современник. – 1849. – Т. 13. – № 1.
33. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. – М.: Мысль, 1990.
34. Труды Орловской ученой архивной комиссии. – Орёл, 1895. – Выпуск III.
35. Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрие Самозванце. – СПб, 1859.
36. Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська Старовина. – 1993. – № 5.
37. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.
38. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2.

Пирог П.В. Петр Конашевич-Сагайдачный: исторические очерки жизни и деятельности

В исследовании поднимается проблема гетманства Петра Конашевича-Сагайдачного. Освященные вопросы воссоздают основные вехи его жизни и деятельности.

Ключевые слова: гетман, Пётр Конашевич-Сагайдачный, походы, православие, Украина, Россия, Турция, деятельность.

P.Pyrig Petro Kanashevych-Sahaidachny: historical sketches of life and activity

In a research the problem of Hetman Petro Kanashevych-Sahaidachny is taken. The problems reflect the main ages of his life and activities.

Keywords: hetman Petro Kanashevych-Sahaidachny, hiking, Orthodoxy, Ukraine, Russia, Turkey, activity.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477) «IX-XII»

Юрій Ситий

●

ТОПОГРАФІЯ ТА СТРУКТУРА УКРІПЛЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА В РІЗНІ ПЕРІОДИ ЙОГО ІСТОРІЇ

Аналізуються матеріали археологічних досліджень та описи щодо топографії давньоруського Чернігова на різних етапах його розвитку.

Ключові слова: Чернігів, укріплення, археологічні дослідження.

Дані про розташування оборонних укріплень давньоруського Чернігова та їхні розміри викликають інтерес мешканців обласного центру. Науковці у свою чергу, аналізуючи місця розташування залишків укріплень на території міста XIX-XX ст., та за допомогою наявного картографічного матеріалу намагаються визначити кордони міста X – XIII ст. [1]. Вже у XIX ст. були складені перші описи, котрі потрапили на сторінки праць з історії. У них поряд з літописними свідченнями характеризуються залишки різноманітних старовинних об'єктів, окремих знахідок, скарбів тощо.

Наприкінці XIX ст. в рамках підготовки до ювілею першої згадки міста Чернігова в літописах був складений план давньоруського Чернігова. При цьому А.К. Яригін задля спрощення сприйняття письмових даних XVIII ст. подає планування міста XVIII ст. на карті кінця XIX ст. План А.К. Яригіна став основою запропонованого Б.О. Рибаківим плану давньоруського Чернігова. Останній використовувався при подальшій картографії Чернігова доби Давньої Русі та визначенні етапів розвитку міста (В.А. Богусевич, А.А. Карнабед, В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий, О.В. Шекун, А.Л. Казаков та інші) [2 – 8].

А.К. Яригіним на план були нанесені Дитинець (від краю тераси р. Десна до Колегіуму), укріплення Окольного міста (згідно з картами Чернігова XVIII ст. – початку XIX ст.) та оборонна лінія Передгороддя, яка ще була візуально помітна в окремих місцях навколо забудови міста [9].

Найдавніший (датований 1706 р.) план Чернігова містив назви його складових частин: Дитинець – Перший замок черкаський, східна частина Окольного міста – Другий замок черкаський, західна частина Окольного міста (мала самостійні укріплення) – Третій замок черкаський тощо [10]. Назва Третій замок черкаський відносилася до найменш укріпленої території міста XVIII ст. і, напевно, дала назву укріпленням у західній частині Окольного міста – в сучасній науковій літературі вони мають назву Третяк.

З'ясувавши складові та їх походження на плані А.К. Яригіна, відзначимо ступінь вивченості оборонних конструкцій і спробуємо розібратися, чи можна довіряти цьому плану та усім наступним, складеним на його основі [11].

Розпочнемо опис зі стрілки мису, утвореного краєм тераси р. Десна та правим берегом р. Стрижень у місці її виходу з тераси до заплави. Крайньою південною укріпленою ділянкою (у складі Дитинця XI ст.) є т.зв. Цитадель чи Верхній Замок;

© Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Чернігівського національного пед. університету ім. Т.Г. Шевченка.

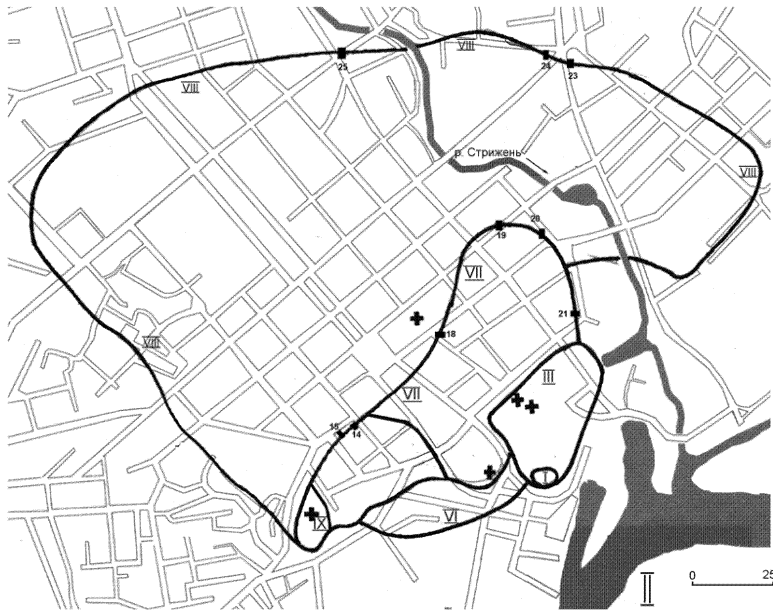
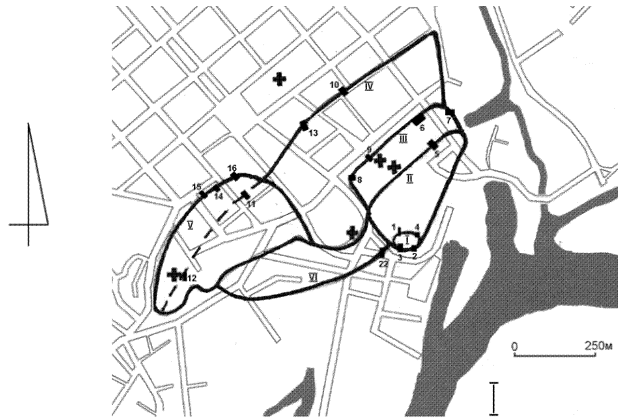

Рис 1. Плани укріплень давньоруського Чернігова.

I – план укріплень X ст.

II – план укріплень середини XIII ст.

Розкопи, що досліджували оборонні споруди Чернігова:

1. Кузнецов Г.О., 1985 р.	12. Шекун О.В., 1983 р.
2. Коваленко В.П., Гребень П.М., 1989 р.	13. Черненко О.Є., 2010 р.
3. Коваленко В.П., Ігнатенко І.М., 1990-1991 рр.	14. Казаков А.Л., 1984 р.
4. Коваленко В.П., Ігнатенко І.М., Василенко А.А., 1991 р.	15. Казаков А.Л., Валькова Т.П., Новик Т.Г., Ситий Ю.М., 1991 р.
5. Коваленко В.П., 1985 р.	16. Черненко О.Є., 2010 р.
6. Казаков А.Л., Черненко О.Є., 2006 – 2008 рр.	17. Карнабед А.А., 1973 р.
7. Рибаків Б.О., 1946 р.	18. Карнабед А.А., 1974 р.
8. Гребень П.М., 1988 р.	19. Казаков А.Л., 1985 р.
9. Черненко О.Є., Новик Т.Г., 2008 р.	20. Черненко О.Є., 2007 р.
10. Карнабед А.А., 1962 – 1963 рр.	21. Валькова Т.П., Сохацький В.В., 1993 р.
11. Карнабед А.А., 1979 р., Казаков А.Л., Жаров Г.В., 2000 р., Черненко О.Є., 2002-2003 рр.	22. Шекун О.В., 1982 р.
	23. Гребень П.М., 1989 р.
	24. Сохацький В.В., 2000 р.
	25. Новик Т.Г., 2005 р.

сліди оборонних конструкцій у вигляді рову помітні й сьогодні. На території Цитаделі оборонні конструкції досліджувалися Г.О. Кузнецовим (1985 р.) (рів – шириною 18 м і глибиною 5,2 м) [12], залишки валу – В.П. Коваленком та П.М. Гребенем (1989 р.) [13], В.П. Коваленком та І.М. Ігнатенком (1990-1991 рр.) [14], В.П. Коваленком, І.М. Ігнатенком та А.А. Василенком (1991 р.). Під час робіт 1989 – 1994 рр. було з'ясовано, що підвищення ділянки Цитаделі над рівнем сучасної денної поверхні інших частин Дитинця зумовлене доброю збереженістю валів та значною товщиною культурного шару на її внутрішньому просторі (до 5 м). При цьому рівень материка на Цитаделі майже не відрізняється від рівня материка на ділянках, розташованих ззовні рову Цитаделі.

Наступна (друга) оборонна лінія розташована також в межах території Дитинця XI ст. У 1949 р. Б.О. Рібаков, проаналізувавши рельєф Дитинця і беручи до уваги рів, зафіксований В.А. Богусевичем у 1947 р., визначив напрямок рову по лінії південь – північ [15]. Рів від ще однієї оборонної лінії був виявлений на схід від Спаського собору у 1951 р. В.А. Богусевичем [16]. У подальшому це привело до появи гіпотези про прибудову східної частини укріплень до західної (більш давньої). Цей поділ Дитинця знайшов відображення і на плані древнього Чернігова, складеному Б.О. Рібаковим [17].

Роботами під керівництвом В.П. Коваленка у 1984-1985 рр. були досліджені ділянки валу східної частини Дитинця (з боку заплави) і на ділянці між Чернігівським історичним музеєм та Спаським собором віднайдено рів, виявлений у 1951 р. На основі нових археологічних досліджень В.П. Коваленко припустив, що траса рову орієнтована по осі схід – захід. Рів розпочинався від дороги, що веде до сучасного гирла р. Стрижень (на краю тераси), і проходив з півдня від Спаського собору в напрямку до Катерининської церкви, де з'єднувався з ровом, яким сьогодні проходить дорога з Києва до центру міста [18].

У результаті зміни уявлень про орієнтацію рову, розвиток міста (від стрілки мису вглиб тераси) став більш логічним. Як показали дослідження А.Л. Казакова та О.Є. Черненко у 2006 – 2008 рр., Дитинець XI – XIII ст. остаточно сформувався вже у X ст. [19]. Проте це не єдині дослідження укріплень його східної частини. У 1946 р. Б.О. Рібакову вдалося зафіксувати залишки укріплень XVII ст. у східній частині Дитинця (біля Благовіщенської церкви) [20]. Відсутність давньоруських укріплень з боку р. Стрижень пояснювалася їх руйнацією неодноразовими повенями. Дослідник зазначав, що було знищено понад 150 м краю тераси (при цьому він мав на увазі напрямок уздовж берега, а не вглиб заплави р. Стрижень).

Задовільний стан споруди слов'янського часу (VII-VIII ст.) під укріпленнями валу був можливим лише за умови перекриття її укріпленнями давньоруського часу, і тому території жодного разу не забудовувалася.

Дослідження оборонних споруд (по лінії яких розташований Колегіум) продовжили П.М. Гребень (1990 р.), В.Я. Руденко (2005 р.), Т.Г. Новик спільно з О.Є. Черненко (2008 р.) [21, 22]. Ці роботи підтвердили синхронність насипу усіх ділянок укріплень, розташованих паралельно до вул. Преображенської [23].

Усі лінії укріплень в межах Дитинця XI – XIII ст. датуються не пізніше X ст. Якщо гіпотеза про розташування першопочаткового городища відповідає дійсності, то місцем його розташування слід вважати Цитадель, а лінія, що проходила на південь від Спаського собору, є другою складовою укріплень міста X ст. Відповідно, поява укріплень, розташованих біля Колегіуму, призводила до появи третьої укріпленої частини (усі лінії датуються в межах X ст.).

З'ясувавши кількість та напрямки проходження оборонних ліній на території Дитинця XI – XIII ст., визначимо, які укріплення існували на північ від нього.

У 1962-1963 рр. на перехресті вулиць Горького та Родимцева [24, 25] вперше було знайдено рів четвертої оборонної лінії, а у звіті за 1981 р. А.А. Карнабед ще раз указував на його залишки шириною 9,5 м, по вул. Родимцева, 2 [26]. У 1979 р. досліднику вдалося віднайти два рови на подвір'ї за адресою вул. Кирпоноса, 7 [27]. 1998 р. А.Л. Казаковим та Г.В. Жаровим під час прокладання комунікацій біля

гуртожитку політехнічного інституту (вул. Святомиколаївська) були виявлені два рови, продовження яких досліджене О.Є. Черненко у 2002-2003 рр. на розкопі по вул. Кирпоноса, 7. Рови розташовані на відстані 2 м один від одного; один з них мав ширину 5 м при глибині понад 2,5 м [28]. А.Л. Казаков запропонував реконструкцію укріплень, в якій меншому рову відводилася функція утримання основи частоколу, а рів, що проходив на північ від указанного (з боку поля), на думку дослідника, був канавою для водовідведення [29]. Датуються ровик з частоколом X ст., час припинення його існування – XI ст. Для X ст. характерними є оборонні конструкції, що включали рів, вал та частокіл. Сліди замивів у зовнішньому рові з'явилися через нахил рельєфу місцевості.

Ще одну ділянку рову було зафіксовано О.В. Шекуном біля апсид Успенського собору Єлецького монастиря (1983 р.). Вона мала глибину до 1,5 м від рівня материка, у дні виявлена ямка із залишками стовпа [30]. Під час досліджень 2010 р. О.Є. Черненко за адресою пр. Миру, 17-а досліджено ще одну ділянку шириною 3,5 м, глибиною 2,5 м [31].

Якщо нанести на план рів, що бере початок на території Єлецького монастиря і прямує до вул. Родимцева, стає зрозумілим, що це суцільна оборонна лінія, яка проходила від краю тераси р. Десна (починаючись над Лісковичею) до краю тераси р. Стрижень (біля Мар'їної річки). За матеріалами робіт О.В. Шекуна та О.Є. Черненко, виникнення ровів віднесене до X ст. Отже, це четверта оборонна лінія, що існувала у Чернігові у X ст.

Виникнення четвертої лінії пов'язане з існуючою забудовою X ст. на території майбутнього Окольного граду [32]. Розглядаючи питання взаємозв'язку розвитку давньоруського Чернігова і забезпеченості його кварталів водою, вказувалося на існування природної западини в рельєфі місцевості, виявленої у 2001 р. біля будинку обласного філармонійного центру. Вже тоді було зазначено, що забудова території на північ від Дитинця (X – XIII ст.) була зумовлена наявністю струмка у цій западині [33]. Формування забудови вздовж струмка, на нашу думку, привело до появи укріплень, що розташовувалися за 50 – 70 м на північ від нього.

На відстані близько 200 м від четвертої оборонної лінії X ст. знаходилися найближчі кургани. Так, курган, виявлений по вул. Воровського, стоїть на відстані 240 м від рову четвертої оборонної лінії. Кургани, досліджені по вул. Куйбишева, 13 (сучасна Магістратська), – на відстані 217 м від ділянки рову, дослідженої по вул. Кирпоноса, 7. Курган, досліджений біля П'ятницької церкви, – на 197 м від цього рову (ділянка по пр. Миру, 17-а) [34]. В розташуванні курганного могильника, що півколом охоплював місто [35], існували правила, які були порушені лише під час спорудження найбільшого кургану Чернігова – Чорної могили. Місто в районі Третьяка збільшило свою укріплену площу, але, враховуючи значення цього поховання, для спорудження кургану Чорна могила була вибрана місцевість, наближена до забудови і краю тераси р. Десна, отже, курган був зведений всупереч існуючим правилам. Курган стояв на відстані 350 м від краю тераси і лише на 60 м від укріплень Третьяка, тобто люди, котрі здійснювали похорон, приділяли особливу увагу місцю поховання і хотіли, щоб курган був помітний звідусіль.

На північ від четвертої оборонної конструкції (довжина 1500 м) існували ще й укріплення Окольного граду (вперше згадується в літопису під 1078 р.). Західна частина Окольного граду має назву Третьяк. Його укріплення проходили від Єлецького монастиря до пр. Миру та вздовж пр. Миру доходили до краю тераси р. Десна на захід від Катерининської церкви.

Укріплення Третьяка досліджувалися А.Л. Казаковим у 1984 р. (котлован під будівлю обласної прокуратури) [36], А.Л. Казаковим, Т.М. Вальковою, Т.Г. Новик, Ю.М. Ситим у 1991 р. (вул. Пролетарська, 7, сучасна Князя Чорного) [37]. 2010 р. на розі вулиць Кирпоноса та Князя Чорного розкопом на значній площі під керівництвом О.Є. Черненко досліджувався рів Третьяка, який загалом мав ширину понад 25 м (декілька етапів існування) та глибину понад 8 м [38].

Ділянка досліджень Третьяка 1991 р. мала поздовжній та перпендикулярний розрі-

зи валу і частково розкопаний внутрішній простір. Під валом об'єкти взагалі відсутні, зафіксована лише кераміка X ст. З внутрішнього боку виявлено кілька округлих у плані об'єктів великого діаметра (до 5 м), що датуються X ст. На внутрішньому схилі валу, що оплив, виявлена оборонна кліть другого етапу існування укріплень. Ця кліть згоріла під час подій 1078 р., що побіжно вказує на ранішу появу першого валу [39]. Укріплення Окольного міста досліджувалися за допомогою геологічного буріння, і зафіксована глибина рову становила понад 5 м в районі вул. Князя Чорного та 6 м в районі пр. Миру. Далі на схід глибина становить 6,0 – 7,5 м при ширині 18 м [40]; по Алеї Героїв в 1973 р. фіксувалися залишки оборонних конструкцій у вигляді рову шириною 21 м [41]; в 1974 р. – біля проїжджої частини вул. Шевченка на південний схід від П'ятницької церкви [42] та у 1985 р. А.Л. Казаковим (вул. Свердлова, сучасна Гетьмана Полуботка) [43], який визначив час появи східної частини укріплень Окольного міста у межах XI ст. (до подій 1078 р.).

Окремо слід зазначити, що укріплення у східній частині Окольного міста також зафіксовані в 1968 р. по вул. Шевченка, 16 (секція під магазином «Біла троянда»); у 2007 р. О.Є. Черненко досліджувалася ділянка рову – на схід від місця попередніх спостережень. До оборонних слід частково віднести споруди, досліджені у східній частині території взуттєвої фабрики по вул. Родимцева [44].

Таким чином, можна виділити кілька етапів формування укріплень Окольного міста:

I етап – лінія Успенський собор – вул. Кирпоноса – пр. Миру – вул. Родимцева, котра обмежувала частину території майбутнього Окольного міста;

II етап – збільшення укріпленої території на західній ділянці Окольного міста (XI ст.) до розмірів Третьяка вже у X ст.;

III етап – розширення території у східному напрямку, до розкопу по вул. Гетьмана Полуботка в XI ст.

У появі укріплень Третьяка, які не доходили до укріплень Дитинця, простежується певна тенденція. В.А. Богусевич висловив думку про існування ще одного городища – центру, з якого починав розбудовуватися Чернігів. Місцем його можливого існування пропонують вважати край тераси над територією середньої школи № 4. Науковці визначають розташування найбільших курганів Чорна могила та княжни Чорни біля зовнішнього краю Третьяка і саме тому висловлюють думку про існування першопочаткового городища на території Єлецького монастиря. Поховальний обряд курганів Чорна могила та княжни Чорни явно демонструє військовий стан похованих у них людей. Знахідки ліпної кераміки, з якою пов'язують виникнення Чернігова, частіше за все зустрічаються саме на території Третьяка. Логіка розвитку захисних споруд підказує черговість часу їх виникнення від краю тераси вліб, у бік поля. Важко уявити, щоб четверта лінія укріплень, яка об'єднувала територію від Стрижня до Лісковиці, могла виникнути пізніше за укріплення Третьяка. Можна лише гадати, що змусило мешканців Третьяка відгороджуватися від іншої частини міста. Скоріш за все, в цьому слід вбачати протистояння двох соціальних структур, що певний час існували одночасно. Згідно з описами X ст., на Русі існували дві гілки влади, представниками яких могли виступати князь (чи його намісник) та воевода. Напевно, в Чернігові існував конфлікт між цими двома гілками влади, під час загострення якого і відбулося їх територіальне розмежування. Одна гілка влади займала територію майбутнього Дитинця, інша – територію Третьяка. Відсутність курганів значних розмірів на північ від Дитинця може бути підтвердженням цієї тези.

Уже в X ст. з боку поля виникла четверта оборонна лінія. Проте укріплення Третьяка виходили на край тераси р. Десна із заходу від Катерининської церкви – відповідно, між укріпленнями Дитинця та Третьяка міг існувати розрив, не захищений з боку заплави Десни (з боку подолу). Цей розрив у системі оборони (між третьою та четвертою лініями укріплень) зводив нанівець сенс побудови четвертої лінії. Такий стан справ потребує пояснення: чи можливо було перекрити укріпленнями рівчак, що відокремлював Дитинець від ділянки тераси, на якій зведена Катерининська церква? Вказана ділянка має ухил у бік подолу, тому ефективно перегородити рівчак було навряд чи можливо.

У 1982 р. О.В. Шекуном на подолі під краєм тераси, на якому розташований

Дитинець, була виявлена ділянка укріплень (вал шириною 13 м, висотою 1 м), що проходила перпендикулярно до підніжжя тераси. Час появи оборонної конструкції, за виявленими матеріалами, датований X ст. [45]. О.В. Шекун висловив думку, що вал охоплював частину території біля підніжжя Цитаделі. Це припущення базувалося на збігу укріплень X та XVII ст. в межах дослідженої ділянки, а на планах XVIII ст. під Цитаделлю відмічені укріплення XVII ст. З такою думкою погодився В.П. Коваленко, зазначивши, що вал X ст. забезпечував захист давньоруської гавані на р. Стрижень.

На нашу думку, місце проходження валу територією подолу визначено неправильно, бо в такому випадку вал не захищав відкриту ділянку тераси в районі Катерининської церкви. У перших описах укріплень, зроблених ще у XVIII ст. М. Марковим та М. Маркевичем, зазначено, що вал проходив «...мимо монастиря, под гору на Подол, на юг 135 сажень, потом на восток 530 саж., потом к югу на 90 и, наконец, на восток на 40 сажень...» [46, 47]. Якщо з'єднати досліджену 1982 р. біля підніжжя Дитинця ділянку валу з укріпленнями під Єлецьким монастирем, то територія на терасі виявиться добре захищеною з боку заплави (подолу).

Таким чином, у другій половині – наприкінці X ст. Чернігів мав досконалу, глибоко ешелоновану систему захисту як з боку поля, так і з боку заплави р. Десна. Укріплення Цитаделі мають площу 0,45 га; ділянка між Цитаделлю та другою лінією становить 6,1 га; між другою та третьою лініями – 8,5 га; між третьою та четвертою лініями – 37 га; між четвертою лінією та краєм Третьяка (разом із загальною площею Єлецького монастиря) – 10 га, укріплена територія на Подолі становить 5 га. Загальна укріплена площа X ст. дорівнювала 67 га.

У XI ст. (за спостереженнями В.П. Коваленка та Г.О. Кузнецова) друга лінія укріплень нівелюється, і Дитинець займає площу в 15 га, при цьому в його складі зберігаються укріплення Верхнього Замку, який, на думку І.М. Ігнатенка, являє собою укріплений князівський двір [48]. Збільшується площа Окольного міста (в північно-східному напрямку) на 37 га. Лише згодом з'являються укріплення Передгороддя [49], у складі якого існували як забудова міста, так і частина ґрунтового некрополя.

Укріплення Передгороддя досліджувалися на перехресті П'яти Кутів П.М. Гребенем (1990 р.), А.Л. Казаковим та А.А. Василенком у 1990 р. [50] та на північний захід від перехрестя в 2000 р. В.В. Сохацьким [51]. На думку А.Л. Казакова, ця частина міста мала площу понад 120 га [52]; А.А. Карнабед та В.П. Коваленко вважали, що площа становила 325 га, за підрахунками автора – 285 га. Значне збільшення площі (на 285 га) завершило формування міських укріплень домонгольського часу.

На середину XIII ст. Чернігів став одним з найбільших міст Європи, укріплена площа якого становила близько 350 га, а міська агломерація (з відкритими посадами) сягала майже 400 га.

1. Ярыгин А.К. Изыскания о древнем расположении г. Чернигова // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. III. – С. 177.
2. Марков М. О достопамятностях Чернигова // Об успехах народного просвещения. – № XLI. – СПб., 1816. – С. 20.
3. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – С. 61 – 63.
4. Ярыгин А. Былое Черниговской земли. – Чернигов, 1998. – С. 139 – 144.
5. Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.124.
6. Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова // Археологія. – К., 1951. – Т. 5. – С. 116 – 125.
7. Карнабед А.А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис. – К., 1980. – С. 15.
8. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа. Сборник научных трудов. – К., 1988. – С. 22 – 33.
9. Ярыгин А. Путеводитель по городу Чернигову. – Чернигов, 1900. – С. 69 – 77.
10. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – Таблиця XXXIII.
11. Ярыгин А. Былое Черниговской земли. – Чернигов, 1998. – С. 139 – 144.
12. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1985/136.

Кузнецов Г.А. Отчет Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в полевом сезоне 1985 г. – С. 16 – 18.

13. Гребень П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13 – 23.

14. Ігнатенко І.М., Коваленко В.П. Нові дослідження на Верхньому Замку в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 38 – 39.

15. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. – Л., 1949. – № 11. – С. 9 – 14.

16. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. Т. 5 – С. 5 – 6.

17. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. – Л., 1949. – № 11. – С. 11.

18. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 25, 28.

19. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений Є.В. Дослідження на території Чернігівського Дитинця у 2008 р. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009. – С. 315.

20. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 60 – 69.

21. Черненко О.Є., Новик Т.Г. Исследование гидротехнического сооружения XVII – начала XVIII ст. на территории Черниговской крепости // Русский сборник. – Брянск, 2009. – Вып. 5 – С. 98 – 100.

22. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений Є.В. Дослідження на території Чернігівського Дитинця у 2008 р. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009. – С. 315.

23. Казаков А., Черненко Е. Черниговский детинец IX – XIII вв. в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С.119 – 124.

24. Карнабед А.А. Минувле і сучасне стародавнього центру Чернігова – Дитинця // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 91.

25. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1991/214. Карнабед А.А. Науковий звіт про архітектурно-археологічні охоронні дослідження в м. Чернігові 1991 року. – С. 29.

26. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1981/142. Карнабед А.А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1981 г. – С. 15.

27. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1979/113. Карнабед А.А., Коваленко В.П. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1979 году. – С. 10 – 11.

28. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Охоронні археологічні дослідження на Чернігівському посаді // Археологічні дослідження в Україні 2002-2003 рр. – К., 2004. – С. 63.

29. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. – С. 110, 117.

30. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1983/160. Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. г. Чернигова. – С. 2, 5, 6.

31. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Рижий В.В. Дослідження на території м. Чернігів // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 364.

32. Ситий Ю.М. Невідома архітектурна пам'ятка давньоруського Чернігова // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2006. – С. 117 – 121.

33. Ситий Ю. До питання про взаємозв'язок водопостачання і росту території давньоруського Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 199-210.

34. Шекун О.В. Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник

наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 106 – 118.

35. Ситий Ю.М. Закономірності розташування некрополя давньоруського Чернігова Х – середини XIII ст. // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 7 – 10.

36. Казаков А.Л. До питання про соціальну стратифікацію населення Чернігівського посаду Х – XIII століть // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104.

37. Новик Т. Подвеска из Чернигова со знаком Рюриковичей // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 141.

38. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Рижий В.В. Дослідження на території м. Чернігів // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 364.

39. Новик Т.Г., Ситий Ю.М. Дослідження проїзду в оборонному валу Чернігівського Третьяка // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів, 2008. – С. 80 – 83.

40. Мезенцев В.І. Про формування міської території давнього Чернігова // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 59.

41. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1973/116. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. – С. 5.

42. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1974/111. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. – С. 29.

43. Казаков А.Л. Оборонний комплекс XI ст. чернігівського посаду // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 15 – 21.

44. Сохацкий В.В. Раскопки на территории «окольного града» древнего Чернигова в 1993 г. // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 137 – 140.

45. Веремейчик Е.М., Шекун А.В. К вопросу о Черниговском Остроге // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 60.

46. Марков М.О. достопамятностях Чернигова // Об успехах народного просвещения. – СПб., 1816. – № XLI. – С. 20.

47. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – С. 62.

48. Игнатенко И.М. Древнейший княжеский двор Черниговского детинца // Деснинские древности. – Брянск, 1993. – С. 121 – 123.

49. Коваленко В.П. До вивчення чернігівського передгороддя // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 42 – 44.

50. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1990. Казаков А.Л., Василенко А.А. Охранные раскопки 1990 г. в Чернигове (по ул. 1 Мая). – С. 4.

51. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 2000/109. Сохацкий В.В. Отчет об археологических раскопках на территории некрополя и Передгородья древнего Чернигова в 2000 г. – С. 6 – 8.

52. Казаков А.Л. Чернігів IX – XIII ст. в контексті археологічних джерел // Сумська старовина. – 2006. – №№ XVIII – XIX. – С. 27.

Анализируются материалы археологических исследований и письменные документы по топографии древнерусского Чернигова на разных этапах его развития.

Ключевые слова: Чернигов, укрепления, археологические исследования.

Analysis of materials of archaeological research and written documents about the topography of ancient Chernihiv at different stages of its development.

Keywords: Chernigov, fortifications, archaeological research.

ЧЕРНІГІВ І ВІДОМІЙ, І НЕВІДОМІЙ

Нарис розповідає про долю родини Гортинських – колишніх власників садибного комплексу в м. Чернігові, та історію цього архітектурного ансамблю.

Ключові слова: Чернігів, Гортинські, архітектура.

Чернігівська земля стала рідною домівкою для представників багатьох родин з різних куточків колишньої Російської імперії. Однією з них є родина Гортинських, що походила з дворян Могильовської губернії. На Чернігівщині оселилися представники восьмого покоління нащадків вітебського підкоморія Каспера Христофоровича¹. Василь Стефанович Гортинський (народ. 1819 р.) закінчив у 1842 р. Московський університет зі ступенем лікаря з відзнакою і був направлений до 1-го флотського екіпажу Кронштадта, де одночасно виконував обов'язки ординатора Кронштадтського морського шпиталю. У березні 1843 р. від був відряджений на бриг «Антенор», у травні 1845 р. – на транспорт «Волга» 11-го флотського екіпажу, з якими здійснив закордонні плавання. Та на прохання батька у лютому 1845 р. його перевели міським лікарем у м. Козелець Чернігівської губернії. На початку 1850-х рр. він обійняв посаду Чернігівського губернського лікарського інспектора². На початку 1860-х рр. В. С. Гортинський придбав у статського радника Миколи Силича будинок, «знаходящийся в г. Чернигове 2 части 3 квартала под № 527 при спуске, идущем из города на Лесковицу и к Троицкому монастырю»³. Ця садиба, за задумом нового власника, мала стати родовим гніздом Гортинських на Чернігівщині. Василь Стефанович з ентузіазмом взявся за її облаштування. У 1863 р. він звернувся до Чернігівської шляхової та будівельної комісії з проханням прокласти вулицю та закласти нову площу поблизу міської ратуші відповідно до затвердженого плану міста Чернігова. Це не лише давало можливість уточнити межі садиби Гортинських, але й мало поліпшити спуск до Лисковиці, який кожного року розмивався під час весняної повені. Крім того, місцеві мешканці скидали сюди гній, що робило майже неможливим проїзд по вулиці навесні та восени⁴. Згодом усі плани Василя Стефановича здійснилися, й він почав енергійно облаштовуватися з родиною на новому місці. Василь Стефанович був одружений з Олександрою Михайлівною Лагодою (народ. 1833 р.) і мав чотирьох дітей: синів Петра (народ. 1857) та Василя (народ. 1859) і дочок Марію (народ. 1854) та Ольгу (народ. 1855).

Молодший син Василь отримав військову освіту й служив у драгунському полку. Але ще зовсім молодим, у віці 26 років, помер від сухот⁵.

Старший син Петро по закінченні Чернігівської гімназії вступив до Московського технічного училища вільним слухачем і закінчив його зі ступенем вченого техника. За участь у демонстрації 3 квітня 1878 р. при перевезенні через Москву київських студентів, яких висилали до північних губерній, мировим судом був засуджений до чотириденного тюремного ув'язнення. Восени цього ж року йому було висунуте обвинувачення у збиранні коштів для політичних засланих, але згодом за височайшим повелінням справа була закрита. Врешті-решт, у листопаді 1879 р. він увійшов до Московської народовольської групи, а у серпні 1881 р. був направлений до Києва як агент виконавчого комітету цієї групи. У 1882 р. був заарештований у справі робітничих революційних гуртків Києва й утримувався в Київському тюремному замку. Під час слідства були встановлені його зв'язки з одеськими революційними гуртками й безпосередньо з В. М. Фігнер⁶. Це стало тяжким випробуванням для матері – Олек-

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації Держархіву Чернігівської області.

сандри Михайлівни, яка померла від «удару» 26 лютого 1883 р.⁷ Відповідно до височайшого повеління від 6 квітня 1883 р. Петро Васильович був засланий до Східного Сибіру під гласний нагляд поліції. До 1888 р. він мешкав у Частоостровській волості Красноярського округу Єнісейського краю, згодом був переведений до Мінусінська. Після повернення із заслання з грудня 1888 р. мешкав у Чернігові в будинку батька під негласним наглядом поліції. Та недовго батько й син були разом: 26 квітня 1889 р. Василь Стефанович Гортинський помирає⁸. Як і його молодший брат, Петро Васильович хворів на туберкульоз. Йому було дозволено виїхати до Ялти на лікування, але це вже не допомогло, й у 1898 р. він там також помер⁹.

Наймолодша дочка Василя Стефановича Ольга продовжила батьківську справу. Вона закінчила Чернігівську жіночу гімназію й на початку 1880-х рр. навчалась на лікарських курсах у Петербурзі, а закінчила медичну освіту в Швейцарії. Як і старший брат, вона брала участь у народовольському русі, за що перебувала під негласним наглядом поліції з 1883 р. У 1884 р., після заслання Петра Васильовича до Єнісейського краю, Ольга Василівна повернулася до Чернігова, підтримувала батька і допомагала йому. Наприкінці 1890-х рр., найвірогідніше після смерті брата, вона виїхала з Чернігова до Катеринославської губернії, де працювала у Михайлівській лікарні Павлоградського повіту, про що свідчить її дослідження «120 случаев дифтерита, леченных сывороткой», що було оприлюднено спочатку на сторінках «Медицинского обозрения», а згодом вийшло окремим виданням¹⁰. Згодом вона працювала в Петровській земській лікарні Верейського повіту Московської губернії, а з початку 1900-х рр. практикувала у Москві¹¹, де й померла 1903 року.

Таким чином, наприкінці XIX ст. у родині Василя Стефановича Гортинського не залишилося нащадків по чоловічій лінії. Але він мав молодшого брата Олександра (народ. 1823) та сестер Мирарію (народ. 1814) і Юлію (народ. 1831). Доля Мирарії склалася так, що вона не мала власної родини, а мешкала разом з сім'єю Василя Стефановича й померла через декілька місяців після смерті самого Василя Стефановича¹². Молодша сестра Юлія закінчила Смольний інститут у Петербурзі, згодом одружилася з Устимом Дейшою, який служив у поштовому відомстві м. Ржев Тверської губернії. Саме в цій родині 22 вересня 1863 року в м. Ржеві народилася дочка Віра, яка згодом стала дружиною письменника М. М. Коцюбинського. Після смерті чоловіка Юлія Стефанівна у 1876 р. повернулася до Чернігова й оселилася у невеликому будинку навпроти садиби Гортинських¹³. Згодом Юлія Стефанівна стала начальницею Чернігівського єпархіального жіночого училища, яке очолювала до смерті у 1893 р.¹⁴ Дочка Віра закінчила Чернігівську гімназію і деякий час працювала в жіночому духовному училищі, де викладала французьку мову, математику та каліграфію. А потім було навчання в Петербурзі на вищих Бестужевських курсах на природничому факультеті, активне громадське життя, цікаве спілкування, яке посяло в душі цієї дівчини бажання весь час бути у вирі подій, вносити свою частку в їх розвиток, прислужитися рідній культурі.

Брат Василя Стефановича Гортинського Олександр перебував на військовій службі й коли вийшов у відставку у званні майора, також оселився на Чернігівщині. Але на відміну від брата, який мешкав у губернському центрі, Олександр Стефанович придбав землі в селах Жовідь і Козероги Чернігівського повіту й мешкав у с. Жовідь. Олександр Стефанович був одружений з Олександрою Петрівною Володимировою і мав трьох дітей: сина Олександра (народ. 1867) та дочок Юлію (народ. 1860) і Зінаїду (народ. 1865). Олександр у 1892 р. закінчив Санкт-Петербурзький практичний технологічний інститут. До квітня 1899 р. він працював на Південно-Західній залізниці інженером, а потім звільнився «за сімейними обставинами». У 1907 р. О. О. Гортинський обраний гласним Чернігівської повітової земської управи від дворянства, а у жовтні того ж року – членом цієї управи. У 1909 р. він одружився з дочкою штабс-капітана Зінаїдою Василівною Івановою¹⁵. Саме Олександр Олександрович був останнім власником садиби Гортинських у м. Чернігові.

В одному з будинків до бурхливих революційних подій 1917 р. розміщувалося страхове відділення Чернігівського губернського земства, в іншому мешкала родина¹⁶.

Після встановлення радянської влади садиба Гортинських була націоналізована і частково використовувалася як житло, частково – як приміщення Музею революції¹⁷. Колишні власники садиби мешкали в будинку, що перейшов до дружини Олександра Олександровича Гортинського Зінаїди Василівни після смерті її батька. Протягом наступних років власники садиби Гортинських змінювалися дуже часто. Так, до березня 1920 р. її займали губернський відділ охорони здоров'я та 165-ий стрілецький піхотний полк, згодом – новостворене Чернігівське землемірне училище, але вже у вересні цього ж року в одному з будинків розмістилася Третя радянська друкарня¹⁸. А у грудні 1921 р. в одному з будинків по вул. Магістратській, 4 була влаштована тимчасова виставка «Чернігівщина до і після революції» Чернігівського етнографічного музею¹⁹. Рішенням губвиконкому в будинках була розміщена робітничка поліклініка²⁰, а з 1 травня 1923 р. один з будинків зайняли Музей культур та Етнографічний музей²¹. З 1923 р. в одному з будинків розмістився також Бактеріологічний інститут, який з 1926 р. зайняв обидві будівлі цієї садиби²².

Під час наступу німецько-фашистських військ на Чернігів будівлі інституту були пошкоджені внаслідок бомбардувань 24 серпня 1941 р., але після незначного ремонту робота інституту була відновлена. Напередодні визволення міста 19 вересня 1943 р. всі інститутські будівлі були спалені угорською військовою частиною, що була розміщена на території інституту за декілька днів до цих подій²³.

Після звільнення Чернігова від окупації садиба Гортинських була відновлена: в одному з особняків, відбудованому 1946 р., розмістився міський комітет КП(б)У, в іншому, відбудованому 1948 р., – парткабінет і міський комітет ЛКСМУ²⁴. А 1957 р. приміщення передали міській дитячій лікарні²⁵, а після спорудження нового комплексу дитячої лікарні 1973 р. – обласній стоматологічній поліклініці²⁶. Ще у 1958 р. була споруджена двоповерхова галерея, що з'єднала східний та західний будинки садибного комплексу.

І зараз чернігівці можуть милуватися чудовою будівлею у центрі міста, завдяки якій залишилася в історії Чернігова пам'ять про досить неординарну родину Гортинських.

1. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – Т. 2. – Ч. 6. – СПб, 1903. – С. 42.
2. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 14, спр. 2140, арк. 1039–1042.
3. Там само, ф. 179, оп. 33, спр. 136, арк. 1.
4. Там само, ф. 179, оп. 33, спр. 136, арк. 2.
5. Там само, ф. 679, оп. 10, спр. 505, арк. 197 зв.
6. Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – Т. 3. – Вып. 2. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльнопоселенцев, 1934.
7. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 337, арк. 168 зв.
8. Там само, ф. 679, оп. 10, спр. 528, арк. 33 зв.
9. Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – Т. 3. – Вып. 2. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльнопоселенцев, 1934.
10. 120 случаев дифтерита, леченных сывороткой / Зем. врача О. В. Гортинской (Михайл. лечебница, Павлоград. у., Екатериносл. губ.). – М.: Т-во тип. А. И. Мамонтова, ценз. 1896. – 5 с.
11. Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. – Т. 3. – Вып. 2. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльнопоселенцев, 1934.
12. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 528, арк. 40 зв.
13. Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 7267.
14. Там само, ф. 679, оп. 10, спр. 972, арк. 191 зв.
15. Там само, ф. 127, оп. 14, спр. 4114, арк. 60–62.

16. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Чернигов, 1912. – С. 48.
17. Держархів Чернігівської області, ф. Р-792, оп. 1, спр. 398, арк. 113.
18. Там само, ф. Р-612, оп. 1, спр. 9, арк. 13, 14, 34.
19. Арендар Г. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки / Г. Арендар, С. Лихачова // Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 45–48.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 398, арк. 220.
21. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1386, арк. 22–23; спр. 1862, арк. 283–286.
22. Там само, ф. Р-762, оп. 1, спр. 22, арк. 124; ф. Р-792, оп. 1, спр. 658, арк. 4; ф. Р-1507, оп. 1, спр. 13, арк. 8.
23. Борейчук С. О. Нове про садибний комплекс родини Гортинського О. О. (кінець XIX – початок XX ст.) по вулиці Магістратській, буд. № 19 в м. Чернігові / С. О. Борейчук. – Чернігів, 2003. – С. 5–6.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 3, спр. 56, арк. 28.
25. Там само, спр. 187, арк. 329.
26. Там само, спр. 890, арк. 12.

Анна Морозова

Чернигов и известный, и неизвестный

Очерк рассказывает о судьбе семьи Гортинских – бывших владельцев усадьбы в г. Чернигове и историю этого архитектурного ансамбля.

Ключевые слова: Чернигов, Гортинские, архитектура.

Anna Morozova

Chernihiv and known, and unknown

The essay tells of the fate Hortyns'kyi family – former owners of the manor complex in Chernihiv and the history of this architectural ensemble.

Keywords: Chernihiv, Hortyns'kyi, architecture.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

НЕВІДОМІ ЛИСТИ ПИЛИПА ОРЛИКА З РЕГІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ м. ЛУНД (ШВЕЦІЯ)

(Публікація та примітки Хокана Хенрікссона,
переклад з латинської Ольги Циганок,
коментар і примітки до нього Олександра Дубини)

Нещодавно, досліджуючи фонди Регіонального державного архіву в місті Лунд, автор даної публікації натрапив на теку, яка містить приблизно 15 листів українського гетьмана в екзилі Пилипа Орлика, написаних у перші роки його перебування у Швеції (до переїзду в Стокгольм 1719 року).

У процесі підготовки цих листів до публікації автор уточнив дату прибуття Пилипа Орлика і його супутників до Швеції. Згідно з повідомленням поштмейстера м. Істад (провінція Сконе) Улафа Мурмана до Державної канцелярії в Стокгольмі від 30 листопада 1715 р., 27 листопада того року¹ до Істада зі Штральзунда на галіоті прибув «польський фельдмаршал Орлик з почтом у 40 чоловік і оселився у місті»².

Слід зазначити, що це – не єдиний випадок, коли у шведських джерелах Пилипа Орлика називають маршалом або прирівнюють до нього. Так, у переліку осіб, від яких надійшла кореспонденція до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе в Мальме в 1716 році, він значиться як «Козацький Найвищий польовий командир» («Cossakisk Feltherge»)³. У континентальній Європі шведське слово «feltherge» перекладали як «маршал». Слід зауважити, що у шведських документах так інколи називали Мазепу. Отже, у Швеції в українському гетьмані бачили видатного воєначальника.

До добірки документів, які публікуються нижче, увійшли такі:

Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе від 6 грудня 1715 р.; цей лист, відправлений з Істада, є першим листом, написаним гетьманом власне на шведській землі. В ньому Орлик висловлює свою пошану і подяку за прийом генерал-губернатору провінції Сконе, а також побажання оселитися в Крістіанстаді. (I);

Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе від 29 грудня 1715 р.; в ньому гетьман дякує генерал-губернатору за забезпечення його переїзду до Крістіанстада. Датування цього листа дозволяє встановити термін перебування Орлика в Істаді: приблизно місяць (27 листопада він прибув до Істада, а 29 грудня вже пише листа з Крістіанстада; з огляду на те, що Орлик був дуже акуратним у своєму листуванні, можна припустити, що цього листа він написав не пізніше, ніж через 2-3 дні після прибуття до нового місця проживання). (II);

Написана німецькою мовою Специфікація, яку Орлик додав до свого листа від 29 грудня 1715 року. В ній перелічені всі супроводжуючі його особи: 20 чоловік – члени його родини та прислуга, інші – козацька старшина й офіцери зі слугами; усього – 37 чоловік. (II-A);

Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе від 16 січня 1716 р. з проханням про надання матеріальної допомоги. (III);

Лист генерал-губернатора Померанії Йохана Августа Мейерфельдта⁴ до Пилипа Орлика від 13 січня 1716 р. з повідомленням про необхідність отримання відповідного розпорядження для надання допомоги у тисячу талерів срібними монетами; цього листа гетьман переслав як додаток до свого листа генерал-губернаторові від 16 січня 1716 року. (III-A);

Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе від 13 грудня 1718 року. Цей лист, написаний після загибелі Карла XII, був адресований, очевидно, генерал-губернатору, маючи при цьому на оці, що він буде переданий сестрі короля Ульріці Елеонорі, яка успадкувала шведський трон. Таким чином, лист, що публікується, фактично має два адресати – прямого (високопосадовця) і непрямого (королеву).

Листи Пилипа Орлика написані ним власноруч вишуканою латиною і каліграфічним почерком. Автора Специфікації, поданої німецькою мовою, на даний момент встановити не вдалося. Що ж стосується листа графа Мейєрфельда до Пилипа Орлика, то він написаний кимось з його помічників, але про його автентичність свідчить підпис, зроблений Мейєрфельдом власноруч.

Отже, читаємо:

I. Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе в Мальме. Істад, 6 грудня 1715 року⁵.

[Отримано] в Мальме, 7 грудня 1715р.

Найясніший і Найкращий Пане!

Лист Вашої Ексцеленції, писаний 5 [числа] цього [місяця] у Мальме, я отримав 6 [числа] цього самого [місяця], у зв'язку з чим висловлюю [Вам] всю свою належну повагу; з нього я довідався про прихильність до мене Вашої Ексцеленції, чії дари найбільш явні докази, цілком достатньо [її] мені привселюдно проявили і зв'язали вдячну душу мою вічними путами боргового зобов'язання до усіх, які б вони не були, послуг; я тільки клопочуся, щоб використати нагоду і засвідчити пошану Вашій Ексцеленції, з усією вдячністю відплатити Вашій Ексцеленції за милість і щирість.

Що стосується місцеперебування мого табору, це залежить від волі, настрою і розпорядження Вашої Ексцеленції, в якому я [...] будучи товаришем по нещастю, не сумніваюся. Зручними були би зимові квартири в сільській місцевості [що зумовлено потребою] великої кількості дров, а можливо, може виникнути нестача [...] риби на пісні дні й іншого необхідного. До того ж, якщо буде завгодно Вашій Ексцеленції призначити мені місцеперебування в Крістіанстаді, вирушу туди з усіма своїми супутниками за бажанням і розпорядженням Вашої Ексцеленції. Шляхетна пані Софі д'Оринь⁶ не хоче з нами розлучатися і найпокірніше молить, щоб з ласки Вашої Ексцеленції могла залишитися разом з нами. Про моє оточення Ваша Ексцеленція довідається від того, хто доставить цей [лист], пояснить Вашій Ексцеленції специфікацію. В [усьому] іншому ввіряю себе ласці, прихильності, милості й захисту Вашої Ексцеленції і залишаюся сповнений пошани і поваги до Вашої Ексцеленції

Найпокірніший і найвідданіший Слуга

Пилип Орлик, Вождь

Істад, 6 грудня 1715 р.

II. Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе в Мальме. Крістіанстад, 29 грудня 1715 року⁷.

Найясніший і Найкращий Пане!

Доки буду мати честь привітати особисто Вашу Ексцеленцію з Новим роком, тепер за допомогою пера вітаю зі святом Різдва Христового і щиросердно благаю, щоб молитвами Вашої Ексцеленції відродилося все найкраще і щасливе. Під час підготовки до мого від'їзду з Істада забезпечила мене Ваша Ексцеленція [усім необхідним], турбуючись і даючи притулок у тому самому Істаді, перед приходом моїм до Святої Королівської Величності, Пана мого найласкавішого.

Отже, молю, щоб те забезпечення дало свій результат в особливому настрої Вашої Ексцеленції, чого я дуже пристрасно бажаю, залишаючись навіть

Вашої Ексцеленції

Сліпо відданий і дуже покірний Слуга

Пилип Орлик

Крістіанстад, 29 грудня 1715 р.

**II-A. Специфікація Його Ексцеленції фельдмаршала
Пилипа Орлика і його повного почту⁸**

Його Ексцеленція з родиною та слугами	20
Пані дружина підполковника Дюрінга	3 ⁹
Генеральний суддя [Клим] Довгополий	1 ¹⁰
Генерал-ад'ютант [Іван] Мирович	1 ¹¹
Генерал-ад'ютант [Григорій] Герцик	1
Генеральний хорунжий [Іван] Герцик	1
Бунчужний [Афанасій Герцик].	1 ¹²
Булавничий [Федір Нахимовський].	1 ¹³
Пани офіцери зі слугами.	8
Усього	37 ¹⁴

**III. Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе в
Мальме. Крістіанстад, 16 січня 1716 р.¹⁵**

[Отримано] в Мальме, 18 січня 1716

Монсенъор!

Позаяк мені не судилася честь привітати Вашу Ексцеленцію з Новим роком в Істаді, я листом як виразником мого почуття відшкодовую втрату і разом з тим щиросердечно бажаю, щоб щасливим плином Нового року повернулася і воскресла не тільки сила і бездоганність минулої юності, щоб виконати і витримати важкі державні обов'язки, але і щоб усе те, що впало, піднялося, дало гарні результати і щасливо завершилося.

Лист Найяснішого і Найвеличнішого Графа Мейєрфельдта, адресований Вашій Ексцеленції і приєднаний до мого, відправляю Вашій Ексцеленції у вкладиші, тому що він так само сповнений великої [...] пошани, і разом з тим молю, щоб Ваша Ексцеленція не відмовилася якомога швидше допомогти моїй нужді та скрутному матеріальному становищі, які мене діймають і мучать у теперішньому стані, однак [їх неважко було] передбачити, тому що без грошей уже повністю [...] неможливо іноземцям жити на чужій землі, у якій Покровителем мені є Ваша Ексцеленція, якого я з особливою [...] і милістю, з усіякою покірністю [...] і постійною пошаною залишаюся

ВАШОЇ ВИСОКОСТІ

найпокірніший і найнижчий

Слуга

Крістіанстад, 16 січня 1716 р. ПИЛИП ОРЛИК

III-A. Лист Йохана Августа Мейєрфельдта Пилипу Орлику.

Істад, 13 січня 1716 р.¹⁶

[Отримано] в Мальме, 18 січня 1716

Найясніший Пане Вождь

З листа найяснішої Вашої Ексцеленції, написаного до мене 11 дня цього місяця, я багато в чому зрозумів висловлені в ньому побажання. Отже, як я зможу наочно показати якесь свідчення відносно бажання Найяснішої Вашої Ексцеленції щодо моїх статків, прихильний тон доданого [Вами] листа від Пана Губернатора Буреншельда¹⁷, додає впевненості, [що Ви] знову отримаєте тисячу талерів срібними монетами і переконаєтеся, що я повсякчас буду.

Найяснішої Ексцеленції Вашої

найпокірніший Слуга

Істад, 13 січня 1716 р. Й. А. Мейєрфельдт

IV. Лист Пилипа Орлика до канцелярії генерал-губернатора провінції Сконе¹⁸ в Мальме. Крістіанстад, 13 грудня 1718 р.¹⁹

[Отримано] в Мальме, 15 грудня 1718 р.

Найясніший і Найкращий Пане, Пане і Патроне найлюб'язніший!

Не чорнилом, а чорним духом виводжу ці сумні рядки до Вашої Ексцеленції. Я писав би слізьми, якби не знав, що ніщо не висихає швидше, ніж сльоза. Відвертав би скорботу Вашої Ексцеленції утішенням, однак як можу я, заглиблений в сльози і плачі та пригнічений безмірними муками зраненого серця, утішити Вашу Ексцеленцію, якщо я сам безутішний. Знаю, що Ваша Ексцеленція гірко оплакує таку жахливу, таку сумну, таку злощасну долю Найяснішого Короля Отця, Отця Свого, найблагороднішого ж Пана, однак мене більше мучить і душить такий жахливий біль, бо я іноземець на чужій землі, який втратив усю владу, усю надію, усю розсудливість і підтримку, а також усю розраду й залишився без опори. З-за того, що з усіх боків оточений стражданнями, мене так мучить злощасна доля дуже ласкавого мого Покровителя, роздирає груди і єство моє, ледве не доводить мене до божевілля, ось чому безмірні та нескінченні зойки, плачі та невтішні голосіння моєї Сім'ї проникають аж до моїх кісток, в саму глиб, тому стають перед очима сумні думки, куди піду з дружиною і вісьмома дорогими дітьми, відчай охоплює тремтячу душу, щоб або мене не вигнали з цієї землі, і тоді я буду жити, випрошуючи допомогу, або щоб мене не передали [...] ворогам, хоч цього я не заслужив з-за моєї бездоганної вірності по відношенню до Найблаженнішого Короля, яка мене і поставила у безпорадне становище, і позбавила усяких благ в Україні, і навіть в Туреччині, грошей, коштовностей, помешкання і срібних побутових речей, мало того, ледве не позбавила життя і честі під час Бендерського перевороту, коли на Найяснішого Короля напали внаслідок злочинного і скаженого задуму Турки й Татари, і коли Хан запитав мене через посланців його, на чий я стороні, коли я прилюдно відповів, що клятвено відданий заступництву Святої Королівської Величності, тоді роздратований Хан пригрозив знести мою голову і полонити мою сім'ю, і він би здійснив свої погрози, якби його Син, Султан Калга, та інші кримські чільники не протидіяли його намірам, і Пан Сапега не став напроти Хана у мій захист. Нарешті ця та інша моя вірність, віддана Найблаженнішому Королю, вирвала з моїх рук такі значні статки, які мені пропонувала Оттоманська Порта, володіти майже всією Україною, і це володіння було б можливим, якби через Пана Комісара Сольдана²⁰ [посланого] з дорученням святої Королівської Величності [я не змушений був] повернути до [міста] Баба, вже коли я був у дорозі, і я отримав Королівський наказ не йти в Константинополь. І хоч той мій відхід спричинив і мир з Московітами, і те, що їм залишилася у володіння Україна, що лежить по цю сторону²¹, однак силою зброї біля [річки] Прут від них була звільнена Україна, що лежить по цю сторону, [яку] мені запропонувала Порта і своїм Привілеєм, що зараз у мене в руках, [це] підтвердила, проте усе це я поставив нижче Королівської волі, хоч після того та сама Порта поступилася Полякам силою Константинопольських Пактів²², я ж забезпечений такою підтримкою, такими королівськими милостями на словах і письмово, пішов, приховуючи свої сліди, зі своєю Сім'єю і з деякими офіцерами від сходу аж до цих північних земель, де тепер осиротілий без мого найласкавішого Покровителя і покинутий, скористаюся цим Євангельським текстом:

«Ось усе ми покинули та й пішли за Тобою слідом, що ж нам буде за це?»²³. Таким чином, будучи між молотом і ковадлом теперішніх моїх нещаст'я і перебуваючи між надією і страхом не в якомусь іншому місці, а при Вашій Ексцеленції, шукаю не іншого притулку, а Вашу Ексцеленцію. Знаю, що все це розповідаю не тому, хто не знає, а найкраще з усіх обізнаному і проінформованому, бо Ваша Ексцеленція все це бачив і мав перед очима. Отже, будь кращим за Отця, будь кращим за Покровителя, будь кращим за Патрона, учись тепер приходити на допомогу бідним, тих, хто упродовж багатьох років були під його захистом, щоб Ти захотів підтримати [їх] своєю милістю і благодійництвом. Удостоїть Ваша Ексцеленція із вродженої доброти, з Християнського співчуття, з великого милосердя по відношенню до чужинців і з любові до ближ-

*Liberalem, qua freti promittunt mihi subministrandam
 suppetendam pecuniam in provisionem, in Vin
 ad assignationis. Supplicis igitur humillime et
 lacrymabunde cum Familia mea, ut Excell^a 9^a de
 clementissime intertinere suam provisionem pro
 miseris ad Familiam Dⁿⁱ Cortemeyer, ne pa
 acerbissimis doloribus correpti, et penuria susten
 nis, et extrema inopia oppressi, et fame prope
 desperatione vitam istam exiguemus. Con
 etiam in hesternis literis, ad Reverendissimum Dⁿⁱ
 Caspar^{um} meum clementissimum supplicando
 petendo confirmationem assignatam mihi a
 sumo Rege provisionis, his ergo supplicibus
 hi ut Excell^a 9^a digne in provisione sua
 gari humillime oro, maneant ad interno cultu.
 Excellentia Vestra
 Philippus Orlikus
 1718
 humillimus Servus
 Christianstadt 13. Xbris 1718
 meo clementissimo orplati*

**Остання сторінка листа Пилипа Орлика
 від 13 грудня 1718 р. з особистим
 підписом гетьмана.**

нього підняти мої впалі надії, занедбану долю мою втримати від вічного нещастя, і живими барвами [виразити] вірність мою неослабну по відношенню до Святої Королівської Величності, яку виявив з небезпекою для життя і честі, представити й засвідчити її Найяснішій Спадкоємній Володарці Швеції і Найяснішому Спадкоємному Чільнику Ганзи та іншим, кому буде завгодно Вашій Ексцеленції, щоб не відмовилися продовжувати і зміцнювати даний мені Святою Королівською Милістю захист і найласкавіше забезпечення. Вчора я поштою більш детально написав до Їх Світлостей, Панів мені найласкавіших, про все це, що тут коротко відновлюю у пам'яті Вашої Ексцеленції, залишається тільки, щоб Ваша Ексцеленція на dodаних писаннях найдієвішим своїм письмовим поручництвом засвідчила мою вірність. Порятуйте Ваша Ексцеленція цією милостивою дією мою дуже нещасну дружину, якій слід горювати і бути у відчаї, від [...] смерті, мені ж і найнещасливішій Сім'ї моїй дасть надію на краще і очікування, що справді будемо мати багату винагороду у Бога.

Нарешті те, з-за чого я змушений і спонуканий потурбувати Вашу Ексцеленцію. З Паном Кортемейером²⁴ я уклав договір, засвідчений підписами з обох сторін та узаконений, що він мені в рахунок виділених Королівських грошей дає і харчі, і одяг поквартально, а по закінченні з Королівського Комісаріату отримає відшкодування за моє постачання. Я був зобов'язаний виплатити йому борги, внаслідок чого знову отримав сам у Стокгольмі від Королівських Депутатів свої виділені у цьому призначенні гроші, і так упродовж цілого року, кожних три місяці, дотримувався цієї укладеної між мною і ним угоди, однак зараз, у теперішньому нещасті, його Сім'я і Довірені особи вже в останній місяць цього нещасливого і сповненого біди року, відмовляються і не погоджуються видати мені гроші та інше необхідне з крамниці, які мають бути виплачені в [рахунок] майбутнього призначення, другої домовленості, у три місяці, які починаються від нового року, не маючи на це надії, від цієї зневіри і Пан Ведуар²⁵ вагається, інший мій Кредитор, а особливо Сім'я і Довірені особи Пана Кортемейера бояться за його відсутності продовжити до кінця року виплату мого передбаченого утримання і вимагають у своє виправдання у цій справі, щоб я добився Письмового поручництва Вашої Ексцеленції, покладаючись на яке, вони дадуть мені гроші, які слід надати, якими слід забезпечити, на прожиття, в силу [згоди] Вашої Ексцеленції [на] призначення. Отже, уклінно прошу найпокірніше і обливаючись слізьми [разом] з моєю сім'єю, щоб Ваша Ексцеленція змилостивилася найласкавіше надати своє поручництво за нас нещасних Сім'ї Пана Кортемейера, щоб ми, вражені найпекучішим болом, відчуваючи нестачу [...], і пригнічені великими злиднями, і придушені голодом з відчаю не позубулися нещасного [нашого] життя. Я написав також у вчорашньому листі до Найяснішого Чільника Стокгольма Пана мого найласкавішого уклінно

благаючи, прохаючи підтвердження призначення мені [...] Королем забезпечення, а цим благальним листом Найсмиренніше прошу, щоб Ваша Ексцеленція удостоїла свого поручництва і залишаюся з вічною пошаною

ВАШОЇ ЕКСЦЕЛЕНЦІЇ

Моя дружина у відчаї Вашій Ексцеленції та Найяснішій Найнижчий слуга
дружині зі мною допише [вирази] найсмиреннішої
поваги.

Крістіанстад, 13 грудня 1718 р.

Пилип Орлик

P.S. На втішання болю [...], щоб позбутися дуже великого відчаю, найсмиренніше прошу наймилостивішої відповіді Вашої Ексцеленції на цей лист, щоб надіятися у цьому моєму нещасному становищі на [Ваше] поручництво Пану Кортемейеру, слізно прошу²⁶.

* * *

Публікація невідомих листів Пилипа Орлика шведським істориком-архівістом Хоканом Хенрікссоном має неабияке наукове значення.

Насамперед, піднято незайманий до цього часу пласт архівних матеріалів. Досі основною джерельною базою для дослідження перебування й діяльності Пилипа Орлика та інших мазепинців у Швеції був фонд «Cosasica» у Національному архіві Швеції в Стокгольмі. Проте цей фонд був ґрунтовно досліджений шведським вченим Альфредом Єнсенем і його матеріали були введені в науковий обіг ще на початку минулого століття²⁷. Втім, у цій класичній публікації містилося кілька фактичних неточностей, які нині, в результаті знахідок шведського вченого, ми можемо виправити.

Почнемо з хронології. Протягом тривалого часу в українській історіографії була поширена інформація про те, що Пилип Орлик разом зі своїми супутниками прибув до Швеції, а саме до міста Істад, у травні 1715 року. Так стверджував А. Єнсен у згаданій вище праці²⁸. Згодом у своїй монографії «Мазепа», що вийшла друком шведською мовою в 1912 р., шведський дослідник скоригував цю дату, віднісши приїзд Орлика до Істада на «Новий 1716 рік»²⁹. Але в першій біографії Орлика, виданій в Києві у 1918 р., її автор Василь Різниченко повторює первісну помилку А. Єнсена³⁰. Відтоді неправильна дата кочувала з одного видання в інше, але точні відомості щодо часу прибуття Пилипа Орлика до Швеції були відсутні. Достатньо сказати, що в авторитетній Енциклопедії історії України (відповідний том вийшов у 2010 р.) вказано, що Орлик «переїхав до Швеції» у 1714 році³¹. Тепер ми точно знаємо, що гетьман в екзилі з'явився на шведській території 27 листопада 1715 року.

Далі. До останнього часу у вітчизняній історіографії існували різні думки щодо місцеперебування Пилипа Орлика в Швеції. Так, у тій же Енциклопедії історії України читаємо: «Гетьман П. Орлик з родиною та 24 старшинами, які склали його еміграційний уряд (зокрема, Г. Герцик, І. Герцик, О. Герцик... Ф. Мирович... Ф. Нахимовський, К. Довгополий, Ф. Третяк, І. Бистрицький), 23 жовтня 1714 виїхав з Бендер та 1715 прибув до Шведського королівства, де проживав у м. Істад (провінція Скандія)»³². Тепер ми можемо виправити цю неточність. В Істаді гетьман прожив приблизно місяць; решту часу, до переїзду в Стокгольм у 1719 р., – в Крістіанстаді.

Те, що Пилип Орлик прибув до Швеції через Істад, – цілком природно. Це містечко було морськими воротами країни (до речі, через цей порт гетьман і покинув Швецію в 1720 році). Звідси вирушав Карл XII на війну з датчанами у 1700 р., саме сюди шведський король повернувся через 15 років. Сталося це 13(24) грудня 1715 року. Там уже понад два тижні перебував український гетьман. Під час їх зустрічі (а те, що вона відбулась у невеличкому Істаді, де просто неможливо було розминутися,

**Пам'ятник Пилипу Орлику в Крістіанстаді, встановлений у 2011 році.
Фото Хокана Хенрікссона.**

денції Карла XII і пов'язаних з ним осіб того періоду. В тому числі – й листування Пилипа Орлика.

Маємо ще одне уточнення. Йдеться про кількість супутників Орлика. У класичній праці А. Єнсена зазначено, що двір Орлика «складався з 24 осіб»³⁴. Ми вже побачили, як «двір» з 24 осіб трансформувався у 24 «старшини». Деяко ближчими до істини були автори книги «Володарі гетьманської булави», говорячи про те, що гетьман мав «двір з двадцяти чотирьох осіб і велику сім'ю»³⁵. Тепер ми можемо майже точно вказати кількість супутників Орлика. У Специфікації, доданій до листа Орлика від 29 грудня 1715 р., вказана кількість осіб, що супроводжували гетьмана, – 37 чоловік: 20 – родина й слуги; генеральна старшина – 6 чоловік; офіцери зі слугами – 8 чоловік і 3 – пані Дюрінг. Якщо припустити, що на кожного офіцера припадав один слуга, то виходить, що офіцерів було четверо. Якщо ж додати їх до генеральних старшин, то матимемо 10 осіб, які могли б входити до складу двору гетьмана. Це – аж ніяк не 24 особи, які з легкої руки А. Єнсена фігурують у всіх дослідженнях.

І все ж Специфікацію не можна вважати вичерпним списком супутників Пилипа Орлика. З інших документів, у тому числі написаних самим Орликом, ми знаємо про присутність у його оточенні принаймні ще двох осіб: генерального судді Федора Третьяка й священника Парфенія. Може, з якихось причин вони не потрапили в поле зору автора Специфікації. Та цілком вірогідно, що їх побачив поштмейстер з Істада, який повідомив у Стокгольм про прибуття «фельдмаршала Орлик з почтом у 40 чоловік». Як би там не було, але тепер завдяки зусиллям та удачі шведського архівіста Х. Хенрікссона ми можемо майже точно назвати кількісний склад оточення Пилипа Орлика в перший період його перебування в Швеції – близько 40 чоловік.

Особливий інтерес являє собою лист Пилипа Орлика від 13 грудня 1718 року. Хоча його було адресовано безпосередньо генерал-губернатору провінції Сконе, неважко помітити, що головним адресатом Орлик бачив королеву Ульріку Елеонору. Навіть по зверненнях видно, що гетьман у цьому листі мав на оці насамперед королеву, від якої у той момент залежала його подальша доля. Справа в тому, що після смерті

не викликає жодних сумнівів) Пилип Орлик, напевно, зрозумів прагнення Карла XII продовжувати війну і його небажання повертатися до столиці. Про це свідчило й те, що король облаштував свою штаб-квартиру в Істаді. Орлик теж не став поспішати до Стокгольма й висловив, як ми бачили, побажання оселитися в сусідньому Крістіанстаді, поближче до свого патрона. Неабиякий військовий стратег, гетьман не міг не розуміти, що після падіння у грудні останнього оплоту Швеції на континенті – фортеці Штральзунд, звідки Карл дивом утік на невеличкому човні, загроза нависла вже безпосередньо над її територією.

Влітку 1716 р. потужна російсько-датська армія була готова до вторгнення в провінцію Сконе. Саме тут, у старовинному університетському місті Лунді, й облаштував Карл XII свою резиденцію. Сюди, на південь Швеції, на деякий час перемістився військово-політичний центр Швеції. У Лунді король прожив з невеличкими перервами майже два роки – з серпня 1716 по червень 1718 року³³. Отже, цілком природно, що в лундських архівах осіла значна частка кореспонденції

Карла XII, який призначив Орликові грошове утримання, у його кредиторів виникли сумніви щодо подальшого фінансування гетьмана з державної казни. Орликові конче потрібно було рішення з цього приводу на найвищому рівні, якого генерал-губернатор прийняти сам не міг. По змісту цей лист багато в чому збігається з посланнями гетьмана королеві від 12 грудня того ж року й від 13 листопада 1719 року.

У всіх трьох листах Орлик благає про матеріальну допомогу. Кожного разу він нагадує королеві про свою вірність Карлові XII під час буремних подій 1711 – 1713 років, коли в нього була нагода прийняти турецьку протекцію й отримати, принаймні, Правобережну Україну під своє урядування. В листах до королеви гетьман зупиняється на тих подіях, підкреслюючи, що він, попри дуже вигідну пропозицію від Порти, виконав наказ Карла XII не їхати до Константинополя на переговори з турками.

Зіставлення та аналіз текстів цих трьох листів дають змогу наблизитися до відповіді на запитання, яке свого часу поставив відомий український історик з діаспори Омелян Прицак. Розглядаючи тексти двох договорів між Туреччиною та Україною, вчений доходить висновку, що перший з них, датований 25 – 28 грудня 1711 р., мав характер універсалу, а другий, від 16 березня 1712 р., – привілею. Перший давав Орликові владу над усією Україною, другий – тільки над Правобережжям. У історика виникло запитання: чи була грамота від кінця 1711 р. також відправлена Орликові³⁶? Вичерпної відповіді на це запитання ми поки що дати не можемо, але, вчитуючись у тексти листів Пилипа Орлика до королеви, ми можемо зробити дуже вірогідне припущення, що грамоти від кінця 1711 р. у нього не було. Так, у листі від 12 грудня 1712 р. Орлик каже, що його право на володіння «Попередньою Україною» (*Anteriores Ucrainam*) підтвержене листом кримського хана, який він «має на руках». Якби у нього була грамота від кінця 1711 р., він неодмінно навів би її як доказ своїх прав. Так, як він зробив у листі від 13 грудня 1713 р., коли прямо вказав, що має привілей від Порти «на руках» (*ad manus*). Отже, радше за все, грамота кінця 1711 р. не потрапила до Орлика. Втім, і Привілеєм, який він мав на руках, Орлик не скористався. Він пояснював це вірністю даної Карлу XII присяги.

Проте були й інші мотиви того, що український гетьман не пристав на пропозицію Порти. Європеєць за світоглядом і способом життя, Орлик мав геополітичну орієнтацію на Європу. І коли ішов на союз із Туреччиною, то вважав необхідним пояснити у своєму Маніфесті від 4 квітня 1712 р. європейським «королям, князям і республікам» вимушеність такого кроку³⁷.

Орлик прекрасно знав, якою катастрофою для України обернулася турецька протекція, прийнята Петром Дорошенком. До речі, у Привілеї 1712 року прямо вказано, що Україна «по цей бік Дніпра» передається Орлику у володіння «на підставі того закону та правила, що його мав його попередник Петро Дорошенко, коли залишався під протекцією нашого найяснішого царства»³⁸. Та й сам гетьман мав нагоду бути свідком плондрування українських земель найближчими союзниками Порти – кримськими татарами під час свого походу в Україну в 1711 році.

Гетьман однозначно орієнтувався на Європу, а не на Туреччину, яка вже починала послаблюватися. Дотримуючись присяги, даної шведському королю, Пилип Орлик продовжував політику союзу зі Швецією, започатковану ще Богданом Хмельницьким і відновлену гетьманом Іваном Мазепою у 1708 році.

1. Тут і далі дати в усіх документах подані за юліанським календарем, яким Швеція користувалася з 1712 по 1753 рік. Таким чином, Пилип Орлик прибув до Швеції 8 грудня за григоріанським календарем.

2. Riksarkivet, Stockholm, Sverige. – Kanslikollegium. – G II:14.

3. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernementskansliet. – D IIIa:20. – S. 2.

4. Мейєрфельдт Йохан Август [Meijerfelt Johan August (1664 – 1749)] – шведський військовий та державний діяч, граф, генерал-лейтенант (після 1710). У 1713 – 1747 рр. – генерал-губернатор Шведської Померанії. У 1715 – 1720 рр. перебував у Швеції.

5. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernementskansliet. – D IIIa:19. – S. 249–250.

6. Sophie d'Orignys – імовірно, вчителька французької мови, яка жила в родині Орликів

під час їх перебування в Крістіанстаді; «французенка з Лунда» (Див.: Різниченко Василь. Пилип Орлик – гетьман України / Різниченко Василь. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик. – К.:Український письменник, 1996. – С.69. Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик / Різниченко Василь. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик. – К.:Український письменник, 1996. – С.133.

7. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernementskansliet. – D IIIa:19. – S. 251.

8. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernementskansliet. – D IIIa:19. – S. 252.

9. Frau ObristLieutenantin During або Düring – звертає на себе увагу співзвучність прізвищ d'Orignys та Düring. Цілком імовірно, що це – та сама персона. Таку версію підтверджує той факт, що її супроводжували ще дві особи, можливо, слуги. Що стосується різночитання у прізвищі, то воно викликане, радше за все, тим, що вона, мабуть, вимовляла його з французьким акцентом, тоді як Специфікацію написано німецькою мовою і прізвище було записано на німецький кшталт. Її чоловіком міг бути підполковник Отто Фрідріх фон Дюрінг. Він походив зі шляхетної німецької родини з Нижньої Саксонії, у 1714 р. поступив на шведську службу і загинув 12(23) грудня 1715 р. в битві за Штральзунд.

10. Див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КА Академія», 2004. – С.61.

11. Мирович Федір Іванович (? – 1758). Його батько, полковник Іван Іванович (? – 1706) помер у полоні в Швеції, у м. Гетеборг. Детальніше про родину Мировичів див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КА Академія», 2004. – С.102 – 110.

12. Про братів Герциків див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КА Академія», 2004. – С.111 – 113.

13. Див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КА Академія», 2004. – С.145.

14. Отже, якщо відкинути пані д'Оріньї-Дюрінг з її супроводом, виходить, що до Крістіанстада прибули 34 українці.

15. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernementskansliet. – D IIIa:20. – S. 101.

16. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernementskansliet. – D IIIa:20. – S. 102.

17. Буреншельд Якоб [Burenskiöld, Jacob (1655 – 1738)] – з 1710 р. – губернатор провінції Сконе; 1711 – 1716 – генерал-губернатор провінції Сконе. Очевидно, що всі листи Пилипа Орлика до канцелярії у Мальме, включаючи й датований 16 січня 1716 р., адресувалися персонально до нього.

18. Генерал-губернатором Сконе у 1717 – 1719 рр. був генерал кавалерії Карл Густав Хорд [Carl Gustaf Hård (1674 – 1744)]. Він разом з Карлом XII перебував у Бендерах; у травні – серпні 1711 р. був спостерігачем шведського короля в турецькій армії. Отже, був близько знайомий з Пилипом Орликом.

19. Landsarkivet i Lund, Sverige. – Skånska guvernementskansliet. – D IIIa:22. – S. 118–121.

20. Сольдан Густав [Soldan Gustaf (1668–1739)] – з 1701 р. – королівський радник. У 1709 вирушив з Карлом XII у Бендери; наприкінці 1715 разом з королем повернувся до Швеції.

21. Тобто Правобережжя.

22. Російсько-турецький договір, що уточнював умови Прутського договору 1711 року. Підписаний 5(16) квітня 1712 р.; згідно з ним на західній стороні Дніпра за Росією залишався тільки Київ з околицями. Козаки, які жили на західній стороні Дніпра, і Січ виходили з-під влади Росії (ст. 3). Росія брала на себе зобов'язання вивести свої війська з Правобережної України і не втручатися у справи козаків.

23. Євангеліє від Матвія, 19:27.

24. Коргемейєр Антон [Cortmeijer Anton (? – 1723)] – купець з Крістіанстада. У 1711 – 1714 рр. у його помешканні зупинявся король Польщі Станіслав Лещинський з родиною.

25. Ведуар Бальгазар [Weduvar Baltzar (? – 1755)] – купець з Крістіанстада.

26. Постскрипtum зроблено на нижньому лівому полі аркуша, іншим почерком; вірогідно дружиною Пилипа Орлика Ганною Герцик.

27. Енсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т. ХСІІ. – Л, 1909. – С. 93 – 169.

28. Там само. – С.95.
29. Єнсен А. Мазепа. – К.: Український письменник, 1992. – С.162.
30. Різниченко Василь. Вказана праця. – С.63.
31. Енциклопедія історії України. – Т.7. – К.: Наукова думка, 2010. – С.636.
32. Енциклопедія історії України. – Т.6. – К.: Наукова думка, 2009. – С.428.
33. Bain R. Nisbet. Charles XII and the collapse of the Swedish empire, 1682-1719. – New York : G.P. Putnam's sons, 1895. – P.292.
34. Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т. ХСІІ. – Л, 1909. – С. 95.
35. Володарі гетьманської булави. [К]: Варта, 1994. – С.459.
36. Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Укр. археограф. щорічник. – Нова серія. – Вип. 1. – Укр. археограф. зб. – Т.4. – К., 1992. – С.314.
37. Борщак І. Orlikiana. // Хліборобська Україна. Книжка четверта. Зб. VII і VIII. – Відень, 1922-1923. – С.366-367.
38. Пріцак О. – Вказана праця. – С.308.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИДАННЯ «АКАФІСТЫ С КАНОНЫ» 1785 р.

Стаття присвячена виданню друкарнею Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря книги «Акафісты с каноны».

Ключові слова: книга, друкарня, Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир, Києво-Печерська лавра.

У Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) зберігається невелика підбірка документів під назвою «Справа про надання дозволу Чернігівському Троїцькому монастирю видати книгу «Акафісти та канони». У ній на п'яти аркушах вміщено п'ять документів, які розкривають механізм цензурування книг чернігівської друкарні у другій половині XVIII ст. та висвітлюють взаємини чернігівських та київських друкарів.

Відомо, що указом Синоду від 21.02.1721 р. київській та чернігівській друкарням було заборонено друкувати будь-які книги без його дозволу¹. Цензурний тиск особливо посилювався з 1743 р., хоча під впливом реалій у 1787 р. Синод був вимушений дещо його послабити, дозволивши переглядати чернігівські видання тільки київському митрополиту². Ця ситуація негативно позначилася на тематиці книг чернігівської друкарні, яка вимушено переключилася на друк, головним чином, церковно-службової літератури³.

До цих важких часів в історії друкарні і належить видання зазначеної у заголовку книги. Це була перша і остання книга під такою назвою. Її обсяг 277 арк., розмір 4⁰. Тетяна Каменева писала, що за складом і художнім оформленням видання наслідувало київські, а багато гравюр та заставок скопійовано з київського видання 1758 р.⁴ Проте, згідно з документом № 3, прототипом послугувало видання 1783 р.

Варто також зазначити, що книга під такою назвою уперше була надрукована київською друкарнею у 1702 р.⁵ З цього приводу цікава інформація міститься у документі № 5, з якого випливає, що такі книги почали друкуватися ще 1606 р.! Проте відомо, що київська друкарня започаткувала свою діяльність тільки у 1616 р. Ймовірно, це або помилка, або за цим криється ще не відомий факт щодо початків книгодрукування у Києві.

Документ № 1 дозволяє уточнити дату друку чернігівського видання – воно відбулося до 27 жовтня 1785 р. Документи № 1 та 2 проливають світло на технічний бік цензурування. Його проводили вчителі Чернігівської семінарії, маючи на руках прототип та «новонапечатаний» примірник.

Варто зауважити, зазначена книга зберігається у багатьох бібліотеках та музеях, зокрема, у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського⁷.

На нашу думку, публікація виявлених документів збагатить наше уявлення про минувшину, зокрема заповнить наявні лакуни в історії друкарні Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря.

Тексти документів подаються у порядку їхнього розташування у справі і відтворені з наближенням до оригіналу та збереженням літери «ѣ». Курсивом подані пізніші дописки. Зазначені статус документа, його технічні характеристики, вихідні дані.

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського музею ім.В.Тарновського.

№ 1

1785 ноябр. 3 д. отослат к рассмотрению учителям
Ясне в богу преосвященнѣйшему Феофилу епископу черниговскому и
нѣжинскому Троицкаго Ильинскаго Черниговскаго монастыря от архимандрита
Поликарпа з братиею
Репорт

№ 2294

С числа новонапечатанных сего монастыря в типографии противу экземпляра
Киевопечерския Лавры книг именуемых Акафисты с каноны один экземпляр при
сем по силѣуказных повелѣний с экземпляром Киевопечерския Лавры вашему
преосвященству представляя покорнѣйше прошу кому слѣдует повелѣть противу
вышеписанного экземпляра повелѣние и том учинить милостивое опредѣление.

Архимандрит Поликарп с братиею.

1785 года октября 27 д.

№ 83

Оригинал, брунатне чорнило, філігрань: «ЯМСЯ 1782». ДАЧО. – Ф. 679.
– Оп. 1. – Спр. 1611. – Арк.1.

№ 2

Указ Ея императорскаго величества самодержицы всероссийския и духовной
его преосвященства Черниговской консистории училищной Черниговской семи-
нарии префекту иеромонаху Давиду с учителями

Прошлого ноября 3 Троицкаго Ильинскаго Черниговскаго монастыря умершо-
го архимандрита Поликарпа при репортѣ представленный его преосвященству с
выпечатанных в типографии онога монастыря книг именуемых Акафистов с каноны
для освидѣтелствования против экземпляра по дозволению Святѣйшаго Синода на-
печатаннаго в Киевской типографии при сем к ней посылается котораго за повѣркою
буди отищутся каковы ошибки с випискою тѣх ошибок представить его преосвящен-
ству. 1786 года генваря 10 дня.

Подпис

намѣстник иерей Григорий
в исправлении дѣл Семен Павловский

канцелярист Иосиф Сосновский

Чернетка, брунатне чорнило, філігрань: «...84». ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 1.
– Спр. 1611. – Арк. 2.

№ 3

№ 1211

Промемория из духовной Чер: конс. в духовный Киевопечерския Лавры собор
По поводу напечатанных в Черниговской типографии против экземпляра ки-
евской а не московской типографии книг Акафистов с каноны конс. сей потребно
имѣть сведѣнія по какому указу оной экземпляр 783 года напечатан и буди особой
на то есть указ Святѣйшаго прав: Синода то благоволит духовный собор прислать с
оного в конс. за справкою точную копию. 1785 года декабра 9 д.

Подпис

намѣстник иерей Григорий
в исправлении дѣл Семен Павловский

канцелярист Иосиф Сосновский

Чернетка, брунатне та сіре чорнило, філігрань: «...I L». ДАЧО. – Ф. 679.
– Оп. 1. – Спр. 1611. – Арк. 3.

1785 декабря 30 записав отдать в повить и доложить № м 2271
Промемория Киевопечерския Лавры из духовнаго собора в
Чернѣговскую духовную консисторию

В сходствие полученной из оной консистории в сѣм соборѣ промемории о при- силки ежели есть в здѣшней Лаврѣ особой Святѣйшаго правительствующаго Синода указ на печатание по экземпляру лаврскому книг Акафистов с каноны как по справки оказалось, что в прошлом 781 году в Святѣйшем правительствующем Синодѣ от Лавры прошено было дозволения оную книгу Акафисты с каноны выпечатать в Лаврской типографии по прежним лаврским экземплярам, в разсуждении, что на сию книгу московских эсемпляров нет, почему за истребованием от Лавры Святѣйшим Синодом объяснения, что имянно в оную и с каких книг внесено или сверх печатанных в Мос- ковской типографии книг прибавлено и о прочем 782 года июня 27 дня присланным в Лавру особим указом дозволено тѣ книги Акафисты с каноны печатать: для того опредѣлено с онаго Святѣйшаго правительствующаго Синода указа в духовную Чер- ниговскую консисторию при ответной промемории отправить за справкою копию, которая и отправляется при сей. 1785 года декабря 21 дня.

Намѣстник иеромонах Каллист

В должности реэнта иеромонах Иоасаф

Канцелярист Максим Прозоров

Оригинал, темно-брунатне чорнило, філігрань: «Pro Patria». ДАЧО. – Ф. 679.
– Оп. 1. – Спр. 1611. – Арк. 4.

Копия

Указ Ея императорскаго величества самодержицы всероссийскмя из
Свят йшаго правительствующаго Синода Киевопечерския Лавры архимандриту
Зосимѣ с соборною братиею

Святѣйшему правитѣльствующему Синоду репортом от 17 февраля сего года от вас архимандрита и приложенным при том по указу Святѣйшаго Синода о печатаемой пред сим в Лаврской типографии книги имянуемой Акафисты с каноны объяснением представленно что в ту книгу из других внесено и сверх печатаемых в Московской типографии книг прибавлено и что тѣ Акафисты с каноны по желанию и прошению духовнаго и мирскаго разнаго звания людей еще с 1606 го года в Лаврѣ печатать начаты, а в 1728 м году и указом Святѣйшаго Синода то Лаврѣ дозволено, до и нын приходящая в Лавру богомолцы продажи оных книг требуют, почему о печатании их и просили вы от Святѣйшаго Синода указа и по указу Ея императорскаго величества Святѣйший правительствующий Синод приказали: означенную книгу Акафисты с каноны в разсуждении того, что их по данному еще в 1728 м году от Святѣйшаго Синода указу печатать дозволено данным по разсмотрении Святѣйшим Синодом той книги никакой противности Святѣй Церквѣ в ней не найдено, а при том и для народнаго удовольствия в той Лаврской типографии печатать дозволить но с тѣм чтоб против прежних выходов ни чего в них излишняго печатаемо не было. Июня 4 го дня 1782 года.

Подлинной подписал обер секретарь Апполос Наумов. Скрепил секретарь Павел Стражев. Справил регистратор Степан Чернявский.

С подлинным читал канцелярист Максим Прозоров

№ 2836 полу: 1782 года июня 27 д. № м 973 м

Копія, темно-брунатне чорнило, філігрань: «Pro Patria». ДАЧО. – Ф. 679.
– Оп. 1. – Спр. 1611. – Арк. 5.

1. Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки имени В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. III. – С. 237.
2. Там само. – С. 240.
3. Там само. – С. 239.
4. Там само. – С. 328.
5. Запаско Я., Исаевич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2. – Ч. 1 (1701–1764). – С. 17.
6. Запаско Я., Исаевич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1 (1574–1700). – С. 38.
7. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упор. Ситий І., Половникова С. – К., 1998. – С. 164.

Статья посвящена изданию типографией Черниговского Троицко-Глинского монастыря книги «Акафисты с каноны».

Ключевые слова: книга, типография, Черниговский Троицко-Глинский монастырь, Киево-Печерская лавра.

The article describes the activity of Chernigiv Illinska typography in the of the 18 century. The attachment contains the documents, which throw light upon the process of preparation and printing in Chernigiv in 1785 of the worc «Acafisty s canony».

Key words: Chernigiv, printing-hous, book «Acafisty s canony», Kiev-Pechersk Lavra.

БІЛОРУСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ГРОМАДА ЧЕРНІГІВЩИНИ

У статті аналізується документ, в якому вперше згадується про існування білоруської секції Революційної української партії.

Ключові слова: українсько-білоруські політичні зв'язки, Білоруська соціал-демократична громада Чернігівщини, Йосип і Антон Лосіки.

Взагалі питання білорусько-українських культурних та політичних зв'язків вичене недостатньо. Особливо це стосується кінця XIX – початку XX ст. Свого часу цій темі була присвячена велика стаття «Нацыянальнае адраджэньне пачатку XX ст.: беларуска-ўкраінскія повязі» [3]. На початку XX століття на Чернігівщині в Новгород-Сіверському повіті чителювали два видатних білоруських політичних і культурних діячі – брати Йосип Лосік (1883-1940) та Антон Лосік (1871-1948). У своїх спогадах [1] Семен Білий, родич президента Білоруської Народної Республіки Йосипа Лосіка, писав, що на початку XX століття той був під час перебування в Україні членом соціал-демократичної партії. У вищезгаданій статті ми припустили, що Йосип Лосік міг тоді дружити з видатним українським політичним діячем і істориком Дмитром Дорошенком, а також бути членом Революційної української партії, яка в 1905 році змінила назву на Українську соціал-демократичну партію.

Оця гіпотеза справдилася, оскільки виявилось, що існувала навіть білоруська секція Революційної української партії, що називалася «Білоруська соціал-демократична громада Чернігівщини», яку, здається, очолювали якраз брати Лосіки. У науковому журналі «Запісы Беларускага інституту навукі і мастацтва», що видається у Сполучених Штатах Америки, був надрукований такий цікавий документ [4, с.125-126], який зберігається в Інституті єврейських досліджень ІВО в Нью-Йорку (рукопис; RG 1401, Folder 574):

Ліст да кіраўніцтва Бунду ад прадстаўнікоў Беларускай Сацыял-дэмакратычнай Грамады Чернігаўшчыны, каля 1905 г.

Посылаем листок «Белорусской соц. дем. Громады Р.У.П. на Черниговщине», організації, возникшей в самое последнее время. Соц.[иал]-дем.[ократическая] агитация среди белорусск.[их] рабочих и раньше велась нашей Партией, но эта агитация носила случайный и поэтому крайне непрочный характер. Таким образом, возникшая организация поставит своей задачей агитацию и организацию белорусск.[ого] пролетариата уже более прочно. Отсутствие соц.[иал]-дем.[ократической] белорусской литературы сильно даёт себя чувствовать, а белорусские прокламации, издаваемые нами, не могут удовлетворить более развитые слои белорусского пролетариата. Белорусских изданий Р.Р.С. (Польської партії соціалістичної. – В.З.), к сожалению, мы не имеем и были бы весьма удовлетворены получить их, хотя бы в небольшом количестве экземпляров. Надеемся, что Вы не откажете в товарищеской помощи и потрудитесь снести с Р.Р.С. относительно литературы на белорусск.[ом] языке, издаваемой ею, а также и «Белорусской Рев.[олюционной] Громадой». Особенно ощутительно отсутствие белорусской литературы в настоящие революционные дни, когда тёмные силы умирающего самодержавия направляют рев.[олюционную] энергию белорусск.[ого] пролетариата против евреев. Мы будем глубоко благодарны если наша просьба будет удовлетворена

© Ільїн Олександр Львович – доцент кафедри вищої математики Поліського державного університету (м. Пінськ, Білорусь).

товарищами. Отноительно самой «Громады» можем сообщить, что она состоит из двух городских групп (Остёр и Новгород-Северск) и трёх сельских (Бырин, Оставушки, Сверж). В продолжении месяца она выпустила до 1000 листов и 200 брошюр. Листки сл.: «До селян» (300 экз.), «Як цар ваяе проти народу» (200 экз.), «Куды мы глядим?» (100 экз.), «К интеллигенции» №1, №2, №3 (300 экз.). Брошюры: «Гуторка об том, куды мужицкие грошы идуць» (100 экз.), «Песни» (100 экз.).

В агитационной и организационной работе главным препятствием для нас служит крайняя безграмотность населения и отсутствие интеллигентных сил.

Надеемся на исполнение просьбы и с товарищеским приветом остаёмся Осип, Наднемолец, Сьмон.

Адрес для посылки литературы: г. Глухов Черн. [иговской] Губ.[ернии] Уездная Земская Управа

Закоркину для Федя

Для писем: г. Глухов Черн. [иговской] Губ., Дмитрию Михайловичу Колониусу.

На этот же адрес можно выслать и «П.И.».

Проаналізуємо та прокоментуємо цей змістовний документ. У ньому вперше згадується про існування білоруського крила Революційної української партії, яке очолювали Осип (без сумніву Йосип Лосік), Наднеманець (Антон Лосік, який народився у білоруському селі Миколаївщина Мінського повіту, що стоїть на березі річки Неман) та якийсь Семен. Перед дослідниками постає непросте завдання: з'ясувати, ким є таємничий Семен. Можливо, що він очолював остерську міську групу організації. Очевидно, що брати Лосіки керували новгород-сіверською групою. Сільські групи були в селі Бирине (нині Новгород-Сіверський район Чернігівської області), а також в селах Остроушки і Свірж (нині Шосткинський район Сумської області). Можливо, якимсь з двох останніх осередків керував робітник Шосткинського порохового заводу Павло Миколайович Шмовко, котрий 4 березня 1909 року написав листа до редакції білоруської газети «Наша ніва» з пропозицією писати про життя білорусів Новгород-Сіверського повіту.

Глухівчанин Дмитро Михайлович Колоніус – член Революційної української партії, який допомагав під час першої російської революції Дмитру Дорошенку організувати партійну роботу в Глухівському повіті [2, с. 56]. Отже, справдилася ще одна гіпотеза, що брати Лосіки були пов'язані зі знаменитим істориком Дмитром Дорошенком.

Тепер коротко розповімо про історію створення білоруських політичних партій, щоб цілком зрозуміти зміст вищенаведеного листа. Перша білоруська партія, що мала назву Білоруська революційна партія, була створена чи то в 1901, чи то в 1902 році в Санкт-Петербурзі. Цікаво, що назва цієї партії дуже близька і назві першої української – Революційна українська партія. І це, мабуть, не випадково. Тому, що одні зі створювачів білоруської партії Антон і Іван Луцкевичі були близькими друзями Дмитра Дорошенка ще з часів їх навчання у віленській гімназії. Білоруська революційна партія була дуже слабкою – більше нагадувала гурток. Польська партія ППС, програмною метою якої було створення незалежної соціалістичної Польщі на федеративній основі разом з Білоруссю, Литвою та Україною, намагалася підпорядкувати білоруський рух. ППС розгорнула активну видавничу діяльність білоруською мовою. Наприкінці 1902 – початку 1903 р. у лондонській друкарні ППС вийшли три брошури:

- 1) «Гутарка аб тым, куды мужицкія грошы ідуць»,
- 2) «Хто праўдзвывы прыяцель беднага народу»,
- 3) «Як зрабіць, каб людзям стала добре на сьвеце».

Дуже імовірно, що там була надрукована і четверта брошура «Чы хваціць для ўсіх зямлі?». Схоже, що Білоруська революційна партія не мала своєї друкарні. Білоруси з Чернігівщини вимушені були звернутися за допомогою до ППС, котра, напевно, в Чернігівській губернії не діяла. Тому посередниками вони обрали єврейську соціалістичну партію БУНД.

Цікаво, що чернігівські білоруси видали нелегальної літератури більше, ніж біло-

руські партії в Санкт-Петербурзі і на терені самої Білорусі. Звісно, що ця активна видавнича діяльність була можлива завдяки допомозі Революційної української партії. В білоруській історіографії панує думка, що у створенні білоруського політичного руху вирішальну роль відігравали польські партії. А український фактор майже не враховується. Тому і українським дослідникам треба працювати в цьому напрямі.

1. Бєлы С. Лєс «крамольника» з Дворнай вуліцы // Народная воля. – 1997. – № 211.

2. Дорошенко Д. Пам'яті Євгена Вирового // Українські бібліологічні вісті. Август, 1947. – №1 – С. 56 – 58.

3. Ільїн А., Гарбачык М. Нацыянальнае адраджэньне пачатку ХХ ст.: беларуска-ўкраінскія повязі. // Спадчына. – 2000. – №2. – С. 37-57.

4. Зайка В. Інстытут Гэбрайскіх Досьледаў ІВО ў Нью Ёрку і матэрыялы ў ягоных зборах, звязаныя зь гісторыяй Беларусі // Запісы Беларускага інстытуту навукі і мастацтва. – 2003. – № 26. – С. 119 – 132.

В статье анализируется документ, в котором впервые упоминается о существовании белорусской секции Революционной украинской партии.

Ключевые слова: украинско-белорусские политические связи, Белорусская социал-демократическая партия Черниговщины, Иосиф и Антон Лосики.

This article analyzes the document, in which the existence of the Belarusian section of the Revolutionary Ukrainian Party was first mentioned.

Keywords: Ukrainian-Belarusian political relations, Belarusian Social Democratic Party of Chernigov, Joseph and Anton Losik

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477.51) «16/17»: 271

Олександр Тригуб

ТЕСТАМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО БОРИСОГЛІБСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Аналізуються духовні тестаменти як джерело з історії земельних володінь Чернігівського Борисоглібського кафедрального монастиря у XVII – XVIII ст.

Ключові слова: Чернігівський Борисоглібський монастир, духовенство, тестамент, земельні володіння.

У структурі джерельної бази історії України козацької доби помітне місце належить духовним заповітам або тестаментом. Вони є цінним історичним джерелом приватно-правового походження, що мають високий ступінь інформативності й репрезентативності. Як слушно зазначила О. Кривошея, тестаменти є яскравим проявом людської думки, в яких зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності. Можна також погодитися з нею у тім, що «мотив створення подібних документів є основою їх достовірності»¹. У невеликому фонді Чернігівського Борисоглібського монастиря, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, виявлено кілька подібних документів.

Заповіти були важливим джерелом земельних «надбань» монастирів. Духовні та світські особи нерідко робили пожертви на користь чернечої братії (вважалося, що молитви монахів за спасіння душі будуть швидше почутими на небесах, ніж молитви білого духівництва) або ж просили поховати в обителі – «святую місці»².

У другій половині XVII – XVIII ст. Борисоглібський кафедральний монастир переживав період свого найвищого розвитку. У цей час він був одним з найбільших землевласників на Чернігівщині. Так, за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 рр., на території Чернігівського полку монастиреві належали: у Слабинській сотні – 3 маєтки (105 дворів), у Любецькій – 2 маєтності (99 дворів), у Менській – 2 маєтки (38 дворів) – загалом 7 маєтностей (242 двори залежних селян)³. Значні володіння монастир мав у Ніжинському (в Ніжинській, Мринській, Олишівській, Воронезькій, Крелевецькій та Глухівській сотнях)⁴ та Стародубському полках. Ці статки були набуті у різний спосіб – купівля, пожертви гетьманів, козацької старшини та міщан «на поминование души», у спадщину від осіб, які постриглися у монахи, монастирських «протектантів». Проте після проведення секуляризації церковних земель в Україні у 1786 р. монастирські землі відійшли до казенного відомства.

Заповіти Олени Адамович (1688 р.)⁵, Юрія Александровича (1711 р.)⁶, судді Стародубського полку Прокопія Силенка (1719 р.)⁷ та ієромонаха Чернігівського Борисоглібського монастиря Аверкія (1759 р.)⁸, виявлені у Центральному державному історичному архіві України, дозволяють доповнити наявні відомості новим фактичним матеріалом.

За своєю структурою заповіт зазвичай складався з трьох частин: початково-

---

© Тригуб Олександр Олександрович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

го протоколу, основного тексту та кінцевого протоколу. Початковий протокол, у свою чергу, складався з релігійної посвяти – інвокації, імені й титулу особи, від якої виходив документ, – інтитуляції, імені особи, якій адресується акт і привітання, – салютації. До основного тексту мала входити преамбула, в якій йшлося про мету прийняття засвідченого документом рішення, формула публічного оголошення рішення, пояснення обставин справи, заборона порушувати документ і зазначення міри покарання, розпорядження про ствердження заповіту печаткою та підписами. Кінцевий протокол мав релігійну форму, називав місце, час та умови складання акта, а також містив звістку про підтверджуючі знаки – карабарацію (підпис і печатку)⁹.

Якщо у заповіті стародубського полкового судді П. Силенка лише вказується про пожертву Чернігівському кафедральному монастирю 2200 золотих, взятих у нього в борг стародубським міщанином Яковом Шираєм, без дотримання самої структури тестаменту¹⁰, то у трьох наступних вона простежується чітко.

Початковий протокол тестаменту О. Адамович розпочинався такою інвокацією: «Во имя святой, живоначалной и неразделимой Троицы Отца и Сна и Свяго Дха, аминь». Далі йде інтитуляція: «Я, Елена Шкуратовна Семионова Адамовичова бывшая протопопина нежинская» та нарація, яка засвідчувала обставини справи з вказівкою випадку написання тестаменту: «будучи тяжко на ложу хворобой зложная»¹¹.

Духівниця Ю. Александровича починалась іншою інвокацією: «Во имя отца и сына и светаго духа, да будет в вечной памяти. Аминь». Далі – інтитуляція з нарацією: «поневоде всякому человеку единою предлежит умерти так и заради души Юрий Александрович будучи тому долгу подлеглий, а особливо по сее моровое повертие беспрестанно сподаваючися кончины, а яко не имеючи по себе жодных посессоров и потомства умышлил я сия останния воли моей тестамент»¹².

Цікаво, що в тестаменті ієромонаха Аверкія інвокація відсутня взагалі.

Основна частина заповіту – диспозиція – містить розпорядження щодо розподілу майна. Так, О. Адамович стверджувала: «хутор Кладковский з лесом и зо всеми до него належачими кгрунтами без жадной експецции монастыреви свтых мученик Глеба и Бориса Катедральному Черниговскому в вечную подаю посессию»¹³.

Ю. Александрович про свої статки зробив таке розпорядження: «яко близко все мои крунта прилеглие до крунтов святяга обители Катедрально Черниговско, теди неприменно все от мала и до велика на дом Архиерейский лежучие останнею волею моею во вечное владение утверждаю», а саме: «плец с двором с хатою из отгороною, и из осеттю [?], и зовсеми будками, греблице пустое на речце Козле так же до гребли прилегли да мой власный; и крунта пахотние, урочище менуемое в долине Кухлювское [?], теж на тракте Пакульском греблице и на [...] из доброю, и на Слабинском шляхе о трех изменах лежачие и з сеножатми працею и купчими мною набытие и собранные». Далі автор заповіту просить обитель молитися за упокій своєї душі, дружини та їхніх батьків: «За которою останнею волею ленговоаное мое имение повинни буде о святой обитель як о мне и супруге моей так и о родителях наших во вечние времени помяновение творити». Він також згадав про можливе покарання тим, хто спробує його порушити («А ще же кто смел бы отважится сей останне волю мою тестамент нарушити или касовати да будет ему трижды анафема... и проклятием вечным проклят») ¹⁴.

У своєму заповіті ієромонах Аверкій також зробив розпорядження щодо володінь у Стародубському полку та вказав на шляхи їх отримання: «имевшиесь в мене собственние мои и самим мною купленние за собственние мои же денги в нышняго катедры Черниговской иєромонаха и волости Мринской городничого Якова Фотина, в тогда бывшего свецким [?] сщяником Иова: полку Стародубского сотни полковой Стародубской, протопопии Погарской, в селе Колодезках а именно сщященническій издревле двор со всем хоромным строением и огородом, который двор с огородом тетка моя родная покойная вдовствуючая попада Колодезская Мария мне по средству уступила, також гумно и грунт: тоесть поле и все сенокосы»¹⁵.

Наявність свідків була обов'язковою: «При сей моей духовнице будучи присутние люде именно Васил Шулга войт Козловский, Андрей Рухля шинкарь, Хфедор Бурый,

Петро Мелашенко дяк Козловский». Місце написання визначається через вказівку «духовница небожчика Юрия жителя Козлянского». Кінцевий протокол засвідчив час написання документа: – «року 1711, м-ця октябрю дня 18» та автора: «ради слабости своей Юрий [...] немог подписатися на сей духовнице о которого место по его велению приложил усе духовники [?] руку»¹⁶.

У заповіті ієромонаха Аверкія в ролі свідка виступив його духівник: «К сему добровольному уступному запису по персональному духовная сына моего кафедрального иеромонаха Аверкия, начальника дворца Киянского, прошению в освидетельство той добр его катедры Черниговской уступки подписался катедры Черниговской иеромонах Феофан»¹⁷. Цей тестамент був затверджений Чернігівською полковою канцелярією 18 липня 1759 р., про що свідчив запис: «Сия запись при доношении катедры Черниговской наместника и Успенского Каменского монастыря Игумена иеромонаха отца Иоасафа Миткевича з братиею в сотенном полковом Черниговском правлении была презетована з прошением ученика [...] урядовой конфирамаціи которая с определения сотенной канцелярии в книгу того полку «58» записана, а по записи яко она запись в силе права малороссийского сочинена так подписом старшинским и печаткою сотника утверждена, и на спокойное катедры Черниговской монастырю означенными вели запису добрами уступленными катедрою Борисоглебовскою Черниговский монастыря постриженным Киянского дворца начальником иеромонахом Аверкием о полку Стародубском, сотни полковой Стародубской, протопопии Погарской, в селе Колодезках двором со всем хоромным строением и огородом, також гумном, полем пахотным и всеми сенокосами владения з сотенного полкового Черниговского правления сию запись в катедру Черниговского монастыря з сиею конфирамацією выдала. 1759 года июля 18 дня. Сотник [...] Черниговский Петр Посудевский»¹⁸.

У тестаменті О. Адамович кінцевий протокол передує інтитуляції і карабарації: «Року Бжого тысяча шестьсот осьмьдесят осмого мсца мая двадцать пятого дня. За ведомостью его М-ти Пана Стефания Петровича Забелы полковника войска Их Царского пресветлого величества Запорожского Нежинского, перед нами, Иоанном Кониским, войтом Федором Григориевичом, бурмистором рочным, райцами, лавниками на справах меских заседающими»¹⁹.

7 жовтня 1725 р. за наказом Чернігівського полковника М. Богдановича значковий товариш Ф. Малявка представив документ про володіння Борисоглібського монастиря в Чернігівській сотні у с. Шибиринівка та д. Антоновичі. З нього дізнаємося, що до кафедри також належали «по духовной шибириновского попа Симеона Малявки з отеческих же добр ему Симеону отеческою духовною определенных. В Шибириновци и Антоновичах кроме особенных грунтов двох Юсивского и Пловского плеча Александру Малявци належных: 1 грунта пахатного и непахотного з лесами борами, сеножатыми, з деревом бортным и небортным як сам уживал половиною; з прикупленною по луг купчих его частью. Так грунтов Исака Денисенка шибириновского купленным за двести золотых, да в грунту Коротковского частью в Ивана Дробничева зятя жителя Черниговского купленною з селищем Думинским в том же грунту найдующися. А з по остальной от умершего Антона Малявки части в деревне Леоновка же проданных третью частью, а именно буде все дванадцать [...] есть на лице четыре [...], а в грунту Коротковском шестою частью»²⁰.

Отже, заповіті є важливим історичним джерелом для вивчення історії земельних володінь Чернігівського Борисоглібського монастиря. Подальші студії із залученням неопублікованих та маловідомих документів дозволять відтворити загальний обсяг статків Чернігівської кафедральної обителі.

Текст заповіту ієромонаха Аверкія подається мовою оригіналу згідно з нормами сучасного російського правопису зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Не розібрані місця в тексті позначені трикрапкою у квадратних дужках [...], слова, у прочитанні яких бракує точності, – знаком питання у квадратних дужках [?]. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. популярним методом²¹.

**Духовний заповіт ієромонаха Чернігівського
Борисоглібського монастиря Аверкія**

26 лютого 1759 р.

Я нижей подписавшийся, раб Бжий катедральнастих стратотерпец князей российских Романа и Давида Черниговскаго мнстря иєромонах Аверкий, видя уже себя при конечной слабости здоровья моего, оттерминованна [?] более к смерти нежели к животу, за доброй моей памяти, извствую сим моим писаним, что из повозиние [?] моего намерения ко принятию в оном катедральном Черниговском мнстре монашества; имевшиесь в мене собственние мои и самим мною купленние за собственние мои же денги в нышняго катедры Черниговской иєромонаха и волости Мринской городничого Якова Фотина, в тогда бывшего свецким [?] сщянником Іова: полку Стародубского сотни полковой Стародубской, протопопии Погарской, в селе Колодезках а именно сщященнический издревле двор со всем хоромным строением и огородом, который двор с огородом тетка моя родная покойная вдовствующая попада Колодезская Мария мне по сродству уступила, також гумно и грунт: тоєсть поле и все сенокосы при отезде моем из дому свого в катедру, поручил было тот свой двор из грунтами на оставшегось малолетнего единого сына моего девятилетнего, в опеке помянутой же тетки моей находячегось, который мой сын в малолетстве также и оная тетка мои в прошлом 1757-м году обоє померли, и потому прописанные мой двор, огород, гумно, поле пахотное и сенокосы находяться ныне под присмотром по ей же тетки моей при смерти своей врученных в жителя Баликинского дяди моего казака Івана Кончи: толко оние мои грунта, так ему дяди моему яко и никому другому из тамошних колодезских и ни з сторонних жителей на продаваю, не завєся [?] и ни в каком долгу или заставе ни в кого не состоят и никому до тех моих двора, огорода, гумна и грунтов яко до собственных моих и набитых же мною за собственные мои денги по вышепрописанному в оказанного колодезского бываго священника Іова, а нынешенего катедрального иєромонаха и волости Мринско городничего Якова купленных, никакого дела и никакой претензии нет; и для того в оные вышеписанные мои в селе Колодезках состоящие двор с огородом и со всем строением так же и гумно и все мои собственные купленные грунта, поле пахотное во всех трех зменах и сенокосы; яко же по моей линии близких ко мне сродственных никого нет все вступаю катедру Черниговскую на обитель стых страторпец князей российских Романа и Давида; на кои мои двор и все грунта, тоєсть поле пахотное и сенокосы и крепости от мене при отезде моем з дому поручены были оной тетке моей Анне оные мои крепости на те мои собственные недвижимие добра по смерти ея тетки моей в показанного моего дяди Кончи содержатся; однако оной мой дядя Іван Конча тех крепостей моих на те мои добра та на поле пахотное и сенокосы, на собственные мои купленные яко и на двор, хотя он мне от тетки моей, а предпоказанна дяди моего Івана Кончи родной сестры уступлен, яко же и оной двор несобственный был ея тетки моей материнский или как на бытии по чему б ему дяди моему Івану Кончи и претєсию моею по линии близкого сродства и тети но еще [...] собственно покойной ее тетки моей мужем умершим священником Ілиею набытые в себе ни по чему недолжен удерживать: и по оных крепостях теми двором, огородом, гумном, полем пахотным и сенокосами владеть ни почему не силен и недолжен же, кроме катедры Черниговской которой и силу и волю даю, и все право мое впиваю; те мои: двор сщянический с огородом, також гумно, поле пахотное во всех трех зменах и все сенокосы от оного моего дяди Івана Кончи отобрав взять под свое владение и теми вечно владеть; его же дядю моего Івана Кончу и всех тех близких яко и далеких и всех моих сродственников та по мне яко и стороне моей кои никакого до сих моих грунтов и права не имеют и ни по чему и не должны иметь, оставшиєсь всех от того отдаляю, но имеет катедра Черниговская теми как хотя сама шафовать дать ли кому оные или продать, даровать или на другой какой свой пожиток куда хотя обернуть; для того я нижеименованный и сей мой в оную катедру Черниговскую яко же я тоей обители катедры Черниговской сын, на оный мой сщянический двор с огородом и гумном, якоже и поле пахотное во

всех трех зменах и на все сенокосы о коих точно тамошние жильцы и кроме одного моего дяди в которого они ныне в присмотре состоят показать и завести катедры Черниговской одного моего пахотного поля и сенокосов межи и другие урочные признаки без утайки могут в чистии запис дал; по коему она силна и без старинных моих на прописанные мои недвижимые добра имевшихся в мене крепостей тем всем недвижимым добром владеть, которых я еще до сих пор никому кроме предписанной моей тетки в коей сын мой единорожденный в опеке оставался непоручал, якие мои старинные все крепости в одного моего дяди содержащиеся в коего и те мои грунта со двором в присмотре состоят оной же катедры Черниговской до себе от него дяди моего Ивана Кончи отобрать силу даю, о коем моем се в катедру Черниговскую на обитель стых старотерпец князей российских Романа и Давида в чистом запис на оные мои состоящие в полку Стародубском, сотни полковой Стародубской, в селе Колодезках сщянический двор со всем хоронным строением и гумном, да поле пахотное во всех трех зменах и на все сенокосы добровольно даю, дабы всякого суда и права вера была дана. Для того я нижеименованный сей той катедре Черниговской данный запись собственною моею рукою подписую и во свидетельство на сем моем записе духовника моего катедры Черниговской иеромонаха Феофана подписаться упросил.

Иеромонах Аверкий двorca Киянского

К сему добровольному уступному запису по персональному духовная сына моего катедрального иеромонаха Аверкия, начальника двorca Киянского, прошению в освидетельство той добр его катедры Черниговской уступки подписался катедры Черниговской иеромонах Феофан»

Подписался катедры Черниговской экономических дел писарь иеромонах Евсевий ²².

ЦДІАК України, ф.133, оп.1, спр. 694, арк. 1 – 3. Оригінал.

1. Кривошея О.В. Тестаменти як джерело до історії духовенства // Гілея. Історія. Політологія. Філософія. – К., 2008. – Вип. 13. – С. 126.
2. Горін С. Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI – першої половини XVII ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 19.
3. Волерт Я. Землеволодіння чернігівських монастирів за матеріалами генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 532.
4. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729 -1730 гг. – Чернигов, 1911. – С. 34 – 49.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 133, оп.1, спр. 108, 4 арк.
6. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 329, 2 арк.
7. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 398, 2 арк.
8. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 694, 4 арк.
9. Скорейко Г.М. Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, методичні рекомендації, плани практичних занять. – Чернівці, 2003. – С. 41.
10. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 398, арк. 1.
11. ЦДІАК України, ф. 133, оп.1, спр. 108, арк. 1.
12. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 329, арк. 1
13. ЦДІАК України, ф. 133, оп.1, спр. 108, арк. 1 зв.
14. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 329, арк. 1.
15. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 694, арк. 1.
16. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 329, арк. 1 зв.
17. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 694, арк. 3.

18. Там само, арк. 4.
19. ЦДІАК України, ф. 133, оп.1, спр. 108, арк. 1.
20. ЦДІАК України, ф. 133, оп.1, спр. 433, арк. 1.
21. Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992.
22. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 694, арк. 1 – 3.

Анализируются духовные завещания как источник по истории земельных владений Черниговского Борисоглебского кафедрального монастыря у XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: Черниговский Борисоглебский монастырь, духовенство, завещание, земельные владения.

The article analyses spiritual testaments as a source on the history of landholdings of the SS Boris and Gleb Monastery of Chernigov in the seventeenth and eighteenth centuries.

Keywords: SS Boris and Gleb Monastery of Chernigov, the clergy, testament, landholding.

Дмитро Гапоненко

НІЖИНСЬКИЙ БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ МОНАСТИР (XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізується висвітлення історії і діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря у XVIII – початку XX ст. у працях дослідників дожовтневого, радянського і новітнього періодів.

Ключові слова: Ніжинський Благовіщенський монастир, С. Яворський, історіографія, господарство, архітектура.

У цілому у вивченні історії і діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря можна виділити три основні періоди: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (кінець 20-х – середина 80-х рр. XX ст.) і новітній (з кінця 80-х рр. XX ст.), у кожного з яких були свої особливості, які полягали у використанні джерельної бази, ідеологічних установках та специфіці підходів до вирішення історичних проблем.

Наукова розробка теми почалася у першій чверті XIX ст., коли в м. Ніжині перебував І. Чернов, який дослідив і опублікував у своїй праці «Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря»¹ значний масив монастирських документів, пов'язаних із заснуванням обителі, зокрема: грамоти царя Петра I, митрополитів І. Кроковського і С. Яворського, а також листи, записки і звернення преосвященного. Разом з тим автор практично не зупинявся на аналізі змісту використаних матеріалів, а лише обмежився поданням їхнього тексту.

Подібною розвідкою була рукописна праця С. Гульєма «Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого богородичным Назаретом»². Її особливість полягає в тому, що автор, як і у вищезазначеній праці, наводить у повному обсязі значну кількість документального матеріалу, проте так само без належного його аналізу, і взагалі в роботах простежується певна подібність.

Особливу увагу привертають дві статті під назвою «Нежинский мужской монастырь»³, опубліковані у часопису «Черниговские епархиальные известия». Вони являють собою своєрідне синтетичне дослідження, в якому зроблено спробу довести спадковість між Ветхоріздвяним і Благовіщенським монастирями та охарактеризовано роль у цьому процесі митрополита С. Яворського. Разом з тим у вказаній праці зовсім не висвітлюється питання походження кількох назв обителі, а використання незначної кількості гетьманських універсалів на право власності, у яких згадуються імена настоятелів, не дає повного уявлення як про діяльність останніх, так і про формування монастирських угідь.

Однією з перших спроб повнішого і глибшого дослідження історії Благовіщенського монастиря була праця ніжинського священика П. Огієвського, оригінальна назва якої не збереглася. Однак, за свідченням А. Хойнацького, пізніше її відредагував, доповнив і опублікував на шпальтах «Черниговских епархиальных известий» професор Чернігівської духовної семінарії Л. Белоусович під назвою: «Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятой Богородицы»⁴. Перш за все слід відмітити, що до роботи залучено різноманітні фактичні дані. Одночасно автор, намагаючись з'ясувати широке коло таких питань,

---

© Гапоненко Дмитро Іванович – кандидат історичних наук, в/о доцента кафедри країнознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

як заснування монастиря, формування його угідь, історію розвитку та опис архітектурного ансамблю, розглядав їх поверхово, не зупиняючись на аналізі використаних документів. Окрім того, в праці Л. Белоусовича повністю відсутня інформація про діяльність більшості настоятелів обителі, що значно обмежує важливість даної роботи.

У той же час почали з'являтися перші праці історико-краєзнавчої спрямованості. Зокрема, проблеми церковної історії та монастирського розвитку на Чернігівщині дослідив архієпископ Філарет (Гумілевський). У багатотомному виданні «Историко-статистическое описание Черниговской епархии»⁵ він, приділяючи значну увагу історичним та економічним описам міст і сіл Лівобережної України, особливо відзначив монастирі Чернігівської єпархії, у тому числі і Ніжинський Благовіщенський, нарис історії якого розміщений у третьому томі. Однак слід зазначити, що автор окремого дослідження не проводив, а зібрав у єдине ціле статті, опубліковані Л. Белоусовичем.

З подальшим проявом інтересу до церковної минувшини Лівобережної України збільшилася і кількість матеріалів з історії монастиря. Своєрідним підсумком усіх попередніх робіт дожовтневого періоду, що стосувалися дослідження різних аспектів діяльності монастиря, стала праця ніжинського протоієрея А. Хойнацького «Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородичен» и его положение в настоящее время»⁶. Спочатку вона була надрукована по частинах у кількох номерах часопису «Черниговские епархиальные известия» у 1882-1883 рр. і лише у 1906 р. побачила світ як окреме монографічне дослідження під назвою «Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря»⁷. Незважаючи на досить широке коло питань, які намагалися охопити його попередники, дослідження А. Хойнацького залишається єдиним доробком, в якому автор зробив спробу комплексно висвітлити різні сторони історичного розвитку і діяльності обителі. На відміну від більш ранніх робіт, він надав своїй праці чіткого структурного вигляду, розділивши її на окремі параграфи, які охоплювали період від заснування обителі до початку діяльності архімандрита Г. Лукашевича (1878). Загалом автор, підіймаючи такі проблеми, як історіографічний опис досліджень, присвячених темі історичного розвитку Ніжинського Благовіщенського монастиря, побудованого на основі характеристики діяльності його засновника і архімандритів, окремо не розглянув основні напрямки господарської діяльності обителі та механізми його управління.

Серед літератури, що мала безпосереднє відношення до окремих напрямків діяльності обителі, перш за все, слід вказати розвідки істориків, що розкривають особливості формування монастирського господарства, зокрема, праці О. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне. Историко-Юридический очерк (1648 – 1783)»⁸ і М. Василенка «Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII вв.»⁹, у яких автори на основі законодавчої бази того часу досліджували ставлення українських гетьманів до монастирських володінь унаслідок подій 1648 – 1657 рр., нові шляхи їх придбання і розширення, а також заходи гетьманської адміністрації і царського уряду щодо поступового обмеження прав обителі на нерухоме майно. Проте історики подавали інформацію у загальнодержавному контексті, що значно обмежувало можливості її використання.

Окремо можна виділити розвідку І. Кулжинського¹⁰, присвячену життю і діяльності святителя Михайла Грецького, а також легендарним переказам, що поширювалися серед місцевого населення після його смерті.

До питань з історії бібліотеки С. Яворського звертався С. Маслов¹¹. Автор на базі значного масиву документів Ніжинського Благовіщенського монастиря першої половини XVIII ст. дослідив особливості формування бібліотеки митрополита, його ставлення до неї, окреслив умови передання зібрання до Ніжина і заходи Синоду щодо її вилучення і переведення до Харківського колегіуму. Окрім того, С. Маслов на основі каталогів склав детальний опис бібліотеки, розділивши книги за змістовним принципом, однак у праці повністю відсутні такі бібліографічні дані, як місце і час виготовлення книг, а також їх доля упродовж другої половини XVIII–XIX ст.

Отже, вивчення праць істориків дореволюційного періоду показало, що вони, за не-

значними винятками, історію і діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря окремо не виділяли, а здебільшого досліджували її в загальноісторичному процесі, і лише окремі автори зробили спробу комплексно підійти до розкриття даної проблеми. Використовуючи у своїх розвідках широке коло джерельного матеріалу, вони започаткували вивчення окремих напрямків історії монастиря, зокрема: особливості заснування обителі у центрі м. Ніжина і роль у цьому процесі братів Яворських, проведення своєрідної паралелі спадкоємності від Ветхоріздвяного до Благовіщенського монастиря, поєднання особливостей формування їх нерухокої власності, будівництво і розвиток архітектурного ансамблю тощо.

Аналіз досліджень другого періоду з історії монастирського життя показав їх нерівномірність та упередженість, яка була зумовлена відповідними особливостями, що панували в історичній науці впродовж тривалого часу. Загалом дослідження історії релігії і церковних установ наприкінці другого десятиліття ХХ ст., якщо і не заборонялося, то і не мало належної уваги з боку істориків, чому, безперечно, сприяла цілеспрямована антирелігійна кампанія радянського партійного керівництва. В означений період ще проводилися фрагментарні дослідження, однак з 30-х рр. ХХ ст. подібні розвідки фактично були заборонені. Існуючі публікації висвітлювали культові об'єкти лише як складову частину культури. Що стосувалося безпосередньо Ніжинського Благовіщенського монастиря, то, окрім незначних енциклопедичних довідок і опису архітектури центрального собору, за цей час конкретних досліджень не виявлено.

У зазначеному контексті на першочергову увагу заслуговує праця П. Федоренка «З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст.»¹², у якій автор на основі значного джерельного матеріалу подав схему, за якою рекомендував досліджувати господарську діяльність монастирів у двох напрямках: горизонтальному (опис і вивчення господарства окремого монастиря) і вертикальному (по окремих галузях, що складала цілісну систему). Окрім того, у своєму дослідженні він прослідкував зміни у монастирському землеволодінні, викликані подіями Української національної революції 1648–1657 рр. На прикладі Глухівського Петропавлівського монастиря охарактеризував ієрархію та механізми управління господарством, окреслив обов'язки і відповідальність найманих працівників. Велику увагу дослідник приділив опису умов та особливостей ведення різних напрямків промислового виробництва. Разом з тим автор, намагаючись з'ясувати загальний вплив на стан і розвиток монастирського господарства таких чинників, як особливості географічного положення вотчин (наявність річок, шляхів, віддаленість від обителі), склад населення (співвідношення між козаками і посполитими) та умов організації прибуткових статей, практично не вказував на дії монастирської адміністрації щодо його покращення.

В означений період найбільшого поширення набули дослідження питань господарської діяльності, у тому числі і монастирів. За таких обставин, перш за все, необхідно звернутися до дослідження В. Дядиченка¹³, в якому автор на основі суспільно-політичного становища Лівобережної України кінця XVII-початку XVIII ст. розглядав такі важливі питання економічного розвитку, як переробка сільськогосподарської продукції у найважливіших об'єктах тогочасної промисловості – млинах і гуральнях. Історик чітко дослідив законодавчі механізми, за якими феодальна верхівка суспільства і монастирські адміністрації отримували права на будівництво та використання промислових об'єктів, а також зазначив необхідні умови для ведення господарства. Широке використання В. Дядиченком гетьманських універсалів на право власності монастирів дозволило йому зробити висновки щодо шляхів формування нерухокої власності православних обителі.

Основним напрямком сільськогосподарської діяльності монастирів і козацької старшини присвятив свою монографію В. Борисенко¹⁴. На основі документальних даних автор висвітлює такі їх напрямки, як землеробство, городництво, садівництво, тваринництво тощо. Суттєво доповнив підняті проблеми О. Гуржій¹⁵. Використавши у дослідженні значну кількість описових джерел, автор узагальнив основні процеси, що панували у феодальних господарствах Гетьманщини, і здебільшого вони відпо-

відали загальним рисам діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря в означеній сфері.

Серед праць, які представляли інші напрямки досліджень з історії монастиря, варто вказати роботу М. Цапенка¹⁶, присвячену церковному будівництву на Лівобережжі, хоча характеристика Ніжинського Благовіщенського собору тут більше нагадувала коротку енциклопедичну довідку, аніж вагоме дослідження.

Отже, впродовж семи десятиліть українська історіографія ґрунтувалася на стереотипах і схемах, вироблених в умовах радянського режиму. Вона була складовою пропагандистського апарату комуністичної партії, що мала вирішувати ідеологічні потреби, і лише наприкінці 80-х рр. XX ст. почали проводитися дискусії про нові погляди на розвиток суспільства та православної церкви як необхідної його складової, але фактичні зміни відбулися лише після проголошення незалежності України.

Перші роки третього періоду розвитку історичної науки характеризувалися суттєвим переосмисленням усталених поглядів на релігійне минуле, що відкрило новий сучасний науковий підхід до історії православної церкви загалом і монастирів зокрема. Відкриття архівів духовних консисторій дало можливість українським ученим глибше зайнятися малодосліджуваними раніше проблемами. Завдяки залученню до наукового обігу великої кількості джерел з'явилися нові напрямки наукових розвідок, підтвердженням чому є ряд дисертацій, в яких висвітлюються окремі сторони історії і діяльності монастиря Лівобережної України. Вагомим у цьому аспекті є дослідження В. Мордвінцева «Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст.»¹⁷. Автор детально охарактеризував широке коло питань, пов'язаних з відновленням і розширенням монастирських володінь, шляхи їх придбання, особливості ведення господарства, а також умови, що призвели до секуляризації вотчин церковних феодалів. Комплексне дослідження окремого монастиря зробила І. Акименко у праці «Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII – XVIII ст.)»¹⁸, у якій використані значна документальна база та дослідження істориків починаючи з середини XIX ст., проаналізована історія і широке коло напрямків господарської та культурно-просвітницької діяльності обителі, встановлено її вплив на релігійний, духовний та історичний поступ не тільки м. Чернігова, а й усього Лівобережжя.

З огляду на широке коло питань регіонального характеру важливого значення набули дослідження місцевих істориків-краєзнавців. Перш за все необхідно відмітити колективну працю В. Віроцького, А. Карнабіда і В. Киркевича «Монастирі та храми землі Сіверської»¹⁹. Базуючись на матеріалах місцевих архівних фондів, дослідники вивчали історію і діяльність найбільших православних монастирів Чернігівщини. Висновки авторів суттєво вплинули на розуміння ролі православних обителів не тільки у духовному і релігійному житті тогочасного суспільства, але і їх значення у культурному та політичному житті регіону.

Разом з тим за часів незалежності з'явилися і перші наукові розвідки з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря. Так, особливості місцевого іконопису вивчала С. Курач²⁰, архітектуру і бібліотеку обителі досліджували Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко та І. Мармиш²¹. Однак характерною рисою означених робіт було те, що автори здебільшого спиралися на вже відомі дослідження попередників.

Таким чином, історіографію визначеної проблеми можна поділити на три основні етапи (дореволюційний, радянський і новітній), кожний з яких має свої особливості, переваги і недоліки. Формування і становлення наукової думки розпочалося у середині XIX ст., коли перші науковці окреслили основні напрямки дослідження православної церкви і її інституцій. Наступний етап за радянських часів спочатку продовжив надбання попередників, однак починаючи з 30-х рр. XX ст. відбувся практично повний занепад історичних досліджень, пов'язаних з особливостями політики партійного керівництва у духовному і релігійному житті суспільства. Більшість істориків зверталася в основному до загальних соціально-економічних і культурних

проблем. Церковна і монастирська історія майже не вивчалася навіть у поширених на той час дослідженнях з господарсько-промислового розвитку. Незначний відступ від усталених стереотипів стався наприкінці 80-х рр. XX ст., однак остаточно нові тенденції в історичній науці намітилися лише з проголошенням незалежності України. Відкриття доступу до архівів духовних установ Лівобережної України суттєво розширило коло досліджень, значного поширення набуло вивчення вузьких тем краснавчого характеру. Аналіз розглянутої історичної літератури свідчить, що при висвітленні процесів, пов'язаних з історією і діяльністю православних обителів Лівобережної України, автори дуже рідко зверталися до певних аспектів розвитку окремих монастирів, а здебільшого розглядали їх у загальноісторичному контексті.

1. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря / Чернов В. – М.: Типография А. Решетникова, 1815. – 85 с.

2. ІР НБУВ. Ф. V. Справа 761, 28 арк. Славони Гульем. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого богородичным Назаретом.

3. Нежинский мужской монастырь // Прибавления ЧЕИ. – 1861. – № 6. – С. 317 – 332; 1861 – № 7. – С. 342 – 362.

4. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый «Назарет» Пресвятой Богородицы / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 19. – С. 617 – 627; № 20. – С. 654 – 665; № 21. – С. 691 – 697; № 24. – С. 829 – 838; 1868. – № 3. – С. 72 – 84.

5. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 т. / Филарет (Гумилевский). – Чернигов: Типография Губернского правления, 1873. – Т. 3. – 1873. – 445 с.

6. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородичен» и его положение в настоящее время / А. Ф. Хойнацкий // Прибавления к ЧЕИ. – 1882. – № 31. – С. 650 – 654; 1882. – № 33. – С. 730 – 741; 1882. – № 33. – С. 730 – 741; 1883. – № 2. – С. 67 – 82; 1883. – № 3. – С. 114 – 133; 1883. – № 10. – С. 551 – 561; 1883. – № 14. – С. 788 – 797; 1883. – № 16. – С. 868 – 879; 1883. – № 17. – С. 931 – 936; 1883. – № 18. – С. 978 – 985.

7. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – 102 с.

8. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне. Историко-Юридический очерк (1648 – 1783) / А. М. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Губ. Типография, 1866. – Кн. 1. – С. 1 – 152.

9. Василенко Н. П. Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII вв. / Н. П. Василенко // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – Кн. 14. – Отд. I. – С. 54 – 57.

10. Кулжинский Г. Розыск о Святителе Михаиле, почивающем нетленно в г. Нежине Черниговской губернии / Г. Кулжинский. – Чернигов, 1882 – 18 с.

11. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского / С. Маслов. – К., 1914. – 66 с.

12. ІР НБУВ. Ф. X. Справа. 4477, 88 арк. Федоренко Павло. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII ст.

13. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – К.: АН УРСР, 1959. – 532 с.

14. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.

15. Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 132 с.

16. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины в XVII – XVIII ст. / М. Цапенко. – М.: Госстройиздат, 1957. – 237 с.

17. Мордвінцев В. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора

іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Мордвінцев. – К, 2000. – 32 с.

18. Акименко І. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII-XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Акименко. – Харків, 2004. – 17 с.

19. Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В. Віроцький., А. Карнабід, В. Киркевич. – К.: Техніка, 1999. – 232 с.

20. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Принесенні / С. Курач // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 51 – 56.

21. Самойленко Г. Нариси культури Ніжина / Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин, 1996. – 224 с.; Самойленко Г. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст.: нариси культури / Г. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин, 1998. – 100 с.; Мармиш І. Ніжинський Благовіщенський монастир: історія та культура (XVII-XVIII ст.) // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 152 – 155.

В статье анализируется освещение истории и деятельности Нежинского Благовещенского монастыря в XVIII – начале XX в. в работах исследователей дооктябрьского, советского и новейшего периодов.

Ключевые слова: Нежинский Благовещенский монастырь, С. Яворский, историография, хозяйство, архитектура.

The researches of scientists in pre-october, soviet and the newer period of history and activity of Nizhyn Blagovishensky Monastery in the XVIII-th – the beginning of the XX-th centuries are analyzed in the article.

Key words: Nizhyn Blagovishensky Monastery, S. Javorski, historiography, economy, architecture.

Ірина Цимбаленко

ВАСИЛЬ ГОРДІЙОВИЧ АНДРІЄВСЬКИЙ (1881 – 1930)

Стаття присвячена Василю Гордійовичу Андрієвському, життя та діяльність якого тісно пов'язані з Чернігівщиною, а саме з Куликівським районом, де він служив у кількох церквах звичайним священиком. Його біографія насичена багатьма непересічними подіями, але завершення життєвого шляху Василя Гордійовича перевершило всі попередні, а саме: його було безпідставно звинувачено у антирадянській агітації та контрреволюційній діяльності, справу сфабриковано і винесено смертний вирок.

Матеріал створений в основному за документами кримінальної справи В.Г.Андрієвського, що зберігається в Державному архіві Чернігівської області.

З самого початку встановлення радянської влади найголовнішим політичним опонентом більшовиків у боротьбі за суспільну свідомість стала церква. Хоча публічно нова влада всіляко демонструвала лояльність у питанні свободи совісті та віросповідань, про що йшлося у перших прийнятих нею законах, та нібито вимагала від керівництва на місцях поважати релігійні почуття віруючих, однак практичні дії мали прямо протилежний характер. Репресії серед духовенства та віруючих різних конфесій не припинялися протягом усього існування радянської влади. Керівництво країни, розуміючи, який величезний вплив та авторитет мають служителі церкви і взагалі релігія на свідомість людей, що в більшості своїй були глибоко віруючими, неодноразово організовувало кампанії проти служителів культу.

Партійне керівництво прагнуло ліквідувати матеріальну базу церкви, чим вибити землю з-під її ніг. У 20-х роках минулого століття набирала величезних обертів робота з вилучення церковних коштовностей, серед яких були унікальні культурні цінності. Слушним приводом для цього став голод 1921-1922 рр. Запрацювала ціла система, яка з часом перетворила вилучення на справжнє пограбування. Зрозуміло, що більшість служителів церкви в тій чи іншій формі чинили спротив таким заходам або виказували незадоволення ними, що надавало «законну» підставу для застосування до кожного невдоволеного священика репресивних заходів. Церковнослужителі стали однією з тих категорій населення, які підлягали ліквідації, а церковне майно – одним із джерел поповнення матеріальних та фінансових ресурсів держави.

З метою обмеження впливу релігії на громадськість радянська влада розробила цілий комплекс заходів, що застосовувались до церкви в цілому і священнослужителів зокрема. Органи державної безпеки виявляли та ставили на оперативний облік священиків, релігійний актив, віруючих. Церковнослужителі були позбавлені виборчого права, права на членство у громадських організаціях, профспілках, житлових товариствах, права займати посади у державних установах, закладах освіти тощо. Їм заборонялося користуватися землею, на них не розповсюджувалося соціальне страхування. Фінансовими органами нараховувалися великі податки на майно церкви, які духовенство не могло сплатити навіть за допомогою мирян.

Такі жорсткі обмеження в правах стосувалися не тільки самих церковників, а й

© Цимбаленко Ірина Миколаївна – історик, завідувач відділу «Реабілітовані історією» у комунальному закладі «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» Чернігівської обласної ради.

членів їхніх сімей. Починаючи з 1923 року дітей служителів різних церков і конфесій не приймали до вищих навчальних закладів.

Вищезазначені заходи змусили більшість священнослужителів пристосовуватись до нових умов.

Планомірно розорювались та зачинялись монастирі, храми, костьоли, синагоги тощо. Ліквідовувались навчальні заклади при них. На Чернігівщині антирелігійний сценарій мав такі наслідки: до 1917 р. у регіоні діяло 1040 церков та 15 монастирів. На листопад 1924 р. службу справляли у 800 церквах, з них 125 обновленських і 118 автокефальних. У 1936 р. єдиним діючим храмом у Чернігові залишилася Іллінська церква на Болдиних горах. Інші культові споруди у місті були закриті або переобладнані для господарських потреб¹.

Уже на початку 20-х років антирелігійна пропаганда та агітація стали одними з основних напрямів роботи місцевих радянських і партійних органів. На Чернігівщині вона вилилась у горезвісні події. Варто пригадати розправу більшовиків над протоієреєм В. Єфимовським та архієпископом Чернігівським Васиєм, якого після катувань скинули з потяга, що рухався на великій швидкості, розкриття мощів Св. Феодосія Чернігівського, судові процеси над Чернігівським і Ніжинським єпископом Пахомієм (Кедровим), який неодноразово обвинувачувався у «церковній контрреволюції»², та багато інших фактів, що ілюструють методи боротьби влади з церквою. Крім вищих сановників церкви, переслідування зазнавали і рядові священники, яким інкримінувались різні злочини проти радянської влади.

У фондах Державного архіву Чернігівської області та галузевому архіві Служби безпеки України в Чернігівській області зберігається чимало кримінальних справ по обвинуваченню священників, церковнослужителів і духовенства різних конфесій. За змістом і по суті вони майже однакові, але серед типових архівно-кримінальних справ трапляються інколи і досить цікаві. Матеріали однієї з них стосуються досить непересічної людини – священника, героя I Світової війни Василя Гордійовича Андрієвського. На прикладі його трагічної долі спробуємо прослідкувати загальну тенденцію репресивних методів радянської влади у сфері релігії.

З матеріалів архівно-кримінальної справи В.Г. Андрієвського дізнаємося такі біографічні відомості: українець, безпартійний, народився в 1881 році у місті Глухів колишньої Чернігівської губернії в родині священника. У 1898 р. вступив до Чернігівської духовної семінарії і по її закінченні отримав середню освіту та звання вчителя або священника. Незабаром одружився з донькою чернігівського поміщика Василя Артеміївича Тупіцина Людмилою³, у шлюбі з якою народились двоє синів: старший – Леонід та молодший – Гордій. До 1914 р. Василь Гордійович мешкав з родиною у с. Бакланова Муравійка, там і працював священником у Преображенській церкві⁴. З початком I Світової війни добровольцем пішов на фронт, де і перебував до грудня 1917 р., – був полковим священником у 66-ому Бутирському полку на німецькому фронті. З війни повернувся у грудні 1917 року і з того часу служив священником у різних селах Куликівського р-ну Чернігівської області аж до самого арешту. За постановою судової трійки при Колегії ГПУ УСРР від 04.11.1930 р. за ст. ст. 54-10, 54-13 КК УСРР⁵ до нього була застосована вища міра покарання – розстріл. На жаль, у справі відсутній документ про виконання вироку і через це точної дати смерті дізнатись немає можливості. Зрозуміло, що скупих анкетних даних надзвичайно мало для того, щоб скласти уявлення про людину, її характер та особисті якості.

Детальніше характеризує В. Андрієвського як священника і як людину факт його участі у I Світовій війні. У людей необізнаних може виникнути запитання: а чим саме займалися священники на фронтах I Світової війни? У спогадах Шавельського читаємо: «[...] Между прочим, полковому и бригадно-артиллерийскому священникам было указано, что их место во время боя – передовой перевязочный пункт, где обычно скопляются раненые, а ни в коем случае не тыл. Но и к этому пункту священник не должен быть привязан: он должен был пойти и вперед – в окопы и даже за окопы, если того потребует дело.

Помимо общеизвестных обязанностей священника: совершения богослужений,

напутствований, погребений, наставлений і ободрених, на священника возлагалось много таких обязанностей, о которых и не помышляли его предшественники. Строевому священнику вменялось в обязанность: помогать врачам в перевязке раненых, заведовать уборкою с боевого поля убитых и раненых, заботиться о поддержании в порядке воинских могил и кладбищ, извещать возможно обстоятельнее родственников убитых, организовывать в своих частях общества помощи семьям убитых, развивать походные библиотеки и т.д. и т.д. [...]»⁶.

Серед речей, конфіскованих у В. Андріївського під час обшуку, вилучено цікавий документ – наказ протопресвітера Г.І. Шавельського по відомству військового і морського духовенства за № 16 від 15 березня 1917 року, з якого дізнаємося про нагородження за героїзм під час військових дій декількох священників, де поміж інших і священник 66-ого піхотного Бутирського полку Василь Андрієвський. Його було нагороджено золотим наперсним хрестом на георгіївській стрічці з прикрасами⁷. Із спогадів того ж Г. Шавельського дізнаємося: «[...] За все время существования Георгиевского креста, от Императрицы Екатерины до Великой войны⁸, этой награды было удостоено всего 4 священника. А во время этой войны – 14. Каждый из этих 14-ти совершил какой-либо подвиг.

Кроме того, более 100 священников были награждены наперсными крестами на георгиевской ленте. Для получения этой награды также требовался подвиг [...]»⁹.

У грудні 1917 року В. Андрієвський повернувся з фронту і отримав благословення на службу священником у Миколаївську церкву села Жуківка Куликівського р-ну. Саме тут з ним сталася подія, яка у подальшому відіграла фатальну роль у його житті. Про неї необхідно розповісти детальніше. Восени 1918 року, у період Гетьманщини в Україні, до с. Жуківка прибув каральний загін кількістю 25-30 чоловік під командуванням офіцера Бородовича. В протоколі допиту обвинуваченого В. Андрієвського читаємо: «[...] Весь отряд остановился у меня в доме. Находился отряд больше недели. Цель приезда – поимка партизан. Говорю правду, что в моем доме отряд Бородовича вместе с вартой Липницкого производили следствие с пойманных революционеров и партизан. Следствие сопровождалось пытками и истязаниями. Меня туда не допускали, но я слышал крики и стоны. Били нагайками и шомполами. Как с Бородовичем, так и вообще с отрядом я никакой связи не имел и никаких сведений о нахождении партизан не давал. Не помню, были ли такие случаи, чтобы я принимал участие в пьянке с отрядом и самим Бородовичем. И вообще ничего общего ни с отрядом, ни с Бородовичем не имел. Разговоров с Бородовичем тоже никогда не вел. Противодействовать, чтобы отряд Бородовича не находился на моей квартире, я не мог, так как боялся. [...]»¹⁰. І далі: «[...] После падения власти Гетмана я продолжал оставаться в Жуковке. Когда наступал Деникин, то были случаи, что у меня на квартире останавливались офицеры. Штабы Красных частей тоже у меня останавливались часто. [...]»¹¹. Витяг з протоколу допиту В. Андрієвського надається тут не випадково. Саме цей епізод у подальшому буде ключовим у висуненні йому обвинувачень у контрреволюційній діяльності проти радянської влади. Але до певного часу про цей факт з життя Василя Гордійовича ніхто не згадував. Його витягли на світ Божий працівники каральних органів, коли шукали на В. Андрієвського компромат. Але про це мова піде трохи пізніше.

А поки що надворі 1926 рік. Василь Гордійович продовжує мешкати в Жуківці і служить у місцевій церкві. І тут з ним трапляється надзвичайно неприємна історія, за яку священника притягають до кримінальної відповідальності і за яку він отримує судимість. Про цей факт з біографії священника ми дізнаємося з матеріалів усе тієї ж архівно-кримінальної справи. В. Андрієвському інкримінувалось згвалтування. За ст. 169 КК УСРР його було засуджено до трьох років позбавлення волі без суворої ізоляції. Через 8 місяців він був звільнений достроково «[...] за недоказанностью преступления [...]»¹², про що свідчать документи, видані Чернігівським будинком примусової громадської праці. З матеріалів справи видно, що Василь Гордійович факт згвалтування категорично заперечує. Наполягає на тому, що його обмовили. На жаль, через відсутність справи за першою судимістю В. Андрієвського ми не мо-

жемо зробити ніяких висновків щодо наявності або відсутності факту злочину. Але з досвіду роботи з подібними архівно-кримінальними справами знаємо, яким чином каральні органи організовували подібні справи. А той факт, що В. Андрієвського достроково звільнили, говорить сам за себе... На запитання, кому і навіщо було потрібно його скомпрометувати, відповідь напрошується сама, особливо у світлі тих подій, які розгорнуться пізніше. Але, судячи з матеріалів справи, цей кримінальний випадок ніяк не вплинув на службу Андрієвського у релігійних установах. Його не засудив архієпископ, не відлучили від церкви, не зреклися колеги. Він продовжував працювати священником у храмах і виконувати священні обов'язки: наставляти, сповідати, проповідувати...

Досліджуючи архівно-кримінальні справи служителів культу, ми звернули увагу, що більшість священників мали по декілька судимостей. Чому так відбувалось? Складається враження, що репресивні заходи застосовувались щодо тих церковнослужителів, які не зламались, не пішли на поводу у влади і не зреклися свого сану та справи служіння Господу і людям. Показовим, але не єдиним, прикладом цьому може стати життя та діяльність архієпископа Пахомія (Кедрова), про якого ми вже згадували вище і який неодноразово був заарештований і засуджений.

Але «справа Андрієвського про згвалтування» негативно вплинула на перебіг його особистого і сімейного життя. «[...] Со своей женой Людмилой Васильевной Андрієвской по домашней Тупиценой я развелся, но не юридически, а фактически. Она живет в Чернигове – учительствует в какой-то школе на Лесковице. Адрес ее: гор. Чернигов, ул. Комсомольская, 2. У меня есть два сына – старший Леонид – служит в с. Крущы Шосткинского р-на учителем, а другой Гордей работает на ст. Чернигов. Друг от друга мы независимы. [...]»¹³.

Подальше життя Андрієвського складається ще заплутаніше. 15-го березня 1929 року у його служниці Холодницької Тетяни Тихонівни народилась дитина – хлопчик Євген. Мало того, що Василь Гордійович признав його за свого сина, він хлопчика особисто охрестив, про що в архівно-кримінальній справі є відповідний документ, написаний власноручно Андрієвським – посвідчення про хрещення дитини. Читаємо:

«Удостоверение

Сим удостоверяю, что сегодня 23 марта мною окрещен сын Холодницкой Татьяны Тихоновны – Холодницкий Евгений Васильевич, родившийся 15-го сего марта. Восприемниками были Андриевский Гордей Васильевич и заочно по личновыраженному желанию, Андриевская Людмила Васильевна, а фактически присутствовала Кислая Феодосия Яковлевна.

1929 года марта 23 дня»¹⁴.

Будь-кому видається дивним, що члени колишньої родини (дружина і молодший син Гордій), які нібито розірвали сімейні стосунки з колишнім чоловіком і батьком, погодились бути хрещеними у незаконнонародженого сина священника. Та й обізнаність Андрієвського щодо життя всіх членів колишньої родини (про що свідчать його відповіді на допитах)¹⁵, наводить на роздуми. Найімовірніше, що Василь Гордійович тільки вдавав розрив зі своєю колишньою родиною для того, щоб мінімізувати ризик для своїх близьких з боку каральних органів.

22 жовтня 1930 року у його помешканні в с. Бакланова Муравійка з'явилися співробітники Куликівської районної міліції з ордером на обшук і взяли В. Андрієвського під варту. З матеріалів справи дізнаємось, що В.Г. Андрієвський обвинувачувався у контрреволюційній агітації проти державних та інших заходів, що проводились на селі, а також у зв'язку з каральною експедицією Бородовича в період влади Гетьмана в Україні та виказуванні місцезнаходження партизан. Ось тепер слідчим органам епізод з Бородовичем дуже знадобився.

Чим саме Василь Гордійович Андрієвський завинив і чим не догодив владі? Він мав необережність відповідально ставитись до обов'язків священника і щиро служити Богу і людям. З матеріалів справи дізнаємось, що коли у 1929 році у с. Салтикова Дівиця органами місцевої влади було вирішено закрити церкву і зняти дзвони, щоб використати їх для потреб колгоспу, священник почав всіляко протидіяти цьому і

підбурювати селян не погоджуватись на закриття церкви. Завдяки його зусиллям церкву не закрили, і приход вдалося зберегти. На початку 1930 р. з якихось невідомих нам причин В. Андрієвський перейшов служити до Миколаївської церкви у с. Мала Дівича. Там теж виникла ситуація зі зняттям дзвонів з церкви, і священик знову намагався всіляко протистояти такому свавіллю місцевої влади та ще й за великої підтримки місцевих жителів. Однозначно, щоб дії В. Андрієвського не заважали місцевому керівництву реалізовувати державну політику на селі, його необхідно було нейтралізувати, а точніше, ліквідувати.

Мабуть, Василь Гордійович очікував саме такого розвитку подій. Про численні арешти серед священиків та проблеми у церковних справах він пише у своєму щоденнику, що був знайдений під час обшуку і долучений до справи як речовий доказ, але не сам щоденник, а лише декілька сторінок¹⁶. Не зрозуміло, чи то В. Андрієвський заздалегідь знищив інші сторінки, чи то співробітникам каральних органів інші записи були не важливі.

«2. X. Четверг. Сегодня с А. В. Четоткой был в Лукашевке у С. П. [...] – точно не могу [...] определить, что за личность в [...]. Ну а по мне был и есть очень хороший человек. Вечером смореный пришел домой, а старик слепой – хозяин мой сказал мне, что ко мне приходил выконавец с приглашением с/р. Я сей час же отправился в с/р и там застал очень много активистов и между ними учителя Белоозерского и Куликовского какого то молодого человека. Разговор был резвый и им, думаю, интересный, а в сущности дело касалось покупки потом облигаций на 100 рублей. Я обменял 5 рублевую облигацию «Зміцнення Крест. Госп.» на 5% аблиз. [...] и обещал после недели взять на остальные 95, или как скажут «Загальне Зібр. Рел. Прома» от 5 цього жовтня. Тоді ще багато де чого пустого [...] балакав, а наприкінці запросив голову О.В. Притиковського в окреме приміщення й прохав його заздалегідь давати мені звістку про податки й запитував на щот 3 звонів, виключаючи той, що уже висить на селі й 2 інших. Прийшлося у бесіді ще показувать і посвідчення Черніг. ДОПРа про визволення мене з ув'язнення за недоказом преступлення.

16. X. Днем был у Моисея Вас. Андрееенко по делу починки сапогов. Дома не застал. Встретился там с Кириным и с ним дошел до с/р, где во дворе была пьяная компания. Ст. Сав. Самсоненко (совершенно пьян), Демид С. Четотка, Максим Ильюшка и другие. Пришлось остановиться побеседовать с ними. А когда пошел к себе, по своему адресу слышал долго матюки С. С. Самсоненко.

17. X. Вечером были Андрей Сидоров Ахременко и Аснач Александра Миронова, последняя выпившая (была на крестинах у Масеки Никифора). Разговор завели о снятии колоколов и что предпринималось вышеупомянутой А.М. Аснач у предокрисполкома в Чернигове. Кроме того Ахременко сообщил о внесении им 350 рублей в аванс страховки нашей церкви и о том, что Выбельского попа и Дроздовского арестовали и в числе других арестованных держат в Куликовском районе под стражей.

После вышеуказанных в этот же вечер была жена Кирила Радионова Четотки с приносом кур и с полпуда муки. Пришла она в сопровождении мужа, который вошел несколько позже, и то по зову жены...

18. X. Утром был К.Н. Мисник и между общинными разговорами сказал, что Сидор Ахременко вернувшийся из Чернигова сообщил ему, что Похомий взят. А также говорил [...] сахара по 94 коп. фунт и свое недоумение: «Как Вам кажется, что все это значит?». Пожатие плечами с моей стороны ему ответом было.

18. X. Вечером был у Федота Митрофанова Симона. Печатал его дитя в саду, а потом беседовал долго за столом и больше розговор был вокруг да около происходящих арестов. Пришедший туда Антон Сем. Притыковский тоже с тревогой и за себя продолжал рассуждения о том же. От Федота я вышел с Ант. Сем. Притыковским и дошел до его дома, а потом пошел уже сам. По пути заскочил к Миснику Роману, чтоб захватить с собой Карпа Н. Мисника, но тот раньше ушел, пошел ко мне. Роман проводил меня до [...] и по пути тривожно спрашивал, что все это значит, по какой причине берут людей. Конечно, я ему ничего не сказал, кроме того, что «значит заслужили».

19. X. В церкви стар. Андрей Сид. Ахременко с азартом говорил мне, что верно,

пришло время, что без печати ничего не купим, «Раз сахар хоть и по 94 к., дают без книжек; верно пришел уже конец владычества, чему признаком являются аресты людей и выражал свое недовольство действием против него у ст. местной с/р. [...] он хочет меня вывести из [...]». Говорил он по адресу пред. с/р Притыковского.»

Серед вилучених у В. Андрієвського під час обшуку речей – лист до архієпископа Пахомія (Кедрова)¹⁷:

«2 апреля 30 г.

Высокопреосвященнейший Владыко!

Обратите Ваше Владычье внимание на положение вещей в теперешнее время в нашем селе. Когда-то было у нас 2 прихода и благоденствовали, хоть и с перебоями. Но теперь хоть бы одному приходу быть на все (500 дворное) село – такие времена. Но вот в Петропавловке¹⁸ есть несколько (не больше 10-ти душ) людей, которые забывая на свете все, даже Самого Бога, желают отстоять свой эгоизм – самолюбие и из всех сил (которых не хватает на дальнейшие и прочие налоги) стараются сохранить прежнюю свою самостоятельность. За 7 месяцев отсутствия у них настоятеля мы – причт Николаевский¹⁹ потерпели уже много всякими налогами не за один свой приход, а за все село. А теперь, когда бы можно было надеяться на какое-нибудь возмещение наших расходов праздничными хождениями по тому приходу, появился без Вашего Владычного благословения в тот приход на эти дни иеромонах Филеон (Федор Шемендюк), которого Вы благословили в Авдеевку²⁰. Сегодня он ездил в Авдеевку и там ему сказали, что его туда просят временно. Тогда он там заявил: «Вы меня просите временно, но и Девица²¹ просит временно, то останусь я в Девице.» И вернулся опять в Девицу, куда его Архиерей не благословлял.

Достаточно в 500 дворной Девице и одного величественного храма и одного причта, котрому и так делать нечего, кроме заботы о выплате тысячных налогов во всех видах.

Высокопреосвященнейший Владыко!

Если только может тепер пронять Ваше Архиепископское слово толстокожих [...], запретите ему (Шемендюку) пребывание в Девице. А там Ваша Архипастырская воля.

Вашего Высокопреосвященства послушник и всегдашний молитвенник недостойный

Протоиерей В. Андриевский.

15 апреля 1930 г.

Если образовалась новая 50-ка и церковь открыта, я не могу ее закрыть. Если не о. Филеон, то другой в сей церкви служить будет. Таковая видно воля божия, и я не против сего храма, должен только приветствовать.

А. Пахомий»²².

Ці рядки красномовно ілюструють методи влади щодо вирішення релігійних питань: посилення адміністративного тиску на Церкву шляхом накладання величезних податків та застосування репресій проти священнослужителів. Відчувається, що автор цих записів розуміє свою приреченість і безвихідь.

У кримінальній справі В. Андрієвського фігурують усього чотири протоколи допитів свідків, а саме: Притыковского Федора Володимировича (29 років)²³; Максименка Федора Петровича (34 років)²⁴; Мойсеєнка Микити Максимовича (26 років)²⁵ і останнього свідка Рожика Івана Осиповича (25 років)²⁶. Всі свідки за віком досить молоді, всі члени колгоспу, а двоє – кандидати у члени КП(б)У. Вибір свідків абсолютно логічний для здійснення намірів каральних органів, тобто це люди, які виростили і виховувались уже в нових умовах «побудови соціалізму» і є безперечними прихильниками радянської влади. Серед свідків немає жодної людини похилого віку або глибоко віруючої. Тому виникають серйозні сумніви щодо правдивості їх свідчень, особливо про події 12-річної давнини (мається на увазі факт перебування карального загону Бородовича на квартирі В. Андрієвського і його співпраця з загоном), тим більше, що все відбувалось у іншому селі (с. Жуківка), і вищезгадані свідки на той момент були ще дітьми. Сумнівними виглядають свідчення щодо обвинувачень в агітації проти радянської влади. Враховуючи вік і політичний статус свідків, важко уявити їх присутність на церковних служіннях. Тобто особисто чути

антирадянські заклики у проповідях В. Андрієвського вони не могли. Вочевидь, ці свідчення сфабриковані співробітниками ГПУ. Взагалі, складається враження, що протоколи допитів свідків написані через копірку. Кожен з чотирьох свідків приводить одні й ті ж факти, які інкримінуються Андрієвському як злочин. Наприклад: «[...] Когда он приехал в наше село²⁷, сразу связался с кулаками. Приглашал к себе в квартиру и угощая выпивкой агитировал, чтобы они помогли ему агитацией среди селян удержать церковь. В прошлом 1929 году был поднят вопрос о закрытии церкви и снятии колоколов. Андриевский начал активно действовать и в церкви во время проповеди селянам начал говорить: «Власть хочет закрыть церковь, а без вашего согласия закрыть нельзя. Вы во что бы то ни стало отстаивайте церковь, т.к. спасение ваше только в религии. Власть чувствует свой конец. Будет другая власть, которая возвратит религию и плохо тем будет, что не веруют». Церковь закрыть не удалось, и звонов не сняли. Собрание по этому поводу было, но сорвано было кулаками. Когда в газетах писалось о «Крестовом походе» папы Римского, Андриевский говорил в группе селян: «Папа Римский идет с войной. Защищает церковь и религию от коммунистов и жидов. Если мне не верите прочитайте газету». Газету он читал сам, укрывая суть сведений, коверкая, извращая в другую сторону суть написанного. Селяне ему верили.

В прошлом году в канцелярии сельсовета во время розговора о подписке на заем Андриевский в присутствии многих селян назвал «дураками» представителей местной власти за то, что они объясняли пользу займов. Когда я ему упрекнул, он со злобой сказал: «И ты дурак», и ушел из сельсовета. Он смелый и отчаянный.[...]»²⁸.

Підсумком роботи органів ГПУ став наступний обвинувальний висновок по справі В. Андрієвського: «[...] Обвиняемого Андриевского Василия Гордеевича, 50 лет, попа, выходца из семьи попа, имеющего среднее образование, судившегося за изнасилование, одинокого, неимущего, представит в Судебную тройку при коллегии ГПУ УССР с ходатайством о применении к Андриевскому Василию Гордеевичу высшую меру социальной защиты – расстрел. [...]»²⁹. 4 листопада 1930 року судова трійка при Колегії ГПУ УСРР постановила: «...за ст.ст. 54-10, 54-13 КК УСРР Андриевского Василия Гордеевича – расстрелять. Дело сдать в архив»³⁰.

І, нарешті, останній документ справи В. Андрієвського – висновок заступника прокурора Чернігівської області від 16 серпня 1989 року про те, що Василя Гордійовича Андрієвського реабілітовано на підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р.³¹

Після проведення аналізу наявного матеріалу в справі Василя Гордійовича Андрієвського стає зрозумілим, що він був незручною і небезпечною людиною як для місцевої влади, так і для всієї існуючої на той час політичної системи. Завдяки своєму походженню, соціальному статусу, бойовим заслугам перед батьківщиною він здобув неабиякий авторитет серед прочан. Судячи з усього, люди його поважали і до нього дослухались. Священик заважав у закритті церкви і перешкоджав вилученню церковного майна (дзвонів) на потреби колгоспу. Тобто для влади він був «соціально небезпечним елементом». І тому до нього був застосований досить типовий сценарій з точки зору змісту обвинувачення і технології фальсифікації, який безвідмовно спрацьовував протягом десятиліть, знищуючи ні в чому не винних людей. Як у тому виразі, що був дуже вживаним саме у ті часи: «Нет человека – нет проблемы!».

1. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919 – 1930 рр. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів, 2010. – С. 5.

2. Пахомий (Кедров) архиепископ Черниговский и Нежинский. Материалы к биографии / Составитель, автор вступительной статьи А.Ф. Тарасенко. – Чернигов: РИК «Деснянская правда», 2006. – С. 16.

3. Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – С.-Петербург, 1901. – Т. 2, ч. 3. – С. 349.

4. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 44.

5. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 39.
6. militera.lib.ru «Военная литература». – Шавельский Г.И. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота. – Нью-Йорк: изд. им. Чехова, 1954. Гл. IV. Деятельность военного духовенства в Великой войне.
7. Приказ № 16 по ведомству Протопресвитера Военного и Морского духовенства Г. Шавельского от 15 марта 1917 года. – Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 10 – 11 зв.
8. В тексті йдеться про I світову війну.
9. militera.lib.ru «Военная литература». – Шавельский Г.И. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота. – Нью-Йорк: изд. Им. Чехова, 1954. Гл. IV. Деятельность военного духовенства в Великой войне.
10. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 31.
11. Там само.
12. Там само. – Арк.33, 34.
13. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 31 зв.
14. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 16.
15. Там само. – Арк 31 зв.
16. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 2 – 4.
17. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 14 – 15 зв.
18. В тексті мається на увазі Петропавлівська церква у с. Салтикова Дівиця Куликівського р-ну Чернігівської обл.
19. Мається на увазі Миколаївська церква у с. Салтикова Дівиця Куликівського р-ну Чернігівської обл.
20. Мається на увазі с. Авдіївка Куликівського р-ну Чернігівської обл.
21. Мається на увазі с. Салтикова Дівиця Куликівського р-ну Чернігівської обл.
22. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 15 зв.
23. Там само. – Арк. 21-21 зв.
24. Там само. – Арк. 22-23.
25. Там само. – Арк. 24-24 зв.
26. Там само. – Арк. 25-26.
27. В тексті мова іде про перебування Андрієвського у с. Салтикова Дівиця Куликівського р-ну.
28. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 23.
29. Там само-Арк. 38.
30. Там само -Арк. 39.
31. Держархів Чернігівської області. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 8857. – Арк. 41.

Статья посвящена обычному человеку Василию Гордеевичу Андриевскому, жизнь и деятельность которого тесно связана с Черниговщиной, а именно с Куликовским районом, где он служил в некоторых церквях простым священником. Его биография насыщена многими неординарными событиями, но завершение жизненного пути Василия Гордеевича превзошло все предыдущие, а именно: его безосновательно обвинили в антисоветской агитации и контрреволюционной деятельности, дело сфабриковали и вынесли смертный приговор.

Материал создан, в основном, по документам уголовного дела Андриевского В.Г., которое хранится в Государственном архиве Черниговской области.

The article is dedicated to the memory of an unusual man, Vasiliy Gordeevich Andrievskiy, whose life and work were associated with Chernigov region, precisely with Kulikovka district where he was an ordinary priest in some churches. His biography was full with a lot of peculiar events, but the end of Vasiliy Gordeevich's life surpassed all previous ones. He was groundless accused of anti-Soviet agitation, a case was framed-up, and he was sentenced to death.

The material is basically made by the documents of the criminal case of Andrievskiy V. G. that is kept in State Archives of Chernigov region.

ЛИСТИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО АРХІЄПИСКОПА ФІЛАРЕТА (ГУМІЛЕВСЬКОГО) ДО О.М. БОДЯНСЬКОГО

Публікація містить листи відомого історика Церкви Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) до О. М. Бодянського, які висвітлюють їхню співпрацю на ґрунті дослідження слов'янських старожитностей.

Ключові слова: листи, листування, архів, Чернігівська єпархія.

Біографії Філарета (Гумілевського) (1805 – 1866) та Осипа Бодянського (1808 – 1877) характеризують чимало спільних рис. Обидва походили з родин священиків, закінчили духовні училища й семінарії. Бодянський реалізував свою мрію: вступив і блискуче закінчив Московський університет, згодом посів професорську посаду. Філарет (тоді ще Дмитро Гумілевський) також прагнув потрапити в університет, але опинився у стінах Московської духовної академії. Наприкінці навчання він мав шанс увійти до складу групи для закордонного стажування і після повернення розпочати викладацьку кар'єру в університеті. Однак, сталося не так, як гадалося: він залишився в академії, став її викладачем, а згодом і ректором. О. Бодянський уславився на славістичній ниві, Філарет (Гумілевський) здобув визнання в галузі вітчизняної церковної історії. На «славянских древностях» їхні наукові зацікавлення перетнулися. Це спричинило тривалі контакти, що засвідчено Філаретовими публікаціями статей та матеріалів у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских», а також листуванням.

Одинадцять листів (оригіналів) Філарета (Гумілевського) містяться в особовому фонді (№ 99) О. Бодянського, що нині зберігається у відділі рукописів Інституту літератури НАН України і який неодноразово ставав джерелом археографічних публікацій¹. Вони охоплюють період у майже двадцять років (перший датується 20 грудня 1846 р., останній – 4 березня 1866 р.). Очевидно, цим часом можна визначити безпосереднє їхнє знайомство.

Філарет залишався в Москві (точніше в Московській духовній академії) до 1841 р., коли був призначений єпископом Ризьким, вікарієм Псковської єпархії. О. Бодянський перебував у Москві до свого наукового відрядження за кордон, що тривало протягом 1837 – 1842 рр. Але відомостей про їхні контакти в 1830-х рр. немає. У першому листі згадано Філаретівський нарис про Кирила і Мефодія, що став його дебютом у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских». 25 січня 1847 р. Філарет (Гумілевський) був «признан действительным членом Императорского общества истории и древностей Российских»².

На кінець 1840-х рр. припадає інтенсивне спілкування Філарета (Гумілевського) з О. Бодянським. Потім ми маємо лакуну 1850 – 1865 рр. Навряд чи листування між ними припинилося в цей період. Філарет (Гумілевський) фігурує на сторінках щоденника О. Бодянського³. До того ж зміст останнього листа Філарета (Гумілевського) з Чернігова свідчить, що постійні контакти тривали. У серпні 1866 р. він помер.

Отже, в ліпшому варіанті листи, яких бракує, зберігаються в іншому особовому зібранні О. Бодянського (вони розкидані по архівних установах України, Росії та

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

інших слов'янських держав); в гіршому – листи втрачені. Що стосується листів О. Бодяньського до Філарета (Гумілевського), то прогнози менш оптимістичні: досі слідів величезного архіву знаменитого Чернігівського архієпископа не знайдено. Цей сумний факт підвищує цінність опублікованих листів, які, безперечно, збагатять наше уявлення про творчий доробок і наукову біографію Філарета (Гумілевського).

Листи друкуються мовою оригіналу згідно з вимогами правил сучасного російського правопису.

1. *Косачевская Е.М.* Письма Н.А.Маркевича к О.М.Бодяньскому. Из истории русско-украинских научных и культурных контактов // *Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История. Сборник статей к IX Международному съезду славистов.* – Ленинград, 1983. – С. 210 – 240; *Шацька А.* Недруковане листування П.О.Куліша з О.М.Бодяньським (До проблеми відтворення тексту) // *Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження.* – Львів – Нью-Йорк, 2000. – С. 213 – 235.

2. *Послужной список Филарета, архиепископа Черниговской епархии* // *Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА).* – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 902. – Арк. 52 зв. – 53.

3. *Бодянский О.М. Дневник. 1852 – 1857 / Предисл., подготов. текста и коммент. Т.А. Медовичевой.* – М., 2006. – 336 с.

Листи Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) до О.М. Бодяньського

(Институт літератури НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 99. – Спр. 107.)

№ 1

Милостивый Государь, Осип Михайлович!¹

Статья – о Кирилле и Мефодии, как слышу, печатается в Чтениях Общества². Жаль мне одного. Уже после того, как отправлена была к Вам статья, отыскал я в давних бумагах сведение важное для статьи. Вы знаете, что вопрос о 60 книгах переведенных св. Мефодием много затруднял собою, тогда как решение его важно как в истории Кирилла и Мефодия, так в истории славянского перевода Библии и даже Церкви. По памяти знал я, что Дамаскин, которого переводил Экзарх³, решает этот вопрос. Но – где? Этого не мог вспомнить. Потому без документа не хотел и говорить в статье о Дамаскине. Теперь же памяти помогли прежние записки. С желанием пополнить недостаток, прилагаю «дополнение к статье о Кирилле и Мефодие»⁴. Остаюсь уверенным, что Вы примете на себя предложить Дополнение Обществу и внять в Чтения.

С любовью и почтением епископ Филарет.

1846 г., декабря 20 дня⁵.

Арк. 6-6 зв.

№ 2

Спешу благодарить Вас за доброе участие Ваше в деле моем. Вижу, что прибавление мое прибавило Вам труда. Но надеюсь, что Вы по любви Вашей к просвещению и славе славянства без неудовольствия кончите прибавившиеся хлопоты.

Если есть какая неточность в выписке из Изборника и Вы так добры, что беретесь исправить их, мне остается только благодарить Вас за новый опыт доброй души Вашей. Поправьте, что требует поправки. О себе я знаю, сколько могу знать, что готов выслушать всякую поправку ошибки моей, тем более, когда она еще и не моя. Пословица говорит: век живи, век учись. И философская и христианская мысль! Радуюсь труду Вашему над Изборником. Трудитесь терпеливо. Наши предки были благочестивые, любили заниматься душеспасительным. Дай Бог, чтобы поздние потомки, по крайней мере, вспомнили глубиною души о благочестии предков! Иначе – пожалуй – прокричат: вот – дикари!

С удовольствием прочитал статью кн. Оболенского о Хронике Амартола⁶. Странно! Искали за тридевять земель, что лежало под носом.

Я бы рад был теперь, если бы попало в руки что-нибудь из повестей раскольничьих 17 или 18 века. Слышу, что у Михаила Петровича⁷ множество сокровищ Аввакумовских, Феодосиевских, Выговских – поморских и пр. Как жаль, что так не близко живу к Москве. Мне нужны подобные вещи для истории раскола. Здесь кое-что собрано: но – не много. Не могу достать даже поморских ответов⁸ с ответами на них Никодима⁹ или точнее Синода. Что-то недавно сказали об ответе Неронова Никону¹⁰. Но так коротко и мало, что почти ничего не сказано. У меня есть Соловецкая история¹¹ с письмами, есть два письма Аввакума¹², есть Пахомиево житие Кирилла¹³, есть повесть о Соборе 1682 г.¹⁴, есть Апология [...]. О печатных не говорю. Но раскольничья литература весьма богата, как известно; поморцы любили поболтать, и иногда разговаривались не на шутку. Не смею просить Вас или Михаила Петровича – сообщить мне кое-какие из раскольничьих драгоценностей: и весьма был бы благодарен, если бы мог что-нибудь получить на время. В библиотеке Общества есть Поморские ответы Неофиту (по описи № 155). Потом чьи-то другие ответы (№ 156).

Прекрасное дело, что начали издавать сочинения покойного Венелина¹⁵. Это – человек энергический. Мысль у него если не всегда верная, за то почти всегда оригинальная. Бывало мило слушать его резкий остроумный разговор.

Дозволяю себе одно замечание: без перевода русского славянский и греческий текст Амартола¹⁶ не многим будет полезен и большинству это останется глаголическою азбукою. Лишние издержки? Но слишком много прибавится и пользы.

С любовью Е. Филарет.

1847 г., янв. 16 д.¹⁷

Арх. 8-9.

№ 3

Марта 16 д. [1847]¹⁸

Добродушный и любезный мой (извините – так называю Вас по чувству души моей)! Знаете ли, что случилось со мною? Недосмотр – большой недосмотр! Получил тюк с брошюрою о св. Кирилле, я за хлопотами не пересмотрел его. Вот уже ныне, когда получил № 6 Чтений, думаю себе: от чего это, что нет у меня № 5-го. После дум и раздумья набрел на мысль: уж не в тюке ли с брошюрою? Смотрю там и нахожу приятную новость – Ваше письмо. Сейчас же прочитал и сказал себе: не хорошо не отвечать чем-нибудь такой доброй душе, которая так нравится мне.

Если 50-е замечание вызвало голоса, рад я тому, как и Вы, рад такую же детскою радостью. Пусть ищут истину. Истина старше всех, кроме Единого выну, стоит того, чтобы искать ее. Правда, не каждая истина одинаково важна. А есть и такие, которых лучше не касаться мыслию по следам Евы. Но здесь дело не о последних, хотя и не о самых первых. Что касается до мысли 50-го замечания: я, когда еще был в Петербурге, то сообщал ее доброму и маститому А.Х. Востокову¹⁹ и он со своей стороны тогда сказал: «Очень вероятно». Надобно притом и то сказать, что Рига – не Москва.

Брошюру о Кирилле один здешний немец Д. Наньерский хотел при посредстве других перевести на немецкий язык²⁰. Но я уверен, что когда он поймет при помощи других (он по-русски ни слова не знает, хотя человек с большими археологическими познаниями) слова о немцах: то поспешит ругнуть меня – Teufels John²¹. Потому-то слушал его предложение и смеялся в душе.

Не стою за мысль мою о русском переводе Амартола. Думаю, однако, и теперь, что вместо того, чтобы за одно дело приниматься два раза, лучше сделать его за один раз, и это тем более, что тот, кто занимается им теперь с такою любовью и вниманием, как Вы, мог бы его окончить гораздо лучше, чем кто-либо другой. В том я виноват – извините – что поставил в параллель глаголическую письменность. Для многих славянских древностей теперь уже не то, что было за 10 лет; но Вы конечно и со мною согласитесь, что очень много на Св. Руси людей, для которых славянская

письменность – темная облачная вода. Они – русские, но им французская болтовня по плечу, отцовское же наследство не слаже редьки. Надобно же и этих несчастных выроdkов приучать к тому, чтобы они хоть по складам разбирали добро вековое. По этой-то особенно мысли желал бы я видеть и русский перевод Амартола. Только слушать говор глаголемых отечественных записок?²² Где эти птицы родились? Пусть бы были какие-нибудь бродяги немецкие, и душа не болела бы от них или, по крайней мере, за них. Нет – носят русское имя. Болтают по-русски. Отдал бы их под команду блаженной нашей Елисаветы²³. Она скоро указала бы им место на краю Сибири – толковать с самоедами²⁴ о Европеизме.

Если найдет стих: пришлю Вам езуитскую инструкцию, как поступать с русскими и с русским духовенством, чтобы выучить из них чистых поклонников папы без примеси всего русского. Впрочем, годится ли она для Вас? Она относится, как думаю, к 1781 году²⁵.

Р. С. Я слышал, у М. П. Погодина есть жития знаменитых раскольнических отцев, Аввакума и подобных ему. Хотя мне и удалось здесь увидеть список житий: но мне говорят, что этот список не включает в себе многого, что есть в списке г. Погодина. Просить ли Вас о присылке? Опасаюсь утруждать, у Вас много дел.

С любовью к Вам Е. Ф.

Арк. 10-11зв.

№ 4

Марта 18 [1847]²⁶.

Милостивый Государь!

Спешу принести Вам глубокую мою благодарность за доставление Поморских ответов. Прошу Вас передать искреннюю мою благодарность и благодушному Тихону Федоровичу²⁷ за его дорогой для меня подарок. Поморские ответы уже прочел я, что называется от доски до доски. Я их давно и много искал. К этому располагали меня здешние обстоятельства, довольно вызывавшие на память поморцев.

Что касается до того, исторического ли или политического содержания нужна мне раскольничья письменность – то занятия мои историею раскола более делают для меня нужными исторические писания. Если бы я мог получить: а) Семена Жулева цветник 1665 г.²⁸; б) дияка Феодора повесть об архим. Спиридоне Потемкине²⁹; в) Афанасия архиеп. Холмогорского щит веры и послания!³⁰ Эти рукописные сочинения, сколько известно, объясняют первоначальную историю раскола, историю его при п. Никоне. Думаю, однако, что нелегко будет отыскать их. Тем приятнее было бы получить их. Впрочем, и другие сочинения, относящиеся до истории раскола, для меня были бы отрадою.

Как покажутся обществу посланные к Вам статьи? Послание Геннадия важно для истории жидовствуици³¹. Это один из самых важных документов для этой истории! Здесь не имея рукописей, не мог я поверить списка своего, с какими либо рукописями. Впрочем, большая часть списана была мною самим, только тот список, с которого списаем был список довольно неразборчив и с ошибками. Статья о старинном нашем богослужении казалось мне, не без интереса для общества Древностей³². Впрочем, судите, как знаете.

Скоро ли готов будет Изборник?³³ Весьма хотелось бы видеть этот памятник седой старины. Без сомнения он скажет о многом доселе неизвестном и для филологии и для истории.

От души желаю Вам успеха в Ваших столько приятных для многих трудах.

Епископ Филарет.

Уверен, что М. П. [огодина] не тревожили Вы потому, что ничего не получили бы. Мы с ним не щедры. Что делать с болезнями души нашей?

И еще благодарю Вас за подарок. Как я долго искал эту диковинку!

По печати вижу, что скоро будем иметь удовольствие читать Ваше продолжение Древностей Шафарика³⁴. Подавай Бог!

Меня донимают здесь немцы. Не знаю, испытали ли Вы на себе, что значат немцы?

Ах! Никому не желаю испытывать! От них-то бегу я к русской старине, чтобы, как говорится, подышать вольным воздухом.

Извините за разговорчивость. Не знаю, почему-то, с Вами много говорится.

Арк. 12-13 зв.

№ 5

Окт. 20 [1847]³⁵.

Прошу принять прилагаемую книжку – Историю Патриаршества³⁶.

Препровождаю также езуитский проект об истреблении православия в западных областях России, который желали Вы получить для соображений при издании его с историей Варшавы. За хлопотами не имел времени отыскать и переслать его к Вам доселе.

Прошу принять на себя прилагаемые другие экземпляры доставить а) в библиотеку Общества истории, б) г. профессору Шевиреву³⁷; в) М.П. Погодину, г) Его сиятельству г. председателю Общества графу Строганову³⁸.

С желанием успехов в добрых трудах Ваших.

Любящий Вас

Е. Филарет.

Арк. 14.

№ 6

С душевною благодарностью принимаю душевное Ваше внимание к моим статьям. О сочинениях Новаковского в первый раз слышу. Очень благодарен Вам за Вашу готовность доставить мне брошюру его: de Demetrio³⁹. С нетерпением ожидаю ее от Вас. Вместе с тем перешлите и мою статью: копии ее у меня нет, или лучше есть, но плохая, потому что многое писано прямо со слов устных, а не бумажных. Постараюсь дополнить, пересмотрев Новаковского.

Что касается до биографии Климентовой: то откровенно признаюсь, что опущенные места не стоят того, чтобы марать ими бумагу. Они все состоят из фило-софских разглагольствий об исхождении св. Духа, довольно недельных или же из разглагольствий цареградской риторики, как известно, весьма незанимательной. Другое дело – подлинный текст. Я также хотел было прибавить его: но об одной стороне Ваше мнение о Зонаре⁴⁰ и Изборнике удержало меня, с другой – лень остановила.

Хотя я ни разу не справлял, сколько экземпляров присылаемо было каждой брошюры моей, но доселе оказывалось их для моего взгляда достаточное число. Только о Кирилле и Мефодии экземпляры у меня скоро разбирались. Прочих же станет надолго. Посему полагаю, что 250 или 300 экземпляров очень достаточно будет, во всяком случае: первое число для менее занимательных, последнее – для более занимательных, – весьма удовлетворительно. Впрочем, получив известие, что на счет сочинителя по отношению к бумаге может быть отпечатываемо и больше экземпляров, постараюсь воспользоваться этим известием, напр., для статьи о царевиче Димитрии. Если бы знал прежде об этом условии: то воспользовался бы для статьи о Кирилле и Мефодии, экземпляров на 250.

Заглавие немецкой брошюры Шафарика выставлено у меня с буквальною верно-стью: брошюра у меня на столе. Чтения Общества, где помещен перевод с чешского, дошел до меня уже тогда, как статья была переписана.

Кн. Суворов⁴¹ чем далее, тем более выказывается «изумительным»; это – что-то уродливое, чистый выродок деда. Полагаю, Самарин⁴² передаст Вам описание его, согласное с подлинником.

Повторяю просьбу мою о доставлении брошюры Новаковского. Не задержу у себя.

С душевною любовью к Вам.

1848 г., июня 28 д.⁴³

Р. S. Хоть письмо Ваше писано еще 8 июня, но мною получено только 28 июня, это от того, что с 8 июня и доселе ездил я по Лифляндии.

Арк. 16-17.

[1848]

Любезный Осип Михайлович!

Давно не было у нас с Вами беседы. Дела и неприятности занимают и ум, и руки.

Послано к Вам житие Климента, с замечаниями. Одно замечание касается Шафарика. Уважаю труды его, но это уважение не мешает говорить, что он кое в чем не прав. За исповедание веры Кириллово готов спорить с каждым Шафариком, что оно не Константина епископа, а Кирилла учителя славянского. Оно само говорит о себе так, а не иначе.

Вы писали мне, что если больно смотреть на сытых немцев, то больнее смотреть на русских лентяев, и что я вижу только первых, а Вы встречаете последних. Когда писали Вы это, отчасти были правы, а теперь уже вовсе не правы. Не знаю, встречаются ли в Германии князья генерал-суперинтенденты? Но имею пред глазами в Лифляндии князя – генерал-суперинтендента и даже русского князя, такого князя, которого дед приобрел себе славное имя любовью к русскому во всех его видах, со включением щей и каши. Да, согласитесь, что это тяжело, – тяжело тем более, что этот князь не столько по убеждениям со всею энергиею действует за все немецкое, сколько по видам тщеславия. Надеюсь, что пожалеете меня и разделите эту скорбь с другими. Например, почему бы, Вы думали, этот князь не захотел похристосоваться в светлый день с русскими? Немцу Эссену сам же и сказал: «От русских пахнет потом». Да и тут же стояли немцы. Надобно сказать, что при этом было четверо первогильдийных русских купцов и до 15 второгильдийных. Потому согласитесь, что сильнее и грубее не могло быть выражено пренебрежение к русским, по желанию казаться немцем. Пусть бы молчал, – это было бы отнесено к забывчивости или рассеянности швейцарца. Ах! Где-то Петрова дубинка, или Суворовский обед для немца? Тот и другой куда как нужны, особенно для внука Суворовского.

От тоски убегаю к русским книгам. Читаю и перечитываю издание русского исторического общества. Здесь русью пахнет, здесь нет отвратительного запаха Дойчеров. Трудитесь, трудитесь с Богом. Господь Вам помощник!

Не помню, посылал ли Вам немецкий перевод, о котором писал? Если есть у Вас, то прилагаемый можете по усмотрению передать в библиотеку Общества.

С любовью и уважением к Вам

Е. Филарет⁴⁴.

Арк. 18-19.

[1848]

Любезный мой! Возвращаю Вам брошюру Новаковского. Читал ее с вниманием. Жаль, что он не выставляет даже названия иных сочинений, и нигде не приводит подлинных слов свидетелей. Сколько мог доискаться по соображению с другими источниками, остаюсь с уверенностью, что ему стыдно было и приводить иные слова, потому что вышло бы собрание разноречий и противоречий, только молвы без видимых оснований. Видно, что писал молодой поляк, с горячею головою, без основательных познаний. Хотя предмет не одинаков с моим, и хотя сочинение и о своем предмете говорит необдуманно: впрочем, оно заставило меня сделать несколько новых справок, а справки открыли кое-что новое, дотоле неизвестное для меня. Особенно важна исповедь К[ороля] Сигизмунда⁴⁵, которая доселе не попадалась мне на глаза.

Знаете ли, о чем я давно хотел предложить Вам? К[нязь] Оболенский⁴⁶ делает большие услуги, издавая путешествия и разные брошюры иностранцев писавших о России, с переводом и в подлинниках. У иностранцев встречается довольно известий о делах, известий, несообщаемых нашими. Полезны их и толки, хотя почасту и бестолковые. Археографическая Комиссия издала два тома иностранных актов⁴⁷. Иные акты писали по-итальянски, другие по-польски, или по-французски, иные по

латыни. Акты изданы без сомнения с тем, чтобы ими пользовались занимающиеся историей. Но скажите Бога ради, сколько у нас найдется ученых, которые знают итальянски? А если взять во внимание, что кроме ученых хотят читать акты и простые любители отечества и дел его, не знакомые ни с каким языком, кроме родного: то не досадно ли смотреть на эти два фолианта, назначенные для пользы, но не приносящие никакой пользы? Вы отसेде конечно уже понимаете, что искренно и пламенно делаю я в отношении к бесполезным фолиантам. Да найдите, пожалуйста, людей, которые могли бы перевести сперва итальянские акты, как языка менее прочих известного. Думаю, что не все они одинаковой важности. Потому-то легче и работать над переводом самого важного и полезного. Потом можно тоже делать и по отношению к другим. Вполне уверен, что весьма многие окажут Вам искреннюю благодарность.

Г[осподин] Ундольский⁴⁸ сделал доброе дело, издав каталог книг Кастерина⁴⁹ с указаниями на библиотеки. Но без показания содержания книг важнейших – скучно читать. Например, Псалтирь в Венеции, Псалтирь в Остроге, Псалтирь в Москве без сомнения не одно и то же. Но чем они разнятся? Часослов в Москве и Часослов в Киеве – опять не одно и то же: а в чем отличие? Пока этого не укажут, каталоги – мало приносят пользы. Хорошо Вам, которые имеете под руками книги славянские библиотек четырех. Всегда и сами справитесь. А что делать тем, которые, например, живут в Риге? Сколько бился я, чтобы составить кое-какие сведения, по крайней мере, о некоторых церковных книгах. Но, работа плохо подвигается вперед. Если г. Ундольский решится печатать еще какой-нибудь каталог, пусть не опустит он из виду этой нужды. Тогда, пожалуй, я прислал бы и свои замечания в пособие.

От души желаю Вам успеха в занятиях Ваших.

С любовью к Вам

Е. Филарет.

1848 г., августа 26⁵⁰.

P.S. Ждал кое-каких книг от П.⁵¹ для справок и не дождался. Посылаю по возможности к сроку тетрадь о св. Царевиче⁵².

Арк. 20-21.

№ 9

[1848]

Любезный Осип Михайлович⁵³.

Препровождаю к Вам историческое описание Чернеева Николаева монастыря⁵⁴. Надеюсь, что описание не будет лишним для Чтений Общества истории. В нем довольно интересного для древней этнографии, географии и истории края, где находится монастырь. Поселения Мордвы – предмет еще не тронутый.

Если описание принято будет в состав Чтений, то желаю и прошу Вас отпечатать кроме обычного числа экземпляров еще 500. Издержки будут уплачены. Экземпляры, какие будут отпечатаны, потрудитесь отправить архимандриту Шацкого Никонова монастыря Никону, а мне в Харьков пришлите экземпляров 25. Отправляюсь из Риги в Харьков, на новое место служения⁵⁵. Слава Богу, избавился, наконец, от немцев. Дали они мне почувствовать глубоко, что значат немцы?

По переводе в Русский край, надеюсь сообщать Вам больше статей интересных для Чтений о дорогой Руси.

Арк. 22-22 зв.

№ 10

Любезный Осип Михайлович!

Что случилось с Чтениями Общества? Два месяца прошло, третий идет, а не выходят книги, которые прежде выходили так исправно? Недавно к глубокому прискорбию услыхал я, что будто встретилось что-то неблагоприятное! В чем состоит дело? Не объяснили мне. Известите, пожалуйста. Мне не хотелось бы верить тому, что будто чистые намерения могут выставляться пред властями в самом нечистом виде. Странно,

издания самые грязные, и самые опасные для веры и империи имеют свободный ход, а благонамеренные, патриотические, труды предаются позору, вместо того, чтобы получить пособие для лучших успехов.

Вместе с сим имею нужду просить Вас известить о судьбе статьи о Чернеевом монастыре. О других – ни слова.

Чернеев же монастырь, как Вы могли заметить из прошлого письма, описан в пользу Чернеева монастыря. О нем спрашивают меня и усердно просят, дабы скорее был издан. К сожалению, я не оставил у себя ни клочка из описания монастыря. Поэтому, поставлен в необходимость усердно просить Вас возвратить мне рукопись, если она не может быть издана в Чтениях Общества. Я связал себя обещанием: довести ее до печати. Остаюсь в уверенности, что по любви Вашей к родному, Вы пособите мне выпутаться из стеснительного положения⁵⁶.

Ожидаю от Вас обширного послания, с описанием истории Чтений Общества.

С любовью и уважением к Вам

Харьковский епископ Филарет

1849 г., январь 18 д.⁵⁷

Арк. 23-23 зв.

№ 11

Боголюбивый Осип Михайлович!

Душевно, искренно благодарен Вам за доставленные книги. Сделав нужные справки по ним, спешаю возвратить с благодарностью.

По справке оказалось, что канцелярия моя выставила меня виновным пред Вами безответно. Не отослала того, что приказано было послать. На этот раз вознаграждаю вину прибавлениями к обещанному – о русских Святых⁵⁸.

Занятия Святыми точно заставили меня пересмотреть и дела не святые славян южных. Один опыт занятий посылаю к Вам для Чтений – перевод Хорватской Летописи XII в. с замечаниями⁵⁹.

Когда окончится печатание второй книжки о Святых Славян южных⁶⁰, прислана будет к Вам. Во 2-й книжке найдете более любопытного.

С любовью о Господе

Филарет, архиепископ Черниговский⁶¹.

1866 г., марта 4 д.⁶²

Арк. 24.

1. Філарет (Гумілевський) помилково іменує Бодянського Осипом Михайловичем.
2. Надрукована: Кирилл и Мефодий, славянские просветители // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 4. – С. 1 – 28. (Окрема пагінація).
3. Мова йде про письменника, екзегета, Екзарха Болгарії Іоанна (Х ст.), перекладача на слов'янську мову Іоанна Дамаскіна.
4. Надрукована: Дополнение к статье «Кирилл и Мефодий, славянские просветители» // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 5. – С. 29 – 30. (Окрема пагінація).
5. Помітка О. Бодянського: Пол. 5-го янв. 1847 г. в воскр.
6. Мова йде про: *Оболенский М.* О Греческом кодексе Георгия Амартола, хранящемся в Московской Синодальной библиотеке, и о Сербском и Болгарском переводах его хроники // ЧОИДР. – 1847. – Кн. 4. – С. 73 – 102. (Окрема пагінація).
7. Погодін Михайло Петрович (1800 – 1875) – російський історик.
8. Мова йде про апологетичну старообрядницьку літературну пам'ятку «Ответы пустынножителєй на вопросы иеромонаха Неофита» (1723).
9. Очевидно, мова йде про старообрядця-поповця Никодима (1745 – 1784), автора апологетичного твору з рефлексіями «Поморських ответов», відомого під назвою «Статті інок Никодима» (М., 1911).
10. Григорій Неронов (1591 – 1670) – архімандрит Переславського Данилового

монастиря. Активний діяч розколу, опонент церковним реформам Московського патріарха Никона (1605 – 1681).

11. Очевидно, мова йде про твір Семена Денисова «История об отцах и страдальцах соловецких» (початок XVIII ст.).

12. Вождь старообрядництва протопоп Авакум (1620 – 1682).

13. Мова йде про знаменитого агіографа XV ст. Пахомія Логофета і його твір «Житие преподобного Кирилла Белозерского».

14. На Московському церковному Соборі 1682 р. вирішувалися питання адміністративно-територіального церковного управління, зокрема, збільшення кількості єпархій РПЦ.

15. Венелін Ю.І. (Георгій Гуца) (1802 – 1839) – російський і болгарський славіст, історик, публіцист.

16. Георгій Амартол (IX ст.) – візантійський монах-літописець, автор Хроніки, де викладені події світової історії від створення світу до 842 р. Хроніка Амартола використовувалась у руському літописанні.

17. Помітка О. Бодянського: Пол. 25/1.1847 в суб. в 3 п.п.

18. Помітка О. Бодянського: Пол. 27.III.47, в четв.

19. Востоков Олександр Христофорович (Олександр-Вольдемар Остенек) (1781 – 1864) – знаменитий російський філолог і археограф.

20. Стаття Філарета (Гумилевського) «Кирилл и Мефодий, славянские просветители» була переведена на німецьку мову і видана в Лейпцизі (1847) та в Митаві (1848) окремою брошурою. (*Справочный Энци. Словарь Старчевского. – СПб. – 1848. – Т. XI. – С. 92*).

21. Чортів Джон – (нім.).

22. Очевидно, йдеться про журнал «Отечественные записки», в якому натоді переважала автура західно-ліберальне спрямування.

23. Єлизавета Петрівна (1709 – 1761) – російська імператриця з 1741 р.

24. Самоїди – староруська назва саамів, ненців й інших народів північної Росії та Сибіру.

25. Очевидно, мова йде про «Проект о уничтожении православной и униатской веры в русских областях, подвластных Польше», поширений в XVIII ст. у численних списках, опублікований мовою оригіналу: Дополнения к Актам историческим, относящимся к России / Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографическою комиссиею. – СПб., 1848. – С. 221 – 226.

26. Помітка О. Бодянського: Пол 1-го апр. 1847 г. во вторн.

27. Очевидно, мова йде про Большакова Тихона Федоровича (1804 – 1873) – російського купця, антиквара і букініста, збирача рукописів.

28. Квітник (Цвітник) – назва рукописних та друкованих збірників повчального характеру, що були поширені до кінця XVIII ст. (серед старообрядців до кінця XIX ст.). В даному випадку мова йде про Цвітник, укладений Семеном Жулевым у 1665 р. і призначений передовсім для простого народу.

29. Потьомкін Спиридон (Симеон) (? – 1665) – архімандрит московського Покровського монастиря, вчений монах, володів польською, грецькою, латиною. Противник реформ патріарха Никона і прихильник старообрядництва. Автор апологетичних творів. Біографічні відомості про нього залишив старообрядницький проповідник і зрештою пустозерський мученик Феодор (1682).

30. Афанасій (Любимов) (1641 – 1702) – архієпископ Холмогорський і Важський (з 1682 р.). Автор полемічних антистарообрядських творів, зокрема «Цвет духовный» (1682), «Книга о пресуществлении» (1688), «Щит веры» (1690), також інших трактатів з різних галузей знань.

31. Опубліковано: Филарет (Гумилевский). Послание Геннадия Иоасафу, архиепископу Ростовскому и Ярославскому // ЧОИДР. – 1847. – №. 8. – С. 1 – 6. (Окрема пагінація).

32. Опубліковано: Филарет (Гумилевский). Богослужение русской церкви до Монгольского времени // ЧОИДР. – 1847. – №. 7. – С. 1 – 42. (Окрема пагінація).

33. «Ізборник» був підготовлений до видання О. Бодянським, але вийшов після його смерті: [Бодянский О.М.]. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г., с греческим и латинским текстами / С предисловием Е.В. Барсова // ЧОИДР. – 1882. – Кн. 4. (Октябрь-декабрь). – М., 1883. – С. 1 – 184.
34. Шафарик П.И. Славянские древности / Пер. О. Бодянского. – М., 1847. – 464 с.
35. Помітка О. Бодяньського: Пол. 8/XI.47.
36. Мова йде про четвертий том п'ятитомної праці Філарета (Гумілевського): История Русской церкви. Период 4-й. Патриаршество (1588 – 1720). – Рига, 1847.
37. Шевирьев С.П. (1806 – 1864) – російський історик літератури, критик.
38. Строганов С.Г. (1794 – 1882) – російський державний діяч, голова «Московского общества истории и древностей российских» у 1837 – 1874 рр.
39. Див.: *Оболенский М.* Повествование о Димитрии Самозванце, собранное Бареццо Барецци // ЧОИДР. – 1848. – №. 5. – С. I-VI, 1 – 22. (Окрема пагінація).
40. Зонара Іоан (ум. после 1159) – візантійський історик, монах-богослов, автор відомої хроніки.
41. Суворов Олександр Аркадійович, князь (1804 – 1882) – Прибалтійський генерал-губернатор (1848 – 1861), Петербурзький генерал-губернатор (1861 – 1866).
42. Самарін Ю.Ф. (1819 – 1876) – російський філософ, історик, публіцист. У 1846 – 1848 рр. був у складі комісії міністерства внутрішніх справ, яка ревізувала міське управління в Ризі. Свої враження він виклав у брошурі «Письма из Риги» (1849), за яку, за наказом імператора Миколи I, потрапив до Петропавлівської в'язниці (5 – 17 березня 1849 р.), з наступним переводом на службу в Сибірську губернію, але в кінці 1849 р. він був призначений управляючим канцелярією Київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова.
43. Помітка О. Бодяньського: Пол. 7-го июля, 1848 г.
44. Помітка О. Бодяньського: Пол. 26/V.48, в середу.
45. Див.: *Оболенский М.* Инструкция Польского короля Сигизмунда III Самуилу Грушецкому // ЧОИДР. – 1847. – №. 4. – С. I-II, 1 – 7. (Окрема пагінація).
46. Оболенський М.А., князь (1805 – 1873) – історик-архівіст, директор Московського головного архіву міністерства іноземних справ. У листі Філарета мова йде про видання: «Иностранные сочинения и акты, относящиеся до России, собранные М. Оболенским» (М., 1847 – 1848. – Вып. 1 – 4).
47. Див.: Дополнения к актам историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках Археографической комиссией. – СПб., 1848.
48. Ундольський В.М. (1816 – 1864) – літературознавець і бібліограф. Мова йде про виданий ним «Каталог славяно-русских книг церковной печати библиотеки академика Кастерина» (Москва, 1848).
49. Кастерін О.І. (1806 – 1847) – російський купець, бібліофіл, збирач стародруків.
50. Помітка О. Бодяньського: Пол. 6/IX.48 г.
51. Очевидно, «Погодина».
52. Цей нарис вийшов через десять років: *Филарет (Гумилевский)*. Исследование о смерти царевича Димитрия // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 1. – С. 1 – 32. (Окрема пагінація).
53. Помітка О. Бодяньського: Пол. 2.XII.48.
54. Чернеєвський Миколаївський монастир у Шацькому повіті Тамбовської губернії (нині Рязанська обл.).
55. Призначення Філарета (Гумілевського) на Харківську єпархію відбулося 6 листопада 1848 р.: «Послужной список Филарета, архиепископа Черниговской епархии» // РДІА. – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 902. – Арк. 52 зв. – 53.
56. О. Бодяньський повернув рукопис Філарету, який надрукував його в Харкові: Чернеєв Николаевский монастырь. – Х., 1849. – 27 с.
57. Помітка О. Бодяньського: Пол. 30 генв. 1849 г. воскр.
58. *Филарет (Гумилевский)*. Русские святые, чтимые всею церковью или местно. Опыт описания жизни их. – Чернигов, 1861. (Друге доповнене видання – Чернігів, 1865 р.)

59. «Хорватская хроника XII века, в подлиннике и русском переводе» була надрукована О.М. Бодянським (ЧОИДР. – 1867. – Кн. 3. (Июль-сентябрь). – С. I-VII, 1 – 41, *окрема пагінація*) з використанням кількох її списків, у тому числі списку, перекладеному і надісланому йому архієпископом Філаретом (Гумілевським).

60. *Филарет (Гумилевский)*. Святыє южных славян. – Чернигов, 1865-1866. – Т. 1-2.

61. Призначення Філарета (Гумілевського) архієпископом Чернігівським і Ніжинським відбулося 2 травня 1859 р.: «Послужной список Филарета, архиепископа Черниговской епархии» // РДІА. – Ф. 796. – Оп. 439. – Спр. 902. – Арк. 54 зв. – 55.

62. Помітка О. Бодянського: Пол. 16 марта, 1866 г., среда.

Публикуются письма известного историка Церкви Черниговского архиепископа Филарета (Гумилевского) к О. М. Бодянскому, которые освещают их сотрудничество на ниве исследования славянских древностей.

Ключевые слова: письма, переписка, архив, Черниговская епархия.

The published article contains the letters of the famous historian of the Church – the Archbishop of Chernihiv Filaret (Humilevskyi) to O.M. Bodyanskyi covering their collaboration on the basis of Slavic antiquities research.

Keywords: Letters, typing, archives, the Chernihiv diocese.

РОЗВІДКИ

УДК 625.1 (476) (091)

Максим Блакитний

ГЕНЕРАЛ ВІД ІНФАНТЕРІЇ ВІТАЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ТРОЦЬКИЙ

У статті йдеться про життя і діяльність маловідомого генерала В.Троцького, який народився на Чернігівщині.

Ключові слова: генерал, нагорода, губернатор.

Поступово постають з небуття маловідомі широкому загалу історичні події, факти й особистості суперечливої історії України. Не становить у цьому винятку і Чернігівська область, історики, краєзнавці якої відновлюють пам'ять про видатних земляків, котрі народилися або мешкали на Чернігівщині.

Віталій Миколайович Троцький – «один из выдающихся боевых генералов русской армии», генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії, командуючий військами Віленського військового округу, Віленський, Ковенський і Гродненський генерал-губернатор, кавалер орденів св. О.Невського з діамантами і св. Георгія 3-го ступеня, мав золоту зброю «за хоробрість» з алмазами, «... умный, спокойный, доброжелательный и полезный государственный деятель». Помер 9 травня 1901 р. у м.Вільно (нині столиця Литви – м.Вільнюс). Тіло було перевезено залізницею 11 травня 1901 р. до Чернігівської губернії, у маєток покійного [1].

Віталій Миколайович Троцький-Сенютювич народився 19 грудня 1835 р. на хуторі, що належав його батьку і розташовувався поблизу с.Волосківці, нині Менського району Чернігівської області. Батько – підпоручик у відставці Микола Іванович (1793 р.н.; учасник закордонних походів російської армії 1813 р.), мати – Минодора Дмитрівна Пащенко. Брати – Микола (1817 р.н.), Віктор (1823 р.н., підполковник у відставці). Рід походив від значкового товариша Чернігівського полку Петра Кириловича Троцького (помер до 1756 р.). За життя В.Троцький дуже часто казав: «Я – козак», тим самим підкреслюючи своє походження, приналежність і осібність від росіян. Як тільки була можливість, Віталій Миколайович приїздив на батьківський хутір або відправляв сюди свою родину на відпочинок [2].

На дев'ятому році життя батько віддав Віталія до 1-го Московського кадетського корпусу (один з елітних військових навчальних закладів), у якому він навчався 8 років [3]. Пізніше у своїх споминах Віталій Миколайович згадував: «Какая резкая разница в отношениях между родителями и детьми и в системе воспитания, в мое время и теперь. В присылаемых письмах раз, два в год мне не сообщали, что делается дома, между тем как-то отец приписал в письме: ты все шлешь поцелуи сестре, а она умерла два года тому назад». Особливу підтримку молодому кадету виказував директор корпусу генерал-лейтенант В.Желтухин.

По закінченні корпусу 13 серпня 1853 р. В.Троцький отримав звання поручика і був направлений до Казанського єгерського полку (на 1901 р. – 64-ий Казанський піхотний полк). Командуючи ротою цього полку, у 1854 р. бере участь у походах до Молдавії і Криму. Зокрема, під час Східної війни брав участь у невдалій для Росії

© Блакитний Максим Михайлович – вчений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

битві на р.Альма (Крим), 8 вересня 1854 р. Російська армія втратила на полі бою понад 5700 чол. вбитими і пораненими. Фактично, В.Троцький був одним з небагатьох офіцерів полку, що залишилися живими (зокрема, Казанський полк – 11 офіцерів загиблих, 17 – поранених і значна частина особового складу) [4]. 18-річний командир роти В.Троцький вивів 4-ий батальйон свого полку з-під ворожого вогню і за це був удостоєний першої бойової нагороди (ордена св. Анни 4-го ступеня).

У березні 1855 р. Віталій Миколайович був переведений до лейб-гвардії Гатчинського полку (на 1901 р. – лейб-гвардії Єгерський полк) і отримав звання підпоручика гвардії. Старший брат Віталія – Віктор Миколайович порадив йому поступати до Миколаївської академії Генерального штабу. В.Троцький послухався поради і 1858 р. поступив до цього закладу (закінчив академію в 1860 р.). Тут він познайомився з полковниками М.Драгомировим і М.Обручовим (згодом відомими військовими діячами). А вже 17 квітня 1860 р. йому присвоєно звання поручика лейб-гвардії Гатчинського полку. З 1862 р. – працівник Генштабу [5]. Військова кар'єра молодого офіцера успішно просувається. Так, з 22 січня 1862 р. він уже штабс-капітан Генерального штабу, а 4 січня 1863 р. отримує звання капітана.

У 1863–1866 рр. – В.Троцький працював помічником редактора військової газети «Русский инвалид» під керівництвом генерала Д.Романовського і С.Зикова. Зокрема, писав статті з польського питання.

Надали Віталій Миколайович протягом 23 років служив у найнебезпечніших місцях – на південних окраїнах Російської імперії, захищаючи її інтереси (17 років – у Туркестані і шість років – на Кавказі). В.Троцький був одним з активних підкорювачів території Середньої Азії, тим самим сприяючи збільшенню могутності і величі Російської імперії. Можна сказати, що за ці роки він став дуже відомим бойовим генералом і практиком військової справи.

Так, у 1866 р. генерал Д.Романовський запропонував В.Троцькому їхати служити у невідомий для переважної більшості військових на той час Туркестан (території сучасного Узбекистану, Таджикистану, Туркменії, Киргизії, Казахстану). Порадившись з М.Обручовим, Віталій Миколайович їде у далекий край. Тут він з 27 травня 1866 р. по 21 липня 1867 р. обіймає посаду начальника штабу військ Туркестанської області. 30 серпня 1866 р. був підвищений до звання підполковника. З 12 листопада 1866 р. – полковник. Учасник Бухарської військової кампанії (перебував у загоні генерал-майора Д.Романовського). Зокрема, брав участь у облозі, штурмі і здобутті Ура-Тюбе, облозі Замлина і здобутті Джизака (1866 р.).

Віталію Миколайовичу вдалося встановити тісні і дружні стосунки зі своїм безпосереднім начальником – генерал-губернатором Туркестану, генералом К.Кауфманом. В.Троцький вдало просувався по військовій драбині, обіймаючи різні керівні посади, передусім штабні, і беручи участь у бойових операціях. Так, з 21 липня 1867 по 1 листопада 1869 р. В.Троцький – начальник штабу військ Сир-Дар'їнської області. З 1 листопада 1869 р. по 10 січня 1873 р. перебував на посаді помічника командуючого військами Сир-Дар'їнської області. У цей період свого життя він займався ретельною підготовкою, організацією різних військових операцій, а також часто сам їх і виконував. Для цього він збирав усю можливу інформацію про невідомий для нього Туркестанський край – з історії, культури, географії, економіки та ін. Ці дані були життєво необхідні, особливо в умовах пустелі та іншого культурного простору, коли під час переходів військ бракувало води, їжі і від знання місцевих звичаїв залежала доля солдата та офіцера. Саме на етапі підготовки будь-якої військової експедиції закладались її успіх чи поразка. В.Троцький був членом місцевого відділення Російського географічного товариства.

У серпні 1870 р. Віталій Миколайович учасник Шахризабської військової експедиції як начальник штабу експедиційного загону. Зокрема, брав участь у штурмі і здобутті м.Китаба. Гарнізон міста нараховував близько 8 тисяч чоловік, а загін генерала М.Абрамова мав у своєму складі понад півтори тисячі. Під час штурму загинуло 20 росіян і 600 мусульман. За здобуття м.Китаба Віталій Миколайович 14 серпня 1870 р. отримав звання генерал-майора (коли йому було 34 роки) й орден

св. Анни 2-го ступеня. Фактично, В. Троцький був одним з наймолодших бойових генералів у російській армії.

Для порівняння: відомий російський генерал М.Скобелєв отримав звання генерал-майора у 32 роки, військовий міністр О.Куропаткін – у 34, генерали М.Драгомиров і Д.Мілютин – у 38, генерал-фельдмаршал М.Кутузов – у 39, генерал-фельдмаршал О.Суворов – у 40 років, генерал П.Ренекамф – у 46, генерал О.Брусилов – у 47 років.

Влітку 1871 р. Віталій Миколайович бере участь у поході генерал-лейтенанта Г.Колпаковського по підкоренню Кульджинського ханства. У 1872 р. в Москві редагував збірник «Русский Туркестан». Того ж таки року був нагороджений орденом св. Володимира 2-го ступеня [6].

З 10 січня 1873 р. по 5 травня 1878 р. Віталій Миколайович – начальник штабу Туркестанського військового округу. У червні 1872 р. провів з військовим загonom рекогносцировку (польову розвідку) біля м.Токмак. 1873 р. – учасник Хівинського походу (як начальник похідного штабу Туркестанського загону). Начальником загону був генерал-губернатор і командуючий військами Сир-Дар'їнської області генерал-майор М.Головачов (кавалер орденів св. Георгія 3-го і 4-го ступенів, генерал-лейтенант, Сосницький повітовий предводитель дворянства, похований у м.Мена Чернігівської області). Керував усією операцією генерал-губернатор Туркестану К.Кауфман. За участь у цьому поході Віталій Миколайович отримав орден св. Станіслава 1-го ступеня і золоту зброю. Хівинський похід – перший вдалий степовий рейд (уже на етапі підготовки операції). Довелося боротися не стільки з ворогом, скільки з природою.

Якось у листі до військового міністра Д.Мілютина туркестанський генерал-губернатор К.Кауфман так охарактеризував свої відносини з В.Троцьким: «... заслуги его велики. У меня нет другого человека, с кем душу отвести, с кем посоветоваться; он делит со мной все тревожения, все труды и заботы, он входит во все и действительно помогает мне. Прочие лица суть слепые исполнители» (вересень 1875 р.) [7].

Під час Кокандської військової експедиції (1875 р.) Віталій Миколайович Троцький був начальником польового штабу і командиром окремого експедиційного загону. Зокрема, у вересні 1875 р. на території Кокандського ханства почалося мусульманське повстання (киргизів і кипчаків) проти лояльного до Росії, але дуже жадібного хана Худояра. На чолі повстанців були Абдуррахман Автобачі і Пулат-бек, які оголосили «газават» (священну війну) проти росіян. Одним з центрів повстання було м.Андижан. Саме сюди з Намангана 28 вересня було направлено на ворожу територію невеликий експедиційний загін генерал-майора В.Троцького, який нараховував у своєму складі 1400 чол. (8 гармат і 4 ракетні установки). Фактично, це був рейд по тилах ворога. В авангарді військ В.Троцького перебувала кавалерія, яку очолював начальник штабу загону полковник Михайло Дмитрович Скобелєв (видатний полководець, генерал від інфантерії, герой російсько-турецької війни 1877-1878 рр.). У Андижані зібралося десь 60-70 тис. повстанців на чолі з А.Автобачі. 30 вересня рекогносцировку під містом провів М.Скобелєв на чолі сотні козаків (повстанці атакували цей загін; місто не мало оборонної стіни). На допомогу М.Скобелєву було направлено дві сотні козаків на чолі з полковником графом Борхом. Вагенбург (військовий табір з возів, підвід) під Андижаном облаштував командир 4-го Туркестанського лінійного батальйону полковник барон Г.Аминов. На світанку 1 жовтня 1875 р. – Віталій Миколайович віддав наказ про штурм міста трьома колонами, який відзначився особливо жорстокими боями. Пулат-бек на чолі 15 тис. киргизів намагався атакувати загін В.Троцького з тилу. 1-у штурмову колону очолював полковник М.Скобелєв, 2-у (головну) колону – полковник барон Г.Аминов. З іншого напрямку 3-ю штурмову колону очолював командир 2-го Туркестанського лінійного батальйону полковник барон Мелер-Закомельський (ця колона захопила понад півміста). Загальне керівництво штурмуючими колонами було доручено полковнику графу Борху. У місті відбувся запеклий штиковий бій. Андижан було зруйновано артилерією, а піхота і козаки знищували ворога, який не складав зброї. Російські війська у результаті запеклого штурму і вуличних боїв втратили тільки кілька рядових вбитими. Повстанці ж – до 4 тис. чол. загиблими.

За здобуття м.Андижан генерал-майор В.Троцький 1 жовтня 1875 р. був нагороджений найвищою військовою нагородою Російської імперії – орденом св. Георгія 3-го ступеня (полковник М.Скобелев також отримав аналогічну відзнаку). Зокрема, у наказі було зазначено: «В воздаяние отличного мужества и храбрости, оказанных свиты нашей генерал-майором Генерального штаба – начальником штаба Туркестанского военного округа, Виталием Троцким при взятии, 1-го октября сего года (1875 р.) нашими войсками, под личным его предводительством, города Андижана» (наказ від 26 листопада 1875 р.).

1 жовтня Віталій Миколайович віддав наказ про вихід з Андижана через те, що сили були нерівні, загін перебував на ворожій території і виконав поставлені перед ним завдання. Покидаючи Андижан, місто знищували вогнем, як і кишлаки навколо нього. Згідно з наказом Віталія Миколайовича, полковники М.Скобелев і Мелер-Закомельський 1 і 2 жовтня ще додатково обстріляли Андижан з гармат. Головні трофеї, здобуті у місті – 2 гармати. Повертався загін В.Троцького з боями, особливо запеклими вони були 3–5 жовтня (вдало керували солдатами полковники Мелер-Закомельський і Скобелев, особливо під час нападу на кишлаки Мир-Абад, Муласі, Хаки-Хават). 8 жовтня загін генерала В.Троцького повернувся у Наманган. Столицю ханства – м.Коканд здобув бойовий побратим, приятель і друг В.Троцького М.Скобелев. Зокрема, В.Троцький телеграмою попередив М.Скобелева, що для цього склалися сприятливі обставини [8]. Зараз деякі дослідники намагаються применшити значення переможного рейду загону В.Троцького, тим самим ставлять під сумнів не тільки його перемоги і звияту, але й генерала М.Скобелева.

З джерел бачимо, що у 1876-1877 рр. В.Троцький перебував у Петербурзі і мав наміри залишити посаду начальника штабу Туркестанського військового округу. Відомо, що на той час між ним і генерал-губернатором К.Кауфманом були якісь непорозуміння. Віталій Миколайович бажав скласти з себе повноваження і повідомив про це генерал-губернатора. Посаду начальника штабу округу мав бажання обійняти М.Скобелев (К.Кауфман написав про це В.Троцькому). Генерал-губернатор був не проти призначення М.Скобелева. А сам Віталій Миколайович розраховував отримати призначення на іншу посаду.

У Петербурзі В.Троцький займався складанням історії Хівинського походу. Зокрема, детально описав підготовку і перебіг походу у Хіву – «Материалы для описания Хивинского похода 1873 года» (видані у 1881-1882 рр.) [9].

У грудні 1876 р. Віталій Миколайович попередив К.Кауфмана про плітки щодо генерала М.Скобелева, які розповсюдилися в той час у Петербурзі і суттєво впливали на його репутацію. Відомо, що у М.Скобелева було набагато більше заздрисників, аніж справжніх друзів. До цих небагатьох і належав Віталій Миколайович Троцький. Це, зокрема, підтверджує епізод з аудієнцією М.Скобелева в імператора Олександра II (5 березня 1877 р.), під час якої цар дуже прохолодно прийняв відомого генерала. Про цей випадок В.Троцькому розповів сам М.Скобелев, оскільки довіряв йому [10].

За наказом імператора Олександра II В.Троцький наприкінці 1877 р. повертається до Туркестану [11].

3 5 травня 1878 р. по 18 лютого 1883 р. Віталій Миколайович перебував на посаді губернатора Сир-Дар'їнської області і командуючого військами, які у ній дислокувалися. Влітку 1878 р. В.Троцький бере участь у так званому Джамському поході або поході до Індії (демонстрація військових сил Росії, яка була спрямована проти Англії). Наказ про це віддав імператор Олександр II, а керував усією операцією генерал-губернатор К.Кауфман. Було сформовано три загони. Командиром головного, «Джамського», загону (48 рот солдатів, 20 сотень козаків, 40 гармат і 16 ракетних установок) був генерал-майор Віталій Троцький. Під час походу несподівано почалася епідемія холери, яка забрала життя багатьох солдатів та офіцерів. Війська можна було зупинити і повернути додому. Але загін рухався до Афганістану, виконуючи наказ командування. Незважаючи на суттєві втрати, демонстрація військових потуг Росії вдалася. Вочевидь, за цей похід В.Троцький отримав орден св. Анни 1-го ступеня.

Під час служби у Туркестані В.Троцький познайомився з О.Куропаткіним (майбутній військовий міністр).

Відомо, що батько Віталія Миколайовича Микола Іванович вів щоденник. Так, про перебування свого сина вдома, він якось записав: «Сегодня сын мой Виталий, генерал-майор свиты его величества, кавалер ордена св.Георгия 3-й степени и начальник штаба, увидав свиней в саду, схватил кол, побежал за ними и выгнал их вон».

Надалі Віталій Миколайович 6 років служить на Кавказі. Так, ще 30 серпня 1880 р. він був підвищений до звання генерал-лейтенанта. З 18 лютого по 16 березня 1883 р. – начальник 25-ої піхотної дивізії. Того ж таки року (1 березня) був призначений начальником штабу Кавказького військового округу (на цій посаді працював до 13 серпня 1889 р.). Зокрема, служив під началом князя О.Дондукова-Корсакова. Помічником В.Троцького був генерал-лейтенант П.Перлик. У 1884 р. В.Троцький був нагороджений орденом св. Володимира 2-го ступеня; 1887 р. – орденом Білого Орла. З 13 серпня 1889 по 22 січня 1890 р. – Віталій Миколайович командир 16-го армійського корпусу.

22 січня 1890 р. В.Троцький отримав наступне призначення – посаду помічника командуючого військами Київського військового округу генерала від інфантерії М.Драгомирова (уродженця Конотопського повіту Чернігівської губернії, нині – Сумська область). 1894 р. – Віталій Миколайович підвищений до звання генерала від інфантерії.

25 лютого 1895 р. імператор Микола II призначив В.Троцького на посаду командуючого військами Віленського військового округу, до складу якого входило 9 губерній. 1896 р. Віталія Миколайовича було нагороджено орденом св. О.Невського (1898 р. – отримав діамантові знаки до нього). Перебуваючи в ролі управлінця такого рангу, Віталій Миколайович особливу увагу приділяв різним питанням забезпечення життя і діяльності солдат (зокрема, організації нормального харчування, медичному і гігієнічному напрямкам). Піклувався про всіх своїх підлеглих, не роблячи винятків. Сторонні і знайомі відзначали, що В.Троцький був привітним і доброзичливим у спілкуванні з усіма людьми. Брав участь у багатьох військових і громадських діях. Для прикладу – 29 листопада 1896 р. приймав святковий парад 113-го Староруського піхотного полку в м.Шауляй Ковенської губернії з нагоди освячення полкового прапора та ікони.

У 1897 р. під керівництвом Віталія Миколайовича були проведені успішні і масштабні Білостоцькі військові маневри, на яких був присутній імператор Микола II. Після маневрів, 27 серпня 1897 р., цар подякував Віталію Миколайовичу і пожалував йому звання генерал-ад'ютант [12].

Кілька останніх років життя В.Троцький вимушений був поєднувати вирішення військових і цивільних доволі суперечливих питань. Так, вже 6 грудня 1897 р. імператор призначив Віталія Миколайовича на іншу, вищу посаду – Віленського, Ковенського і Гродненського генерал-губернатора (В.Троцький продовжував обіймати і попередню посаду) [13]. Керуючим канцелярією генерал-губернатора було поставлено В.Судейкіна (згодом, сенатор), якому вдалося встановити тісні й дружні стосунки з В.Троцьким. Помічником командуючого військами округу був вищезгаданий генерал П.Перлик. За відносно короткий час В.Троцький заслужив повагу населення Північно-Західного краю, що було важко зробити в тих складних умовах, передусім через активне розповсюдження і насадження у католицькому середовищі російських законів, культури та ін. Віталій Миколайович під час вирішення необхідних питань як міг лавірував у складних політичних і релігійних реаліях цієї частини Російської імперії. Особливо опікувався діяльністю мирових посередників, що були тісно пов'язані з селянством. Облаштовував і покращував діяльність селянських кредитних товариств. Працював над втіленням різних освітніх та культурних програм. Був ініціатором встановлення пам'ятників О.Пушкіну та імператриці Катерині II у м.Вільно, створював музей графа М.Муравйова.

29 серпня 1900 р. Віталій Миколайович брав участь в урочистій церемонії прилаштування нового прапора 97-го Лифляндського піхотного полку до дровка, пере-

буваючи під Двінськом, а також у ювілейних заходах з нагоди 200-річчя цього полку. Зокрема, Віталій Миколайович забив перший цвях у древко. З нагоди урочистостей відбувся парад 97-го Лівонського і 99-го Івангородського полків. 2 лютого 1898 р. брав участь у освяченні храму на військовому кладовищі Мінська.

Найближчі підлеглі, зокрема керуючий канцелярією В.Судейкин, так характеризували професійні й людські якості В.Троцького: «Работать с Виталием Николаевичем было очень приятно. Как человек честный и умный, никогда не стыдившийся признаться в том, что он не знает ... он никогда не выказывал ни малейшего недовольства, хотя чувствовал страшную усталость.» (В.Судейкин). Він приймав прохачів у будь-який час. Завжди мав гарний настрій. Відзначався чесністю, добротою і порядністю. «Доброта Троцького была большая; он готов был просить и хлопотать за людей даже мало знакомых... жизнь, проведенная в провинции, где гораздо легче проследить достоинство и недостатки каждого, развила в нем осторожность, наблюдательность и распознавание людей, и ту простоту в обращении, которая пленяла всех сталкивавшихся с ним. Он был одинаков и с высшими, и с низшими». В.М.Троцький казав: «Я всегда готов уйти». Керувався завжди законністю, як і працівники його адміністрації. Займався благодійністю [14].

Хоча, звісно, були й інші думки. Так, відомий російський художник В.Верещагін характеризував В.Троцького як «человека политики... более слушавшего, помалчивавшего, умевшего всюду ловко и незаметно «проходить», делая себе потихоньку, хотя и уверенно, карьеру».

Як чиновник такого рангу В.Троцький був близько знайомий із впливовими сановниками Російської імперії (особливо міністром фінансів С.Вітте).

Віталій Миколайович мав також іноземні нагороди: персидський орден Лева і Сонця (1874 р.), бухарський – Східної Зірки з алмазами (1893 р.), болгарський – св. Олександра (1898 р.) [15].

З 1898 р. В.Троцький отримував 10 тис. крб. платні на рік і ще, додатково, 24 тис. крб. – від Міністерства внутрішніх справ [16]. У середньому бойові генерали такого рангу отримували 10-12 тис. крб. платні на рік, цивільні чиновники – 1500-2500 крб.

Помер Віталій Миколайович 9 травня 1901 р.

Газета «Новое время» за 1901 р. повідомила про обставини його смерті. Зокрема, 9 травня 1901 р. «в 9 часов утра скончался командующий войсками округа, генерал-губернатор, генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий. Дней десять назад было кровоизлияние, желудочное, приглашен был лейб-медик Попов. Здоровье улучшилось. Сегодня генерал встал с постели, умылся, вдруг почувствовал себя дурно, произошло второе кровоизлияние, вызвавшее скоростипижную смерть» [17].

У метричній книзі с.Волосківці Сосницького повіту за 1901 р. зазначено, що 9 травня 1901 р. помер Віленський генерал-губернатор Віталій Миколайович Троцький. Причина смерті – крововилив у шлунок. Поховальну церемонію у м.Вільно проводили: архієпископ Віленський Ювеналій, єпископ Брестський Іоаким і єпископ Ровенський Михаїл з соборними та іншими притчами. Прах генерала Віталія Миколайовича Троцького був похований у рідному селі Волосківці. Зокрема, це відбулося 11 травня 1901 р. на території родинного маєтку (у саду), в склепі, біля могил його батьків [18]. Мав дружину і п'ятьох дітей. Син – Віталій Віталійович, на 1909 р. штабс-капітан 1-ої гренадерської артилерійської бригади [19].

Як нам повідомила вчителька Волосківської ЗОШ Катерина Анатоліївна Щерба, у 20-30 рр. ХХ ст. родинний склеп Троцьких було знищено, і прах генерала потурбували. Десь у 80-х рр. неподалік від місця поховання було встановлено простий залізний хрест і зроблено відповідний напис. Зараз могила В.Троцького перебуває у занедбаному стані. На нашу думку, місцева влада і громадськість повинні облаштувати кращий пам'ятник на місці поховання. Оскільки Віталій Миколайович власними вчинками і діяльністю заслужив повагу серед громадськості ще за життя, та і ми не повинні забувати про відомих земляків, які прославили наш край.

Таким чином, Віталій Миколайович Троцький постає перед нами не тільки як бойовий генерал, але і як талановитий адміністратор. Більшість військових звань

і бойових нагород він отримав за організацію та проведення відповідних операцій. Перебуваючи за життя на різних посадах, В.Троцький турбувався і поважав людей, з якими працював, особливо, піклувався про солдатів. Звісно, що він захищав інтереси тієї країни, де народився і служив, а саме, Російської імперії.

1. Всеобщий календар на 1902 год. – Спб., 1901. – С. 58.
2. Модзалевський В. Малороссийский родословник. – К., 1998. – Т. 5. – вип. 2. – С. 34, 49, 55; Судейкин В. Виталий Николаевич Троцкий // Русская старина. – 1903. – № 5. – С. 241 – 259.
3. Судейкин В. Виталий Николаевич Троцкий // Русская старина. – 1903. – № 5. – С. 243.
4. Борисов В. Походы 64-го пехотного Казанского полка. – Спб., 1888. – С. 397.
5. Всеобщий календар на 1902 год. – Спб., 1901. – С. 58; Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – Спб., 1882. – С. 48; Судейкин В. Виталий Николаевич Троцкий // Русская старина. – 1903. – № 5. – С. 246.
6. Судейкин В. Виталий Николаевич Троцкий // Русская старина. – 1903. – № 5. – С. 249.
7. «Войска наши такая прелесть, что нельзя представить ничего лучшего». Первый туркестанский генерал-губернатор: 12 лет переписки // Источник. Документы русской истории. – 2003. – № 2. – С. 17.
8. Всеобщий календар на 1902 год. – Спб., 1901. – С. 59; Толбухов В. Скобелев в Туркестане // Исторический вестник. – 1916. – № 10. – С. 132; № 11. – С. 377 – 382; Троцкий В. Отряд действующий на левом берегу Сыр-Дарьи. – Ташкент, 1875. – С. 2 – 15.
9. Троцкий В. Материалы для описания Хивинского похода 1873 года. – Ташкент, 1881.
10. Толбухов В. Скобелев в Туркестане // Исторический вестник. – 1916. – № 12. – С. 661 – 665.
11. Судейкин В. Виталий Николаевич Троцкий // Русская старина. – 1903. – № 5. – С. 252.
12. Там само. – С. 254.
13. Список генералам по старшинству на 1899 г. Составлен по 1-е мая 1899 г. СПб., 1899. – С. 64.
14. Судейкин В. Виталий Николаевич Троцкий // Русская старина. – 1903. – № 5. – С. 259.
15. Список генералам по старшинству на 1899 г. Составлен по 1-е мая 1899 г. СПб., 1899. – С.64.
16. Список генералам по старшинству на 1899 г. Составлен по 1-е мая 1899 г. СПб., 1899. – С.64; Федорченко В. Н. Свита российских императоров. – М., 2005. – Т. 2. – С. 352 – 353.
17. // Новое время. – 1901. – 10 мая. – С. 1.
18. ДАЧО. – Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 937. – Арк. 37 – 38.
19. Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 г. – Спб., 1909. – С. 630.

В статье говорится о жизни и деятельности малоизвестного генерала В.Троцкого, который родился на Черниговщине.

Ключевые слова: генерал, награда, губернатор.

The article says about the life of a little-known Gen. Vladimir Trotsky, who was born in Chernigov.

Keywords: General, award, Governor.

Ігор Гриценко

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО ВОЛОДИМИРА САВЧЕНКА-БІЛЬСЬКОГО

На підставі різних джерел зроблено спробу укласти біографію генерал-хорунжого Володимира Савченка-Більського, видатного українського громадського та військового діяча, одного з творців військового флоту УНР.

Двадцять першого вересня виповнюється 56-а річниця з дня, коли на чужині знайшла вічний спочинок душа Володимира Олександровича Савченка-Більського, генерал-хорунжого по адміралтейству, призабутого нині українського морського офіцера, організатора українських військових частин та морського міністра УНР, що, будучи в авангарді борців за державність України, більш як 40 років свого життя присвятив будівництву національних армії та флоту.

На жаль, біографія, діяльність та внесок в історію цього військовика і досі залишаються не дослідженими, тому наразі є актуальним упорядкувати всю розрізнену та фрагментовану інформацію про цю людину, коротко окресливши віхи життя і заслуги цього українського військового моряка.

Володимир Савченко-Більський народився 14 червня 1867 року в містечку Олишівка Козелецького повіту Чернігівської губернії (в деяких джерелах фігурує село Оленівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії), в українській шляхетській сім'ї. Батько Володимира Олександр Савченко-Більський був знаним на Чернігівщині іконописцем, походив зі старовинного козацького роду, який брав свій початок від литовського шляхтича Сави Більського, що наприкінці XVI сторіччя прийшов до Запорозької Січі. Його мати також мала козацьке походження – належала до роду Сулій, з якого вийшло багато громадських діячів старої України. Одним з них був Федір Сулій, свого часу голова українського гуртка в Петербурзі, брав участь у похованні Тараса Шевченка. На згадку про Кобзаря ним було засновано Шевченківський музей, експонати якого заповів до українського музею Василя Тарновського в Чернігові (нині це Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського). Другий дядько Володимира – Митрофан Сулій входив до делегації, що відважилася звернутися до царя Олександра II з проханням дарувати Україні культурно-освітню автономію [11, с. 42]. Взагалі ж, родина Савченко-Більських заснувала цілу плеяду громадських діячів. Рідний брат Володимира Михайло став знаним агрономом і свого часу займав пост генерального секретаря хліборобства в уряді УНР, а за Гетьманату в 1918 році був обраний членом президії Всеукраїнського земського союзу. Інший брат Володимира Василь став популярним у Чернігові малярем. Проте куди більших успіхів на цій ниві досяг син Василя Олександр Савченко-Більський, племінник героя цієї статті, що став знаменитим українським художником.

Володимир, на відміну від своїх братів, обирає військову кар'єру. В 1888 році двадцятирічний Савченко-Більський заступає на військову службу, яку проходить однорічником у складі 112-ого Уральського піхотного полку. Після того направляється в піхотне юнкерське училище [7, с. 173]. В 1893 році отримує чин поручика і призначення в елітний 22-ий Нижегородський піхотний полк, що квартирував у Польщі. Однак необхідність постійного зв'язку з рідною українською землею дала про себе знати, і вона змушує молодого поручика

© Гриценко Ігор Вадимович – краєзнавець (м. Запоріжжя).

**Генерал-хорунжий
по адміралтейству
В. О. Савченко-
Більський**

шукати інших місць для продовження військової служби. 4 лютого 1902 року наказом по Морському відомству № 390 поручик Володимир Савченко-Більський був переведений на флот із зарахуванням по адміралтейству. Того ж року він отримав звання штабс-капітана і оселився в Севастополі, де мешкав у морському офіцерському флігелі № 15 [1, с.95, с.203], що надовго став йому рідною домівкою. Разом із цим Володимир Олександрович бере активну участь у житті української севастопольської громади. Зрештою, 23 червня 1907 року він стає членом конспіративного гуртка «Кобзар» у Севастополі [11, с. 42], де з двома десятками морських офіцерів та місцевих освітян береться за нелегку тоді справу популяризації української пісні, книги, вистави. Сучасники пригадували неабиякий режисерський талант Савченка-Більського, що проявлявся в ході організації українських театральних вистав.

Невдовзі розпочалася світова війна, яку він зустрічає у ранзі капітана Севастопольського флотського півекіпажу, де як людина добра і справедлива мав неабияку популярність серед матросів [11, с. 43]. В обстановці воєнного часу найповніше проявляються його військово-організаційні здібності, за що 6 грудня 1915 року Володимир Олександрович отримує звання підполковника [8, с.382]. Пізніше його призначають командиром цієї військової формації, згодом його зусиллями вона стала першою українською військово-морською частиною ХХ сторіччя. На цій же посаді полковник зустрів лютневу революцію, що дала життя першим паросткам української державності. Революція легалізувала українські політичні партії, численні культурні організації та об'єднання, зокрема і «Кобзар», членом якого Володимир Олександрович був уже десять років. Тепер число прихильників «Кобзаря» невпинно зростало, і на його базі була створена Українська чорноморська громада, яка у свої кращі дні збирала під одним дахом більш як 5000 послідовників [3, с. 75]. Після революції число людей у Севастополі, що усвідомлювали себе українцями, зросло одразу в кільканадцять разів, і в цьому була пряма заслуга полковника Володимира Савченка-Більського, що займав у громаді пост заступника голови ради з культурно-освітніх справ [5, с. 434; 11, с. 43]. Паралельно він контролює діяльність українських корабельних рад [9, с. 148], тоді ж за його участі робляться перші теоретичні начерки майбутньої вітчизняної військово-морської доктрини.

Влітку 1917 року своїми енергійними зусиллями полковник швидко українізує Севастопольський півекіпаж. Чи не першою в усьому російському війську його частина завела свій український прапор-корогву з портретом Тараса Шевченка та почала виконувати національний гімн України [11, с. 43]. В листопаді 1917 року півекіпаж, що нараховував 600 багнетів, склав Морський курінь ім. гетьмана Сагайдачного, після чого під командою мічмана Якіма Хриistica вирушив до Києва [3, с. 79]. На жаль, пізніше цьому куреню судилося майже цілком загинути на вулицях рідної столиці в нерівній боротьбі проти військ Муравйова та арсенальських повстанців. 22 грудня того ж року Володимир Савченко-Більський був призначений на посаду директора канцелярії Морського міністерства, на якій беззмінно працював до 5 січня 1920 р. [11, с. 43]. Полковник Володимир Савченко-Більський був одним з тих, хто стояв біля колиски новонародженого українського флоту. Перебуваючи на своїй посаді, він бере активну участь у розробці «Тимчасового закону про флот УНР» [9, с. 149], що був прийнятий 14 січня 1918 р. і закріплював за Україною право на власний флот. У 1918 році існування українського флоту нарешті стало історичною дійсністю, і ним були зроблені перші його військові операції. За заслуги у його становленні Володимир Олександрович отримує ранг генерал-хорунжого.

Подальші політичні та воєнні події, однак, склалися не на користь українського флоту. Оточена з усіх боків ворогами, Українська Народна Республіка на початку 1919 року втратила свій флот та вихід до Чорного моря. Крім того, відчувалася потреба у збереженні та відтворенні сильно поріділого офіцерського корпусу українського флоту. Морське міністерство під тиском урядових соціалістів також переживає да-

леко не найкращі часи, однак продовжує провадити активну діяльність, створивши Дивізію морської піхоти [5, с. 584]. У зв'язку з формуванням частин української морської піхоти під Бродами і в Коломиї, головний отаман призначає генерала представником Українського морського міністерства при Державному секретаріаті ЗОУНР [11, с. 43]. У тому ж році генерал-хорунжий очолив перший український військово-морський навчальний заклад сучасності. Після відкриття 1 жовтня 1919 р. в Кам'янці-Подільському Гардемаринської школи, він був призначений її начальником. Школа дуже швидко набрала групу добровольців і розгорнула свою діяльність, однак події воєнного часу призвели до того, що вже через півтора місяця місто було зайняте польськими військами, і заклад мусив припинити свою діяльність [10, с. 83].

У 1920 році уряди Польщі та УНР нарешті порозумілися та організували спільний похід проти Радянської Росії. Будучи деякий час без посади, генерал-хорунжий 19 квітня займає місце начальника Морського генерального штабу УНР [8, с. 382]. Через місяць, 19 травня 1920 р., невдовзі після звільнення Києва військами Польщі та УНР, його було призначено начальником Головної військово-морської управи (тогочасна назва морського міністерства УНР). Будучи міністром, генерал-хорунжий швидко сформував з наявних суден Дніпровську військову флотилію, набрав з моряків та місцевих добровольців Дніпровський флотський півекіпаж. Останній виділив з себе курінь морської піхоти для бронепотяга морського відомства «Чорноморець», який з серпня активно діяв на фронті проти більшовиків аж до моменту, коли 21 листопада 1920 р. українська армія в районі Підволочиська перейшла Збруч. У цей час знову порушується питання про відкриття українських військово-морських навчальних закладів. Однак українська й польська армії швидко втрачають військове щастя і поспішно відступають у Польщу та Західну Україну. Армії УНР більше не судилося повернутися на рідні терени. Її військовики були інтерновані, а потім вийшли на еміграцію. Генерал-хорунжий був інтернований польською владою в Тарнові [7, с. 173], потім він надовго оселяється в Ромейках, що в Сарненському повіті на Волині (тепер це Володимирецький район Рівненської області), де мешкав за адресою: poczta Antonówka, skrz. poczta. 42 [11, с. 43].

Але і тут він не полишає своєї праці, збагачуючи протягом 1920-1930-х років українську військову періодику власними спогадами і працями, що були надруковані у військових журналах «Табор», «За Державність», «Літопис Червоної Калини», «Український Інвалід» [7, с. 173]. З-під його пера за підписом «Старший лейтенант флоту Михайло Білинський» у журналі «За Державність» виходять цінні детальні спогади про цього видатного морського міністра та військового діяча УНР, колишнього співробітника генерала, що по-геройськи склав своє життя у битві під Базаром. Крім того, він публікує статті, присвячені геополітиці та історії флоту. Такими є, наприклад, його статті в «Тaborі»: «Босфоро-Дарданельське питання і необхідність панування України і на Чорному морі», «Воєнна фльота України», «Значіння торговельної фльоти», в яких послідовно обґрунтовується доцільність існування потужного військового і торговельного флоту у майбутній незалежній Україні. А 1931 року на сторінках «Літопису Червоної Калини» виходить його «Короткий історичний нарис розвитку фльоти». Не залишився генерал й осторонь громадсько-політичного життя. Ставши політичним прихильником Гетьмана Івана Полтавця-Остряниці та його Українського національного козачого товариства, він займає посаду повноважного представника цієї організації на Волині. Не кидаючи свого старого захоплення – театру, він і на еміграції часто організовував українські вистави в Сарнах [11, с. 43]. 10 травня 1937 року генерал був нагороджений Хрестом Симона Петлюри [6, с. 46], а 27 липня того ж року Володимир Савченко-Більський відзначив своє 70-ліття, отримавши поздоровлення від президента УНР Андрія Лівницького та численних українських емігрантських організацій. В сарненській церкві був відслужений урочистий молебень за його здоров'я, а у вересні того ж року в Сарнах відбулася академія на честь ювіляра [11, с. 43].

Коли запалав вогонь нової світової війни, генерал знову взявся виконувати доручення свого уряду. 1940-го року при Українському Допомоговому Комітеті у Варшаві під патронатом місцевої Ради Хреста Симона Петлюри генералом Савченко-Більським

було створено організацію «Українські Комбатанти», в рамках якої колишні старшини армії УНР заново проходили вишкіл на випадок війни Німеччини з Радянським Союзом [2, с. 45]. Урядом УНР тоді вважалося, що ці та ряд інших бойових груп у перспективі могли б стати основою українського війська. Зрештою, в 1943 році генерал став одним з ініціаторів створення Українського визвольного війська у складі Вермахту [8, с. 382]. Хоч і довелося тоді співпрацювати з німцями, однак генерал, як і ряд його однодумців, бачив, що війна вже вступає у нову фазу, розраховуючи таким чином невдовзі створити цілком автономну структуру, яка змогла б самостійно провадити боротьбу за українську державність [2, с. 252]. Повною мірою ці сподівання справдилися у 1945 році, коли УВВ стало складовою часткою Української Національної Армії генерала Павла Шандрука, яка в останні місяці війни своїми бойовими діями гідно означила існування живої традиції боротьби за українську державність.

По закінченні війни Володимир Савченко-Більський перебрався до Франції. Там він двічі (в 1946-ому та в період з 1947-ого по 1955 р.) очолював Головну раду Хреста Симона Петлюри [6, с. 47]. 21 вересня 1955 року у французькому місті Абодант кавалер Хреста Симона Петлюри генерал-хорунжий Володимир Савченко-Більський відійшов у вічність [8, с. 382]. Як не прикро було б казати, але ми на двадцятому році незалежності і досі недостатньо шануємо цього невтомного борця за державу. Українцям Севастополя, Ромейок та Чернігівщини слід було б увічнити ім'я генерал-хорунжого, давши його якійсь вулиці чи громадській установі або встановивши на його честь пам'ятну дошку. Крім того, біографія і праці генерала ще потребують детальнішого, ґрунтовнішого дослідження і популяризації. А тому було б добре, якби наші історики знайшли час і гроші, щоб видати фахову книгу, присвячену цій людині.

1. Адрес-календарь Севастопольского градоначальства за 1913 г. – Севастополь.
2. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003.
3. Гриценко І. Становлення українського військового флоту в 1917 році. Як це було...//Чорноморська безпека №4(18) 2010.
4. Енциклопедія українознавства. У 10-х т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989.
5. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін.; упоряд. Б.З. Якимович. – Вид. 4-те, змін. і доп. – Львів: Світ, 1992.
6. Кучерук О. С. «Хрест Симона Петлюри» – відзнака державного центру УНР в екзилі.// Український історичний журнал: Науковий журнал. – 2009. – № 3.
7. Литвин М.Р., Науменко К.С. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: Видавництво Сага, 2007.
8. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007.
9. Трембіцький В. Чорноморська проблема України.//Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. – Парсіппані – Нью-Йорк.
10. Шрамченко С. Українські Воєнно-Морські Школи (1918-1920 рр.)//Табор, Ч. 15. – Варшава, 1935.
11. Шрамченко С. Рідкий Ювілей.//Табор, Ч.12. – Варшава, 1937.
12. Шрамченко С. Українська морська піхота 1917–1920.//Літопис Червоної Калини, № 8-9, 1992.

На основаних різних джерел зроблено спробу скласти біографію генерал-хорунжого Владимира Савченко-Бельського, видатного українського громадського і військового діяча, одного з створителів військового флоту УНР.

Basing on various sources, here is an attempt to compose a biography of the Lieutenant General Vladimir Savchenko-Belsky, the outstanding Ukrainian public and military leader, one of the founders of the navy of the UPR.

Віктор Гаврик

ІСАК МАЗЕПА: ПЕРШІ КРОКИ У ВЕЛИКІЙ ПОЛІТИЦІ

Досліджується становлення світоглядних позицій та формування політичних поглядів І. Мазепи.

Ключові слова: політичні погляди, УСДРП, національно-територіальна автономія, самоврядування, демократія, дискусія, І.Мазепа.

Відновлення державної самостійності України відкрило перед науковцями можливість критичного переосмислення історичних подій минулого, звільнивши їх від пресу цензури та ідеологічного тиску. Завдяки цьому дослідники оприлюднили значну кількість публікацій, присвячених як українським партіям, так і визначним політичним діячам першої чверті ХХ ст., які були «гвинтиками» партійних механізмів.

Метою цієї статті є прослідкувати становлення світоглядних позицій та формування політичних поглядів І. Мазепи, а також подальшу їх еволюцію.

Постаті Ісака Мазепи дослідники приділили значну увагу [1-10]. Проте в публікаціях увага концентрується на його діяльності в окремому регіоні [1]; в більш пізній час [10]; на найвищих урядових посадах: міністра внутрішніх справ УНР, прем'єр-міністра УНР [5-8]; або з-поміж широкого кола розглянутих проблем висвітлена побіжно [3-4; 9]. Таким чином, формування політичних поглядів та початок політичної діяльності І. Мазепи залишаються малодослідженими.

Свою долю з політикою І. Мазепа пов'язав зі студентських років. Після закінчення Чернігівської духовної семінарії в 1904 р. він вступив до Петербурзького університету. Навчаючись там, наприкінці 1905 р. вступив до Петербурзької групи УСДРП – місцевої філії Української соціал-демократичної партії. Програма УСДРП допомогла молодому політику теоретично розібратися в національній проблемі. І. Мазепа поділяв ідею резолюції грудневого 1905 р. з'їзду УСДРП щодо автономії України: «в інтересах знищення, наскільки це можливо в капіталістичному громадянстві, національного гніту, потрібно передати всі питання, в яких виявляються національні пригноблення, до рук зібрання представників національно-територіальної одиниці, другий черговий з'їзд УСДРП для розвитку класової боротьби і продуктивних сил України приймає в свою програму домагання автономії України із законодавчим сеймом в ділах того населення, що живе на території України» [11, 19].

І. Мазепа прийняв цю програму партії, що поставила за мету боротися проти національного гніту за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоюючи право націй на культурне й політичне самовизначення, як переконання, що тільки звільнення України від великодержавної російської опіки дасть можливість всебічного розвитку українському народу як нації. Так на ґрунті загально-політичного усвідомлення він прийшов до усвідомлення національного. Переконавшись, що централістична Росія гальмує і нищить нормальний розвиток українського народу, зробило боротьбу за вільну Україну справою життя І. Мазепи.

У переломний момент революції, на початку 1906 р., коли поступки царату спричинили розкол серед революціонерів, Петербурзька група УСДРП засудила партії, які пішли на угоду з урядом. Ліберальні партії, задовольнившись гарантіями конституційного правління, погодились взяти участь у виборах до І Державної думи.

© Гаврик Віктор Григорович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету ім.О.Довженка.

Петербурзька група УСДРП ці вибори бойкотувала, вважаючи, що революція ще не закінчилась [13, 321]. Ставлення до партій, що відійшли від революційних дій, та своє завдання в революції І. Мазепа із соратниками по Петербурзькій групі УСДРП висловив у «Изданиях» 16 березня 1906 р.: «Але ми не допустимо цієї ганебної угоди. Досить чекати поступок! Скликання необхідних для країни Всенародних Установчих Зборів на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування ми доб'ємося силами революційного народу» [14]. Цей бойкот Петербурзькою групою виборів до Державної думи виявився помилковим, оскільки звужував поле для політичного маневрування УСДРП.

Розуміючи, що завдання революції не вдасться вирішити мирним шляхом і царат не бажає поступатися владою, Петербурзька група УСДРП звернулась до революційно настроєних мас: «До боротьби... проти грубого фальшування конституції. Зрадники революції... хто... йде на конституційну провокацію. Наше гасло – боротьба за Демократичну Республіку... що забезпечить пролетаріату вільний розвиток класової боротьби з буржуазією» [14]. Отже, І. Мазепа вже на початку своєї політичної діяльності визначив демократичну республіку формою української державності.

«Посвячення» молодого І. Мазепа у публічні політики відбулося під час дискусій восени 1906 р., коли він виступив проти позиції членів «Спілки», що не підтримали резолюції про національно-територіальну автономію України з власним законодавчим сеймом, проголошеної УСДРП на своєму II з'їзді в грудні 1905 року. Він не погоджувався з думкою доповідача П. Тучапського (П. Лукашевич), який переконував, що для задоволення культурних та інших інтересів українського народу не потрібна національно-територіальна автономія, а достатньо загальної демократизації самодержавного режиму та встановлення обласного самоврядування. На думку П. Тучапського, національне почуття українців розвинуте дуже слабо, українські селяни й пролетаріат не виступають з вимогами автономії України, а цього вимагають лише партії, інтелігентські за своїм складом, які штучно прищеплюють народним масам це домагання. А національний гніт зникне, якщо здійсниться домагання російської соціал-демократії щодо «повної рівноправності усіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси й національності, а також забезпечення свободи слова й преси взагалі, права населення одержувати освіту рідною мовою» [15].

Опонуючи доповідачеві, І. Мазепа зазначав, що той робить неправильні висновки, бо ігнорує факт існування тенденцій в житті українського народу в напрямі всебічного розвитку його як нації. А українські робітники й селяни виступають з національними домаганнями, оскільки мають право брати участь у політичному житті, і в разі загальної демократизації життя в Росії українські маси відразу заговорять як українські. Щодо загальної демократизації царського режиму, то для забезпечення культурних потреб цього мало, бо у «вільній Росії» може існувати політична рівноправність, але господарем становища залишатиметься російський народ. І. Мазепа не заперечував необхідності встановлення обласного самоврядування, проте зазначав, що воно не вирішить національного питання, відтак для забезпечення кожній нації свободи культурного та господарського розвитку необхідна національно-територіальна автономія [12, 20]. Вирішення проблеми національної свідомості народних мас І. Мазепа вбачав у підвищенні культурного рівня та політичної свідомості, вважаючи, що таким шляхом приходять і свідомість національна. І вона ще зростає, коли «українські робітники і селяни зрозуміють, як визискує Росія українське народне господарство... і тримає Україну як свою колонію», – переконував він [16, 10].

Петербурзька організація УСДРП обрала І. Мазепу делегатом на III з'їзд партії, що відбувся у Києві в червні 1907 р. [17, 8]. Він підтримав резолюцію з'їзду, що нагадувала ультиматум, а саме: РСДРП визнає автономію України, українська соціал-демократія має своє представництво в ЦК РСДРП і входить до неї як національна організація українського пролетаріату [18].

Після вибуху Лютневої революції в Російській імперії та утворення Центральної Ради І. Мазепа багато зробив для легалізації і розгортання діяльності українських партій та організацій у Катеринославі. Він став одним з організаторів Українського

губернського національного з'їзду Катеринославщини, який працював 21-22 травня 1917 р., та виступив з доповіддю перед делегатами про автономний лад в Україні. Делегати з'їзду підтримали вимоги Центральної Ради про національно-територіальну автономію України [19, 35-36].

У червні 1917 р. Всеросійський селянський союз скликав у Катеринославі губернський селянський з'їзд, на котрий як гостя було запрошено й І. Мазепу. На з'їзді він зробив доповідь у справі національно-територіальної автономії України. Під час зустрічей з делегатами, беручи участь у дискусіях, І. Мазепа прагнув роз'яснити їм суть домагань автономії України. Зрештою, ця вимога увійшла до резолюції з'їзду [17, 14].

Уряд Керенського тримався лінії «неподільності» території Російської імперії і наполягав, щоб проблема статусу України була остаточно вирішена Всеросійськими установчими зборами. Цим він намагався відсунути здійснення автономії, хоча дипломатично висловлював співчуття розробці Центральною Радою відповідного законопроекту. Центральна Рада заявляла, що на Всеросійських установчих зборах росіяни зможуть нав'язати свою волю іншим народам. Тому і ухвалила постанову про вибори до Українських установчих зборів – представницького органу, що мав бути скликаний 9 січня 1918 р. Уряд О.Керенського вбачав у цьому крок до відділення України від Росії і викликав до Петербурга «для пояснень» представників Центральної Ради та припинив видачу коштів Генеральному секретаріату. Проти такої політики петроградського уряду українським представникам міської ради Катеринослава вдалося мобілізувати зусилля соціалістичних груп цієї установи. Після дискусії, в якій активну участь брав І. Мазепа, була ухвалена резолюція-протест проти порушення урядом О.Керенського права України на самовизначення, яке «ясно і недвозначно деклароване всеросійською революцією» [19, 44].

Робітники металургійного заводу Брянського товариства обрали І. Мазепу делегатом до Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів. Під час дебатів на її засіданнях І. Мазепа відстоював національні інтереси, незважаючи на кількісну перевагу в Раді неукраїнських представників [16, 25]. Він брав активну участь у дискусіях, що проходили в Катеринославській раді, і намагався забезпечити прихильність або нейтральність російських соціалістичних груп, що мали в ній більшість. Для цього, з ініціативи І.Мазепи, в грудні 1917 р. була створена і очолена ним Катеринославська губерніальна революційна рада «як тимчасовий орган адміністративно-громадянської влади», до якої належали представники соціалістичних партій, незгодних з більшовиками, – українських, єврейських і російських [20].

Проте прихильниками збройної боротьби проти більшовицької загрози серед членів революційної ради були лише українські соціал-демократи. Меншовики не поділяли поглядів фракції УСДРП, вважаючи, що треба оминати громадянську війну, бо її наслідком може стати контрреволюція і реакція. Головним опонентом цієї пасивної тактики був І.Мазепа. Він вважав свободу передумовою розвитку будь-якого суспільства, а «більшовики захопили силою владу в Росії і хочуть накинути свою диктатуру також і Україні; вони – вороги демократії. Проти більшовизму кожний справжній демократ повинен боротися всіма доступними засобами. Пам'ятаймо, що реакція може прийти також лівими дверима» [16, 31].

17–19 березня 1918 р. на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі І. Мазепа очолив українську соціалістичну фракцію, до якої увійшли представники УСДРП та правих українських есерів. У своїй промові на з'їзді 18 березня він протестував проти російсько-більшовицької окупації міста і, незважаючи на погрози делегатів-більшовиків, заявляв, що українці не бажають опіки московських комісарів, а хочуть будувати свою незалежну державу, і що саме наступ російських військ примусив Українську Центральну Раду підписати мирний договір у Брест-Литовському [19, 57].

І. Мазепа характеризував добу Гетьманщини як «штучне припинення революційного руху, що саме перед тим, у кінці 1917-го й на початку 1918-го року, дійшов до найвищої точки свого розвитку» [19, 63]. Загалом він різко негативно оцінював політику П. Скоропадського, вважаючи, що в часи Гетьманату влада в Україні фактично опинилася в руках російських реакційних кіл, які намагалися використати «гетьманську Україну» для відбудови єдиної монархічної Росії [19, 60].

І. Мазепа критикував гетьмана П. Скоропадського за узурпацію влади, а уряд звинувачував у реакційності та орієнтації на відновлення неділимої Росії. Він пояснював, що гетьманський режим встановлено в Україні не як результат внутрішнього співвідношення сил, а в результаті зовнішніх впливів. І.Мазепа звинувачував гетьманський уряд у зміні політичних орієнтацій та нездатності визначити шлях, по якому повинна йти Україна у своєму державно-політичному житті. Топтання на місці, озирання в минуле й дезорганізація сучасного довго тривати не могли: «або реакція мусить з'їсти державу, або потонути в ній» [21].

Наприкінці жовтня 1918 р. І. Мазепа гостро розкритикував політичну орієнтацію новоствореного уряду Ф. Лизогуба, який вже навіть не прикривався ширмою українізації: «Для них неважно, чи буде Україна чи Росія, їм треба, щоб була єдина й неділима реакція. На Україні реакція хитається і скоро впаде, бо впала вона в Германії. Тут потрібна демократизація, – вважав він, – а міністри шукають, де б його ту реакцію знову підняти. Вони покладають надії на Росію, в якій можна за допомогою союзників встановити монархію і знову задавити народну волю» [22].

Падіння гетьманського режиму не принесло мирного життя для України – 15 грудня Франція розпочала висадку обмеженого контингенту військових сил в Одесі, а незабаром на північних та північно-східних кордонах УНР з'явилися війська Радянської Росії. На думку І. Мазепа, українські соціалісти вибору між двома ворожими силами не бачили, бо державність опинилася під загрозою знищення: «Або з більшовиками проти Антанти, або з Антантою проти більшовиків – так дивилися на ситуацію українські соціалісти» [23, 20]. За такої складної зовнішньополітичної ситуації і невизначеної внутрішньодержавної орієнтації 10–12 січня 1919 р. у Києві відбувся VI з'їзд УСДРП.

На з'їзді І. Мазепа категорично заперечував проти встановлення влади рад. Політик переконував, що «радянські настрої» в народних масах – це ілюзії, які зникнуть при зустрічі з режимом більшовицької диктатури й терору [17, 28]. Він доводив, що перехід УНР на «радянську платформу» дасть можливість ворогам української державності звинувачувати Україну у відмові від демократії. Загальне виборче право не дасть влади поміщикам і капіталістам, бо населення України складається в основному з селян і робітників. А запровадження трудового принципу призведе до зловживань і непорозумінь. І. Мазепа зазначав, що влада УНР має право позбавити політичних прав окремих громадян персонально за ворожі дії по відношенню до України і трудового народу, але заперечував доцільність відбирати ці права за соціальним походженням. Він вважав, що Україна не зможе відразу перейти від капіталістичної форми господарства до соціалістичної, бо для цього не було відповідних передумов. А приклад соціалістичної перебудови можуть дати Україні країни, більш розвинені культурно і економічно. Загалом у дискусіях з'їзду І.Мазепа виступав як «головний критик «радянства» [16, 56].

Аналізуючи промови І.Мазепа на з'їзді, можна зробити висновок що він, відкладаючи соціалістичні реформи на далеку перспективу та виступаючи за принципи загального виборчого права, створював ідейну базу для відновлення уже порушеного демократичного фронту, особливо ж для повернення до його рядів організацій правого флангу – хліборобів-демократів, соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів, січових стрільців та отаманів. І.Мазепа очолив праву частину УСДРП, яка залишалася вірною традиційним для соціал-демократичного руху реформістським принципам. Він почав схилати напрямок діяльності правої фракції УСДРП у бік створення буржуазно-демократичної парламентської республіки, щоб потім, використовуючи її інфраструктуру, шляхом націоналізації та здійснення широких загальнодемократичних і соціальних реформ, через органи самоврядування перейти до соціалізму.

За словами П.Феденка, «рішуча позиція Мазепа та інших делегатів із Січеслава на з'їзді врятувала демократичну плятформу УСДРП» [17, 28]. Зрештою, делегати схвалили проект резолюції, запропонований І. Мазепою, П. Феденком та М. Поршем: «Конгрес висловлюється за скликання в найближчому часі органу всенародного представництва, парламенту, обраного на основі загального і т.д. виборчого права»

[24, 158]. VI з'їзд УСДРП мав вирішальний вплив на політику УНР, адже до партії входило найвище керівництво країни.

Вважаючи, що з'їзд УСДРП не вніс додаткової впевненості у політичну орієнтацію суспільства, І. Мазепа узяв участь у роботі Трудового конгресу 23 – 28 січня 1919 р., де представляв Катеринославщину.

Представникам УСДРП вдалося переконати більшість делегатів з'їзду, що захоплення влади в країні прихильниками пролетарської диктатури у формі рад робітничих і селянських депутатів для проведення негайної соціалізації лише поглибить гостру суперечку між містом та селом і призведе до повного розвалу економіки країни [25].

Цілком відкидаючи організацію як центральної, так і місцевої влади у формі рад робітничих і селянських депутатів, делегація УСДРП підтримувала тільки принцип влади трудових мас в Україні у вигляді демократичного парламенту Української Народної Республіки, обраного на основі прямого, рівного, закритого, пропорційного голосування усіх без винятку громадян країни. Особливий наголос у декларації зроблено на незмінності демократичного і соціалістичного курсу як керівництва країни, так і українського громадянства в цілому. Делегатам від УСДРП було доручено скласти проект Універсалу Трудового конгресу до українського народу, остаточне редагування якого здійснив І.Мазепа.

Отже, формування світоглядних переконань І.Мазепа сталося під впливом українського визвольного руху в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. та революційних подій 1905–1907 рр. і 1917–1920 рр. Революційний період став для нього перехідним етапом від поміркованого культурництва до усвідомленої політичної діяльності.

1. Васковський Р.Ю. Ісаак Мазепа в політичному житті Катеринославщини доби українських визвольних змагань / Р.Ю. Васковський, А.І. Голуб // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 139–144.

2. Висоцький О.Ю. Політична діяльність Ісаака Мазепа / О.Ю. Висоцький // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Вип. 3. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – С. 163–169.

3. Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / О.Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ, 2001. – 160 с.

4. Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог та поразок / О.Ю. Висоцький. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.

5. Гриценко А. Прем'єр-міністри України часів Директорії (кінець 1918–1920 рр.) / А. Гриценко // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 96–109.

6. Губань Р. Ісаак Мазепа як «головний міліціонер і як людина» / Р. Губань // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 126–136.

7. Любовець О. Рада народних міністрів часів Директорії / О. Любовець // Робітнича газета. – 2004. – 13 жовтня. – С. 4.

8. Нагорна Л. П. Прем'єр Української Народної Республіки (Ісаак Мазепа) / Л.П. Нагорна // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 235–255.

9. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.

10. Махновицька С. Соціалістичні стежки Ісаака Мазепа / С. Махновицька, С. Довгаль // Україна Молода. – 2004. – 18 серпня.

11. Витяг з програми Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії // Україна в XX столітті (1900–2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слісаренко, В.І. Гусев, В. Ю. Король та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 18–19.

12. Мазепа І. З моїх петербурзьких споминів / І. Мазепа // Дніпро. – 1938. – С. 17 – 25.

13. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3 / Ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Друкарня Наукового т-ва ім. Шевченка, 1934. – 396 с.

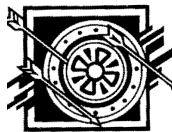
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Києві (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 115.
15. Лукашевич П. Украинские национальные партии / П. Лукашевич // Вестник жизни. – 1906. – № 1. – С. 39–40.
16. Феденко П. Исаак Мазепа. Борець за волю України / П. Феденко. – Лондон : Наше слово, 1954. – 228 с.
17. Феденко П. Исаак Мазепа в житті і політиці / П. Феденко // Исаакові Мазепі на вічну пам'ять. – Лондон, 1973. – С. 5–63.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 118.
19. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / І. Мазепа. К. : Темпора, 2003. – 608 с.
20. Голос робітника. – Катеринослав. – 1918. – 14 квітня.
21. Наша Справа. – Катеринослав. – 1918. – 1 жовтня.
22. Наша Справа. – Катеринослав. – 1918. – 22 жовтня.
23. Мазепа І. Творена держава (боротьба 1919 р.) / І. Мазепа // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926). – Варшава, 1930. – С. 16–76.
24. Резолюції 6 конгресу УСДРП // Феденко П. Исаак Мазепа. Борець за волю України / П. Феденко. – Лондон : Наше слово, 1954. – С. 158–162.
25. ЦДАВО України. – Ф. 4453. – Оп. 1. – Од. зб. 15. – Арк. 7.

Исследуется становление мировоззренческих позиций и формирование политических взглядов И. Мазепы.

Ключевые слова: политические взгляды, УСДРП, национально-территориальная автономия, самоуправление, демократия, дискуссия, И.Мазепа.

Formation world outlook positions and formation of political views of I. Mazepa is investigated.

Key words: political position, USDWP, national and territory autonomy, self-governing, democracy, discussion, I.Mazepa

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАВМАТИЧНОГО ПСИХОСОМАТИЧНОГО ДОСВІДУ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО НАСЛІДКУ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

У статті аналізуються соціокультурні та ментально-психологічні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. у розрізі залучення до наукового дискурсу напрацювань психоісторії, соматичної аналітики та інтелектуальної історії.

Ключові слова: Голодомор, травматичний досвід, психоісторія, терор голодом, со-матична аналітика.

У сучасному українському соціокультурному просторі Голодомор став передусім катастрофічним дискурсом та «апокаліптичним» нарративом, що маргіналізується у масовій свідомості й девальвується на рівні символічному через нав'язливість, пафосну надмірність, інтелектуальну вбогість більшості «популяризаторів» («дешевий псевдокатарсис»). Ще частіше тема Голодомору аморально експлуатується представниками вітчизняного політикуму під час «собачих боїв» на ток-шоу і спекуляції в парламенті (з метою відвернути увагу громадськості від нездатності «еліт» вирішувати болючі соціально-економічні проблеми). Серйозний науковий аналіз, як правило, підміняється поверховою декларативністю банальних тез і заїждженою поверховістю оцінок, здебільшого літературно-публіцистичного ґтибу.

Проте у жодному разі не можна припиняти обговорення проблематики, пов'язаної з Голодомором (навіть коли обговорення хибує на поверховість і репродукування банальностей), поки в суспільстві, політикумі й наукових колах існують сумніви в тому, що це був справді геноцид українського селянства, а не «тимчасові труднощі з продовольством».

Переосмислення теми Голодомору у політичній площині приводить іноді до досить несподіваних, навіть провокативних висновків. Так, В. Василенко висловив сміливу тезу про Голодомор як передумову Голокосту: «Відсутність адекватної реакції світу на цей злочин Сталіна згодом розв'язала руки Гітлеру, і він влаштував Голокост»¹. М. Елман вважає, що терор голодом став «дешевим замінником масових депортацій»². На думку І. Гирича, якби не Голодомор, у 1940-х рр. УРСР мала б потужну повстанську армію антибільшовицького спрямування (аналог УПА в Західній Україні)³.

Звернення до тематики Голодомору через призму психоісторії, демографії, соціальної історії, історії повсякденності (мікроісторії), історії тіла та постколоніальних студій також відкриває нові перспективи й горизонти поглибленого розуміння ключової події вітчизняної історії ХХ ст. Недостатньо осмисленим залишається той факт, що українські людські втрати внаслідок «терору голодом» більші, ніж втрати єврейського народу від Голокосту, і майже дорівнюють втратам усіх воюючих армій в період Першої світової війни (варто вказати й на ту обставину, що, за офіційними даними, в Україні від Голодомору загинуло більше людей, аніж у Другій світовій війні)⁴. Не досліджені належним чином наслідки демографічної катастрофи у плані суттєвих змін у структурі населення республіки вже у повоєнні роки (збільшення

© Потапенко Ярослав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

частки росіян, особливо у тих регіонах, які найбільше постраждали від голоду). Доречно в цьому контексті навести думку королівського консула Італії у Харкові Серджіо Граденіго, висловлену в дипломатичному листуванні ще у травні 1933 року: «Теперішня катастрофа призведе до переважно російської колонізації України. Вона змінить її етнографічний характер. У майбутньому, можливо, дуже скоро, ніхто вже не зможе говорити про Україну чи український народ і навіть про українську проблему, бо Україна, де-факто, стане російським регіоном»⁵.

Попри значне підвищення наукового інтересу до соматичної проблематики в останні два десятиліття, чимало специфічних проявів тілесності в історичному процесі залишається поза осмисленням, за межами магістрального дискурсу історіописання. В площині соціогуманітаристики утвердилося розуміння людського тіла (в сенсі соціокультурному) не як «об'єктивної даності» чи «природної константи», але як результату (продукту) політичної й культурної уяви або регламентованого панівними дискурсами «влади-знання» соціобіологічного конструкту. Під впливом «історичних травм», «біфуркаційних розривів», втрати культурної ідентичності (таких як масовий терор, війна, революція, геноцид тощо) тілесність нації деформується, а стабільна структура соціуму зазнає кардинальних трансформацій, втрачає здатність до адекватного саморегулювання й набуває схильності до випадкових, нелінійних і хаотично-деструктивних змін (мутації). У подібній ситуації системна криза (політична, соціальна, економічна, світоглядна) у свідомості населення набуває есхатологічно-апокаліптичного характеру, формує відчуття перемоги «абсолютного зла», інфернальності й богозалишеності та психологію жертви.

Розпад і деструкція, спричинені колективною соціальною тривогою, завжди відображаються і на тілесному рівні: тіло індивіда у просторі тоталітарної держави пригнічується й упокорюється «колективним тілом» – офіційно толерованими стратегіями візуальної репрезентації особистості в соціальному просторі. Владні дискурси «корелюють» тілесність, виступають вагомими маркерами її соціалізації, аксіологізації та трансформації, відповідно до бажаної для влади «норми». Тілесність «тоталітарної людини» редукується під впливом мілітарно-агресивних, маскулітно-патріархальних, ксенофобські зорієнтованих проти всього «чужого» типів, образів та ідеологем. Тілесні аномалії дискримінуються, а будь-які вияви «нетиповості» репресивно придушуються, здебільшого через практики «колективного осуду».

Вищезначену ситуацію спостерігаємо і в Україні 1932-1933 рр., коли Сталін, маючи на меті знищити українську націю «як політичний чинник і соціальний організм» (за словами Дж. Мейса), розгорнув війну з українським селянством, що було соціальною опорою національно-державного організму (за Є. Захаровим). Запровадження в Україні «нового кріпосного права» шляхом політичного терору голодом проти «внутрішніх класових ворогів» і «дармоїдів» (голод, на думку М. Елмана, став «дешевим замінником» масових депортацій), призвело до системної деструкції українського соціуму на всіх рівнях і у всіх сферах життєдіяльності.

Дж. Мейс виводив усі патології українського суспільства – економічні, соціальні, політичні – саме від подій 1932-1933 рр. Терор голодом не лише забрав життя мільйонів, але й боляче травмував тих, хто вижив: скалічив їх психологічно, відбив бажання до будь-якої громадської чи політичної активності всепоглинаючим страхом перед владою, прищепив комплекс меншовартості цілим поколінням. Сюди ж варто долучити втрату ідентичності та спільних цінностей, розрив поступовості в культурному й інтелектуальному розвитку, занепад таких онтологічних категорій, як час, об'єктивність, правда, добро і зло, моральність, віра, гідність, історична пам'ять і, як наслідок, витворення нового типу людини – «сталіноїда» (термін Ж. Ніва), патологічно байдужого до долі нації, брутально-агресивного й морально непевного, охопленого пристрастю до викриття «ворогів народу», аби порятувати власне життя.

І. Гирич акцентує увагу на тій обставині, що лише Голодомор уможливив перемогу колективізації, яка безповоротно змінила ментальність і соціальний лад українського села й остаточно знищила його традиційну хліборобську культуру. Саме «психологічне переламування хребта українському селянству» дозволило Сталіну

реалізувати «остаточне вирішення національної проблеми» в Україні та упокорити потенціал національно-визвольних змагань, фізично ліквідувати соціальну базу національного спротиву⁶.

На фоні вказаних чинників доволі дивною виглядає думка Г. Касьянова про те, що теза щодо наявності в українського селянства на початку 1930-х рр. високого рівня національної свідомості, котра могла б спричинити повстання й відокремлення від Москви, є «декларативною» й непідтвердженою сучасними науковими дослідженнями⁷. Ще більш «дивними», навіть епатажно-провокативними для українських істориків постають висновки доволі відомого гарвардського професора Террі Мартіна про СРСР як «позитивну імперію», в якій буцімто зовнішні форми існування національних меншин (мова, культура, еліта) підтримувалися значно більшою мірою, аніж власне російські – з метою «поєднати вимоги націоналістів з вимогами соціалістів» (а Ленін придушував російський націоналізм при одночасній «позитивній дискримінації» національних меншин)⁸. Подібні роздуми й оцінки на фоні страшної правди про голод в Україні виглядають непереконаливими, а то й блюзнірськими.

Окремою досить складною і контроверсійною темою залишається власне сама можливість дослідника збагнути, цілісно охопити й комплексно пізнати феномен Голодомору на рівні раціонально-логічному, не вдаючись до метафізичних дефініцій на кшталт «абсолютне зло» чи «диявольський промисел». Адже за спостереженнями фахівців у галузі психоісторії, спроба ретельно осмислити історичні явища, пов'язані з межовими проявами болю, насильства, страждання, екстатичних станів свідомості людини, яка опинилася між життям і смертю, може призвести до складних негативних наслідків, порушити душевну рівновагу дослідника, в окремих випадках навіть спричинити психічні розлади. Так, дружина Дж. Мейса Наталя Дзюбенко-Мейс розповідає, що вчений, осмислюючи причини й наслідки Голодомору, ніяк не міг збагнути, як подібне могло статися («Часом він просто плакав від безсилля, я ж зіцплювала зуби і намагалася перевести розмову на іншу тему», – згадує жінка). Дослідник усім своїм єством, на глибинному психофізичному (тілесному) рівні проникався проблемою, яка з рівня когнітивної рецепції піднімалася до статусу чинника морально-вольового вибору й етично-екзистенційної життєвої домінанти вченого.

Збагнути – значить пережити, бодай частково поставити себе на місце жертви. Як зазначає Е. Доманська, в дослідженнях екстремальних подій ХХ ст. (війна, голод, репресії, геноцид) і породженого ними «травматичного досвіду» реалістичний стиль, котрий раніше природно переважав у історіографії, виявив повну неадекватність і гносеологічну неспроможність (що, власне, і стало причиною епістемологічної кризи позитивістської парадигми історії). Все більшого поширення набувають підходи, пов'язані зі спробами осягнути (шляхом «інсайту», створення ситуації «співпричетності») травматичний досвід з точки зору жертви, її об'єктної позиції⁹. Чітко усвідомленою і виразно артикульованою в сучасному гуманітарному просторі постає вимога віднаходити й креативно репрезентувати інші, відмінні від традиційних і за стилістикою, і за прагматикою, форми й методи представлення минулого, особливо коли мова йде про минуле «моторошне і знавісніле» у проявах «нелюдськості». Реалістично-виважений наратив історіописання, викристалізований у ХІХ ст., ґрунтований на «великих мета-оповідях», не в змозі передати травматично-катастрофічний досвід «масових різанин» ХХ ст., – тому особливо актуальними й затребуваними виглядають варіанти репрезентації-осягнення й глибокого екзистенційно-духовного осмислення минулого засобами сучасного мистецтва, літератури, музики, театру, музейно-меморіальних комплексів, котрі апелюють переважно до чуттєвої сфери з метою пробудити в реципієнта емоційно-тілесне співчуття до жертв репресій і терору як до «побратимів по стражданням» (термін О. Івашини). Подібне співчуття, вважаємо, і має стати *telosom*, кінцевою метою дослідження проблематики Голодомору й національно-консолідуючої, сенсоутворюючої стилістики репрезентації цієї проблематики як в Україні, так і за її межами.

Враховуючи ту обставину, що завдання історика значною мірою полягає у вивченні когнітивних та рефлексивних аспектів минулого людського досвіду, варто звернутися

до перспективних напрацювань психоісторії та психоаналізу, здатних масштабніше охопити й глибше оприаявити досліджуваний феномен. Н. Зборовська, реалізуючи комплексний міждисциплінарний проєкт психоісторії української літератури, стверджує, що під тотальним впливом російського «імперського садоавангардистського психотипу» в українській національній психології міцно вкорінюються «маніакально-депресивні стани», супроводжувані манією одержимості, «кастраційними комплексами» й «параноїдно-шизоїдними нахилами» (саме вони визначали «депресивно-репараційну психосоматику покоління 1930-х рр.»). «Українському маргіналу дозволяється задовольняти свій деструктивний інстинкт, порушувати головні табу, звільнитися від своїх національних комплексів»¹⁰. Правдива українська література цього періоду, на думку авторки, демонструє, здебільшого, «психічну поразку національної геніальності разом з усіма вербалізованими у ній фобіями і маніями»¹¹.

У гнітючій атмосфері «російсько-імперської садомазохістської брутальності» в жіночій психіці активізується потяг до вбивства та хтивої сексуальності як «психічна інфекція»: «феміністична романтика війни обертається реальною мілітаризованою проституцією і маскулінізацією жінки (нарощування в її психології садистського імпульсу, що веде до страшного прозріння національного суб'єкта»¹²).

Тоталітарній владі притаманний потяг до уніфікації підданих («Нове Середньовіччя», за формулою М. Бердяєва), коли «державний терор» дозволяє здійснити «духовну стерилізацію» людини, привчити її до непояснюваної й необґрунтованої жорстокості, «інерції нелюдськості», перманентних вбивств, що стають безглуздою рутинною. Живучи в такому «морально отруєному» й бездуховно-близькірському кліматі (постлюдському й асоціальному), жертва деградує, втрачає всяку віру, надію і любов – але й катів морально знищує, духовно спустошує і фізично виснажує атмосфера «трупної отрути», підводить до останньої межі омертвіння. Перевішивши подібні міркування у площину психоісторії, можна пригадати тезу української дослідниці: російський імперіаліст, остаточно ліквідувавши й семантично знівельовавши українського «національного суб'єкта», невідворотно деградує до повного самознищення, адже імперія завжди живиться «творчими душами пригноблених народів», – великодержавницький «соціалізований садист» перетворюється у вимушеного «квазімазохіста»¹³. Можливо, ці аргументи допоможуть знайти відповідь на питання про те, чому сталінський режим, спираючись на реальну масову підтримку громадян і розв'язавши справжню громадянську війну в радянському суспільстві, завжди легко знаходив достатнє число «двадцятип'ятитисячників» і перетворював «звичайних людей» на виконавців масових убивств¹⁴. Так відбувалося те, що Ж. Ніва назвав «депортацією людини за межі людського».

Важливою, проте недостатньо дослідженою проблемою залишається питання: чому в Україні не спостерігалось масових повстань і масштабного опору «терору голодом»? Подібне запитання часто піднімав і автор «Архіпелагу ГУЛАГ» А. Солженіцин: чому немає опору мільйонів катованих системою? Як склалося, що «неймовірна покора» народу, по суті, уможлиблює, легітимізує й канонізує терор? Відповідь на це запитання, на нашу думку, значною мірою лежить у площині соматичної проблематики. Якими були тіла жертв сталінських репресій, в яких «фізичних кондиціях» вони перебували? В. Гроссман, описуючи «канібалізм колективізації» й організовану державою страту українців голодом як злочин проти людського роду взагалі, прийшов до моторошної художньо-есхатологічної метафори: автоканібалізм людства, що пожирає себе. У творі «Все тече» письменник подає картину черги за хлібом у голодному Києві: виснажені люди трималися одне за одного, коли хтось хитався від запаморочення, падала вся черга. В'язень ГУЛАГу В. Шаламов описує типовий образ жертви терору як спустошену «людину-сміття, людину, яку розпиляли на шматки, як стовбур дерева»¹⁵. Тіло ув'язненого системою перебуває на межі безтілесності й безжиттєвості, вміщує в собі «мінімальну кількість живої матерії». Це тіло-документ, позбавлене більшості атрибутів тілесності, в якому лише фізіологія гарантує справжність пережитого, а психіка повністю залежить від стану тіла. Плоть поступово деградує до рівня збезособленого об'єкта, неживого предмета, вже не здат-

ного відчувати будь-що¹⁶. Знесилена фізіологія виводила людину за межі добра і зла, гідності чи ганьби й гіпнотично заколихувала смертельною байдужістю абсолютно до всього. Такі тіла, позбавлені сил, не здатні на опір чи протест. В Україні до того ж усі «активні елементи» повстанського руху 1920-х рр. були завбачливо ліквідовані більшовиками.

Б. Бриваті стверджує, що започаткована геноцидом практика масового людино-вбивства, фактично, так і не припиняється остаточно й тоді, коли терор нібито припинено – надалі резонує в часі через присутність травматичного досвіду й болю в життєвому просторі постгеноцидного суспільства. Геноцид завершується тоді, коли зникають сумніви й суперечки довкола його реальності, заперечення правди про геноцид дослідник кваліфікує як остаточний його етап¹⁷. Тих, хто намагається «мінімізувати» масштаб трагедії, британський професор радить ізоловати від суспільного мейнстріму, оскільки для репутації нації як в локальному, так і у глобальному вимірах надзвичайну вагу має суспільний осуд масових вбивств. У центрі будь-якого геноциду – «мовчання мертвих»: шок унеможливило усвідомлення, отже, подолання пережитої травми, – саме тому письменники, котрі пережили Голокост (П. Леві, Ж. Америк, П. Селан), згодом наклали на себе руки. Факт, що вижили вони, означав, що загинути мали інші – для чутливих художніх натур жити з цим виявилось нестерпним абсурдом¹⁸.

Висновки. Тема демографічних, психо-ментальних, духовно-культурних втрат України внаслідок Голодомору у вітчизняній історичній науці все ще недостатньо досліджена, потребує й надалі додаткового тривалого вивчення (як фактографічно-статистичного, так і концептуально-історіософського). На нашу думку, доволі перспективним напрямком подальших студій у цій царині могло би стати ретельне дослідження теоретичних методів, до яких вдавалася більшовицька влада в Україні в 1932-1933 рр., та наслідків реалізації цих методів через призму теорій соціального конструктивізму, концепції влади й «біополітики» М. Фуко, стратегій еugenічної селекції «людського матеріалу» в часи «Великого терору».

Плідним напрямком наукового осмислення Голодомору є дослідження джерел і витоків російського більшовизму як окупаційно-колонізаційного режиму в Україні, здатного утриматися при владі лише шляхом перманентного масового терору. Порівняння стратегій, методів та наслідків (демографічних, соціокультурних, політичних, економічних) більшовицького Голодомору й нацистського Голокосту, на нашу думку, також є ефективним напрямком наукових студій. Теоретико-методологічним підґрунтям для реалізації цього завдання можуть стати напрацювання Гвідо Кнопфа щодо Голокосту та пов'язаних з ним витоків німецького нацизму (з німецьких і, ширше, європейських культурно-історичних традицій, зокрема антисемітизму, ксенофобії, маскулінної агресії, расизму й колоніального шовінізму). Цікавими темами, структурно-семантично пов'язаними з осмисленням «терору голодом», вважаємо з'ясування паралелей між «Сталінським геноцидом» (проти чеченів, татар, калмиків, повольських німців), а також вивчення широко використовуваних більшовиками практик «демонізації» українських селян, означування їх в негативному ключі в дискурсі ідеологічної пропаганди (в порівнянні з нацистськими практиками демонізації «єврейської раси» як «нелюдської», «неповноцінної» та «тваринної»). Соматична аналітика й методологія постколоніальних студій здатні відіграти доволі важливу роль у цьому інтелектуальному процесі.

1. Леонов І. Комунізм – на лаву підсудних // Україна молода. – 8 листопада. – 2011. – С. 12.

2. Куромія Г. Переосмислений Голодомор // Критика. – Число 10-11. – 2008. – С. 2-5.

3. Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог. – Львів: ЛА «Піраміда», 2011. – 142 с.

4. Гирич І. Там само. – С. 117.

5. Музиченко Я. Табу на Голодомор у «постпомаранчевій» Україні? // Україна

молода. – 25 листопада. – 2006. – С. 6-7.

6. Гирич І. Там само. – С. 116.

7. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К.: Наш Час, 2010. – 271 с.

8. Мартин Терри. Империя «положительной деятельности»: Нации и национализм в СССР, 1923-1939. – М.: РОССПЭН, 2011. – 855 с.

9. Доманська Е. Криза метанаративів (випадок постколоніальних студій) // Ейдос. – Вип. 1. – 2005. – С. 107-121.

10. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с. – С. 319.

11. Зборовська Н. Там само. – С. 312.

12. Зборовська Н. Там само. – С. 316.

13. Зборовська Н. Там само. – С. 324.

14. Портнов А. Мученицька смерть мільйонів і перспективи теоретичної рефлексії // Критика. – Число 7-8. – 2011. – С. 36-37.

15. Ніва Ж. Європа метафізики і картоплі. – К.: Дух і літера, 2002. – 306 с.

16. Юргенсон Л. Кожа – метафора тексту в лагерной прозе Варлама Шаламова / Тело в русской культуре. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 340-344.

17. Бриваті Б. Коли закінчується геноцид? // Український тиждень. – № 49(162). – 2010. – С. 44-46.

18. Бриваті Б. Там само. – С. 46.

В статтє анализируются социокультурные и ментально-психологические последствия Голодомора 1932-1933 годов в контексте включения в научный дискурс достижений психоистории, соматической аналитики и интеллектуальной истории.

Ключевые слова: Голодомор, травматический опыт, психоистория, террор голодом, соматическая аналитика.

In the article the social, cultural and psycho-mental consequences of Holodomor 1932-1933 years are investigated with introducing to the scientific discourse the results of psychohistory, somatical analysis and intellectual history.

Key words: Holodomor, traumatical experience, psychohistory, terror by hunger, somatical analytics.

Олексій Мітеров

ТРУДОВІ РЕСУРСИ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 рр.)

У статті розглядаються особливості балансу праці та використання трудових ресурсів селянських господарств Чернігівської губернії у 1861 – 1917 рр.

Ключові слова: трудові ресурси, перенаселення, господарство, промисли.

Серед факторів, що визначали організацію селянського господарства, а саме: розмір землеволодіння і землекористування, вплив ринку, наявність засобів виробництва та природних умов родючості, технічно організуючим елементом були робочі руки¹, тобто трудові ресурси – «носії робочої сили, які за віком та станом здоров'я були фактично зайняті або здатні до праці»².

Після X ревізії 1858 р., у матеріалах якої робітниками називалися чоловіки віком від 18 до 60 років та жінки від 16 до 55 років, ці граничні вікові показники використовувались і у наступних статистичних обстеженнях³. Особливістю селянського життя було те, що, незважаючи на достатню кількість населення у працездатному віці, до праці залучалися підлітки і люди похилого віку. При дослідженні селянських господарств цей фактор, як правило, враховували. Проводячи подвірні описи повітів губернії, працівники статистичного відділення при Чернігівській земській управі у подвірних таблицях відзначали окремо для чоловіків і жінок кількість осіб у трьох вікових станах: 1) робочий: чоловіки – 18-60 років, жінки – 16-55 років; 2) «напівробочий»: чоловіки – 14-17 та 61-65 років, жінки – 12-15 та 56-60 років; 3) неробочий: чоловіки – до 14 та від 65 років, жінки – до 12 та від 60 років⁴.

Люди у робочому віці складали майже половину сільського населення. За даними перепису 1897 р. по Чернігівській губернії, частка чоловіків у віці (18-60 років) становила 471217 осіб., або 46,4 %, серед жінок (16-55 років) – 533580, або 49,8 %, разом 48,1 %⁵. На сто душ робочого віку припадало 108 душ населення. Чисельність «напівробочого» населення становила у чоловіків 103761 (10,2 %), у жінок – 131 600, або 12,3 %, разом – 11,3 %. Сільськогосподарський та земельний перепис 1917 р. нараховував серед 378583 господарств селянського типу 1160268 душ у робочому віці, або 49,9 % усього населення (48,9 % чоловіків та 50,8 % жінок)⁶.

У селянському господарстві запас робочої сили, її склад та ступінь трудової активності цілковито визначалися складом та розміром сім'ї. У 1897 р. з 363532 господарств Чернігівської губернії 352340 (96,92 %) були сімейними господарствами. У середньому на одне сімейне господарство припадало 5,83 душі. Господарств з двох осіб налічувалося 24849, або 7,05 %, з трьох – 36129 (10,26 %), з чотирьох – 51689, або 14,67 %, з п'яти – 60697 (17,23 %), від шести до десяти – 165203 (46,88 %), від 11 душ і більше – 13773, або 3,91 %⁷.

Дані перепису 1897 р. свідчать, що 5,1 % (13495) господарств сільської місцевості вдавалися до найму робітників. Абсолютна більшість господарств-наймачів – 75,8 % – наймали одного робітника, 19,6 % господарств – 2-3 робітників, більше трьох робітників – 4,6 %⁸. Подвірний перепис 1883 р. по Городнянському повіту показав більшу частку господарств, що використовували найману робочу силу, – 7,7 %⁹. Се-

---

© Мітеров Олексій Йосипович – старший викладач Українсько-російського інституту (філії) МДВУ у м. Чернігові.

ред власників селянських господарств до найняття найчастіше вдавалися козаки – 12,0 %, колишні державні селяни – 7,0 %. Найрідше – колишні кріпосні – 6,3 %.

За даними сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 р., строкові найми робітників використовували 11507, або 3,1 % господарств. Ними було найнято 7602 чоловіки та 6523 жінки, з яких у робочому віці були 2302 чоловіки і 4749 жінок¹⁰. Активно використовували селянську працю приватновласницькі господарства. У 1917 р. у Чернігівській губернії налічувалось 1809 приватновласницьких господарств, з яких 1167 наймали сільськогосподарських робітників у кількості 20236, у тому числі 11932 чоловіки (9914 у робочому віці) та 8304 жінки (7880 робочого віку)¹¹. У цілому 34361 чоловік, що становило майже 3% селян робочого віку, знаходили застосування своєї робочої сили як сільськогосподарські наймані робітники у межах губернії.

Розподіл трудових ресурсів між селянськими господарствами не був рівномірним. За даними подвірних обстежень 1881–1883 рр., на 100 чоловіків робочого віку припадало по повітах: Городнянському – 444,8 душі населення, Козелецькому – 427,1, Суразькому – 440,9, Мглинському – 429,6¹². На 100 господарств припадало чоловіків: у Городнянському повіті – 133, Козелецькому – 126, Суразькому – 142, Мглинському – 139¹³. При цьому розподіл господарств за кількістю чоловіків робочого віку мав такий вигляд: переважну більшість складала господарства з одним чоловіком у робочому віці, а кількість селянських господарств з одним або двома чоловіками робочого віку сягала 85 % (табл. 1).

Швидкі темпи зростання населення, які не супроводжувались відповідним покращенням у земельному забезпеченні селянства, прорахунки економічної політики, не спроможної створити умови для найефективнішого використання трудових ресурсів, призводили до аграрного перенаселення¹⁴.

За даними «Комісії 1901 року», для 50 губерній європейської Росії кількість зайвих сільськогосподарських робітників становила 23 млн., або 52%. Значно вищим цей процент був у Малоросійських губерніях – від 64 до 68%¹⁵. Ці цифри були визнані багатьма спеціалістами¹⁶. Деякі дослідники, визнаючи значні масштаби перенаселення, але керуючись своїми розрахунками, виводили процент зайвої робочої сили менший, ніж «Комісія 1901 року». Л.Й. Лубни-Герцик вважав, що не використовувалось 28% робочого часу сільського населення. А.В. Островський зменшував цифру «надлишкового населення» для європейської Росії до 27-35%¹⁷. П.Г. Риндзюньський, вирахувавши ступінь забезпеченості землею селян європейської Росії на рівні 83%, зайвими вважав 17% селянських дворів¹⁸. За даними наради при МВС від 3–12 березня 1903 р., скликаної для обговорення пропозицій Полтавського губернського присутствія про переселення малоземельних селян, у Чернігівській губернії серед дорослого чоловічого населення надлишок робочих рук становив 34,5%. У той же час у промисловості було зайнято лише 2,4% дорослого населення губернії¹⁹.

Аналізуючи причини зростання кількості селян-відхідників, О.О. Русов обчислив, яку кількість землі було можливим прийняти за норму для однієї селянської сім'ї з натуральним господарством. Для різних частин губернії при однаковому розмірі садиби та кормової площі розмір земельних ділянок у залежності від якості ґрунту мав коливатися від 14 до 28 десятин²⁰. Підсумувавши дані по повітах, О.О. Русов вивів кількість господарств, які мали можливість займатися землеробством при умові виділення недостатньої землі селянам з крупних маєтків (табл. 2). По губернії кількість селянських дворів перевищувала можливу кількість землеробських господарств на 51882. У цих «зайвих» селянських дворах налічувалось близько 150 тис. працівників робочого віку, і ця кількість приблизно збігалася з кількістю селян-відхідників у 1895 р. (140 тис.) та у 1896 р. (148 тис.)²¹.

Оцінюючи придатність розрахунків кількості надлишкових робочих рук, в основу яких покладена залежність від наявної землі та спроможність селянина цю землю обробити, слід зазначити, що вони не достатньо повно відображають реальний стан аграрного перенаселення. Селянське господарство ніколи не було і не могло бути сучасним землеробським господарством. Окрім польових робіт, селянин та його сім'я займалися тваринництвом, тією чи іншою мірою вели будівельні роботи, виготовляли та відновлювали реманент, займалися переробкою сільськогосподарських продуктів.

Разом з тим при екстенсивній системі сільськогосподарського виробництва з незначною часткою трудомістких сировинних культур та слабкому розвитку тваринництва трудовий процес селянина був розосереджений на невеликі за часом періоди, коли вимагалась особливо інтенсивна праця. У тривалі проміжки між цими періодами робоча сила селянської сім'ї не могла знайти застосування безпосередньо у своєму господарстві. Уявлення про витрати праці у селянському господарстві, його резерви для використання за межами свого господарства, структуру робочого часу селянина надано у праці Л.Ю Мінца²². Хоча наведені вказаним автором дані стосуються 1924/25 р., вони придатні для використання при дослідженні витрат робочого часу селянина у визначеній темою даної статті часовий період, оскільки засоби виробництва та спосіб господарювання суттєво не змінилися (табл. 3).

У таблиці представлені дані про розподілення робочого часу у розрахунку на одного робітника у чоловічих робочих днях як по господарствах у цілому, так і по їх посівних групах.

Безпосередньо на сільськогосподарські роботи витрачалось не більше третини робочого часу селянської сім'ї²³. Загальний запас становив у середньому 272 робочих дні на робітника. Інші дні приходилися на свята, негоду та хвороби. Із зростанням розміру господарства (його заможності) у селянина з'являлося більше можливостей для відпочинку та для звільнення від роботи на час хвороби. У зворотному напрямку змінювалась кількість днів, витрачених селянином на роботу у власному сільському та домашньому господарстві – при 176 днях на робітника у середньому на господарство, простежується послідовне підвищення від 166 днів у господарстві з посівом менше 2 дес. до 197 днів у господарстві з посівом більш ніж 16 дес.

Н. Костров, розробляючи бюджети селянських господарств Чернігівської губернії, відзначав, що у сільському господарстві чоловіча праця використовувалась у розмірі $1/2 - 2/3$ від усіх робочих днів, ступінь використання жіночої праці коливався від $1/5$ до $2/5$ ²⁴. Власне, на домашні роботи у чоловіка витрачалось близько 18 % повних робочих днів, у жінки (враховуючи роботи по обробці пряді, ткацтву) – майже півроку²⁵. Середня кількість так званих «прогульних», або неробочих днів складала значно менше, ніж кількість свят, яких налічувалось близько 90, або 25 % від кількості днів на рік²⁶.

У крупному заможному господарстві (посівна площа більше 10 дес.) на кожного працездатного чоловіка було на 20-30 днів роботи більше, ніж у дрібному бідняцькому. Вже одна ця обставина робила трудовий баланс у заможних господарствах більш сприятливим, свідчила про те, що аграрним перенаселенням були вражені більшою мірою малосильні, переважно бідняцькі верстви селян. Однак дані про використання праці у розрахунку на одного працівника не дають повного уявлення про трудовий баланс селянського господарства. Відомо, що крупніші господарства відрізнялися і більшим складом сім'ї, тому, незважаючи на більше завантаження робітників у власному господарстві, обсяг надлишкової праці і у них виявлявся доволі значним, таким, що дозволяв створювати нові джерела доходу у сільських або відхожих промислах.

Заняття промислами означало продаж власної робочої сили. Вплив кліматичних умов, розбіжність виробничого періоду з робочим періодом (тривалість часу протягом року, коли необхідно прикладати працю до обробки землі та збору врожаю), який складав лише частину періоду виробництва, відмінність у потребі для виробництва кількості робочих сил у різні пори року «створювали природні підстави для поєднання землеробства з іншими сільськими підсобними промислами»²⁷ та відходництвом.

Як свідчить перепис 1917 р., з 378583 господарств 215515 (56,9 %) вдавались до промислів. По окремих повітах цей показник змінювався від 47,6 % у Новгород-Сіверському повіті до 67,5 % у Конотопському. Кількість селян-«промисловців» у співвідношенні до усього населення губернії становила 16,4 %, варіюючи по окремих повітах від 11,5 % у Новгород-Сіверському до 21,6 % у Борзнянському. У співвідношенні до селян у робочому віці кількість селян-«промисловців» становила по губернії 32,9 %, від 43,0 % у Борзнянському повіті до 23,3 % у Новгород-Сіверському²⁸. У середньому по губернії кожне селянське господарство виділяло близько одного заробітчанина. Якщо брати до уваги лише двори, які займалися промислами, то на один двір при-

падає 1,8 робітника-промисловця, що свідчить про переважання серед господарств з промислами дворів зі значною кількістю співмешканців у робочому віці.

Переписи 1882 р. у Суразькому та 1883 р. у Городнянському повітах вказують, що більшість селян-промисловців віддавали перевагу пошуку роботи у своїй місцевості, біля свого господарства. У Городнянському повіті місцеві промисловці становили 82 %, відхожі – 18 %, у Суразькому, відповідно 64,6 % та 35,4 %²⁹.

Промислова діяльність селян у межах свого повіту або іншого, не далі 50 верст, з відлучкою на термін не більше 6 місяців, а на сільгоспроботи, за формальним договором найму, хоча б і безстроково – називалась місцевим промислом. Терміном «відхожий промисел» визначалась промислова діяльність осіб селянського та міщанського станів поза місцем їх постійного проживання, при якій особи зобов'язані були отримати від своїх громад особливий дозвіл у вигляді посвідки на проживання³⁰.

У дореволюційній Росії статистики селянських відхожих промислів не велося. Про масштаби та динаміку відхідництва можна було судити лише за опосередкованими даними, головним чином за щорічною вибіркою паспортів. Незважаючи на приблизність отриманих таким чином показників, вони дозволяють виявити основні тенденції відхідництва³¹.

Матеріали комісії, заснованої 16 листопада 1901 р., дають уявлення про динаміку пересування землеробського населення за сорокарічний пореформений період (табл. 4). Якщо у десятиріччя 1861–1870 рр. у середньому на рік по Чернігівській губернії припадало близько 20 тис. вибраних паспортів, то у 1891–1900 рр. – більше 150 тис. вибраних квитків і паспортних бланків.

Чернігівський статистик П. Червінський у статті «Економічні поневіряння» показав соціальну природу відхідництва. За свідченням автора, на запитання, що їх жене шукати роботу, відхідники майже завжди відповідали: «Подати сплатити, сім'ю голодом не заморити»³². Хоча сам по собі «відхід» не збільшував розміри виробництва, проте давав значні збереження у продовольстві для селянської родини. «Який хліб сам би поїв сидючи дома, той дітям зостається»³³. Основним стороннім промислом селян Чернігівської губернії був сільськогосподарський промисел. Зокрема, серед селян, що відходили на сторонні заробітки, було (%): сільськогосподарських робітників – 58,2, ремісників і кустарів – 21,3, фабрично-заводських робітників – 1,5, інших – 19³⁴.

Кількість відхідників розподілялась нерівномірно. Значну роль тут відігравали щільність населення, якість землі та її кількість у розпорядженні селян. З Новоизбківського повіту у 1895 р. у відхід виходив кожний десятий житель, а з Козелецького лише один з 250³⁵. Північні повіти значно перевищували південні за кількістю відхідників.

Час відходу на заробітки залежав від календаря сільськогосподарських робіт. Основна маса паспортів видавалася селянам у лютому – травні та у серпні – вересні, тобто у періоди, коли треба було або найматися на посівну та жнива, або вирушати у пошуках заробітків після завершення сільськогосподарської роботи у своєму господарстві (табл. 5).

Додатковим джерелом доходу для значної кількості селянських господарств були кустарні промисли. Урядова комісія при мануфактурній раді Міністерства фінансів (комісія по кустарних промислах) на засіданні 20 березня 1874 р. визначила кустарні промисли як «вид переробної промисловості, який існує як домашнє заняття переважно сільського населення і слугує додатком при сільському господарстві»³⁶. На Чернігівщині з кустарних промислів найпоширенішими були шевський, ткацький, столярний, ковальський та гончарний. У Городнянському, Остерському, Новгород-Сіверському, Сосницькому повітах селяни займалися переробкою деревини. Широке розповсюдження тут отримало виготовлення дерев'яного посуду, землеробських знарядь, возів, саней, коліс. В Остерському повіті щорічно вироблялося з лози кошків та меблів на суму до 20 тис. руб. У Седневі та Березні у 1882 р. пошито шкіряного взуття на суму близько 25 тис. руб³⁷. У Городнянському повіті широке розповсюдження мав гончарний промисел. Однак, не витримуючи конкуренції з фабриками, кустарні промисли приходили в занепад, а кустарі вимушені були виробляти продукцію для власного споживання або відходити на заробітки в інші губернії. Як зазначав у своїх щорічних звітах чернігівський губернатор, «кустарна промисловість

не досягла ступеня самостійного промислу, а отримала лише деякий розвиток у тій місцевості, де за своїми якостями землі найменш родючі»³⁸. У 1900 р. із загальної кількості кустарів у губернії – 85,5 тис., близько 62 тис. займалися відхідництвом³⁹, у 1913 р. в губернії налічувалось 79690 ремісників та кустарів, з них 60862 працювали у сільській місцевості⁴⁰.

Промислові заняття селянського населення мали для нього велике значення, оскільки зосередження усієї селянської праці тільки на обробці землі ставило усе господарство у ризиковане становище, залежність від природних катаклізмів та стихійних лих⁴¹. Поєднання землеробства з промислами гарантувало селянам більш сталий бюджет доходів, «роблячи їх менш чутливими до коливань ринкових цін на хліб, оскільки останній вироблявся ними для безпосереднього задоволення потреб, а не на продаж, податі ж та інші грошові витрати покривалися доходами від промислової діяльності»⁴², та давало заняття значній кількості населення. На рубежі XIX – XX ст. частка селян, зайнятих місцевими сільськогосподарськими промислами, по відношенню до усіх сільських робітників становила 10,2%, частка селян, зайнятих відходими сільськогосподарськими промислами, дорівнювала 5,4%. Роботою по найму у сільському господарстві та промисловості було зайнято 17,1% усіх селян робочого віку⁴³. Заробіток поза своїм господарством у 1900 р. по Чернігівській губернії дорівнював у середньому 8 руб. на душу селянського населення⁴⁴.

Намагаючись змінити до краю загострену проблему аграрного перенаселення Чернігівської губернії, влада організувала переселення селянства у північні та південні регіони імперії зі значними земельними ресурсами. Однак міграційні процеси не пом'якшили гостроту демографічної ситуації. За період 1861–1916 рр. кількість легальних селян-переселенців з губернії становила 454,6 тис. чоловік⁴⁵. У цілому убуток від переселень по Чернігівській губернії досяг 26,7 % природного приросту населення⁴⁶, який значно перекривав механічний міграційний рух.

Таким чином, у аграрному секторі були зосереджені основні трудові ресурси регіону. На їх стан мали вплив такі фактори: 1) демографічний – високий рівень народжуваності забезпечував зростання кількісного складу селянських домогосподарств; 2) природно-ресурсний – землеробський характер праці вимагав наявності достатньої кількості земельних ресурсів, необхідних для ведення сільськогосподарської діяльності. У Чернігівській губернії відчувався відносний надлишок робочої сили, оскільки землі, що була у розпорядженні селян, було недостатньо для їх повної зайнятості при існуючій системі господарювання.

Механізм централізованого регулювання зайнятості робочої сили селянського населення перебував у початковій стадії формування, що залишало селян наодинці з вимушеним безробіттям і змушувало їх прикладати значні зусилля, часто невдалі, для реалізації своїх трудових можливостей.

Таблиця 1.

Розподіл трудових ресурсів селянських господарств Городнянського та Суразького повітів за даними подвірних обстежень 1882-1883 рр.

	Городнянський повіт	Суразький повіт
Господарств без робочих чоловіків	1295 – 7,2%	1043 – 5,2%
Господарств з 1 робоч. чоловіком	10995 – 61,4%	12010 – 59,4%
Господарств з 2 робоч. чоловіками	4278 – 23,9%	5281 – 26,1%
Господарств з 3 робоч. чоловіками	1151 – 6,4%	1516 – 7,5%
Господарств з 4 та більше роб. чол.	190 – 1,1%	356 – 1,8%
Усього господарств	17909 – 100%	20206 – 100%

Подворная опись по отдельным селениям Суражского уезда – С.6-7. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. Суражский уезд. – Чернигов. – 1883. – 110 с; Городницкий уезд. Подворная перепись. Предварительные замечания – С. 85. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XIV. Городницкий уезд. – Одесса – 1885. – 356 с.

Таблиця 2.

Кількість селянських господарств, здатних існувати при умові забезпечення землею (за розрахунками Русова О.О.)

Повіт	Можлива кількість землеробських господарств	Наявна кількість селянських дворів	Різниця (зайвих господарств)	Населення у «зайвих» господарствах*
Суразький	20273	24858	4585	27510
Мглинський	19529	20503	974	5844
Стародубський	19771	23003	3232	19392
Новозибківський	20364	23550	3186	19116
Городнянський	18065	20617	2552	15312
Чернігівський	17127	20521	3394	20364
Сосницький	20507	25411	4904	29424
Н.-Сіверський	20918	21494	576	3456
Глухівський	18190	18705	515	3090
Кролевецький	16367	20077	3710	22260
Конотопський	16477	21994	5517	33102
Борзнянський	17591	23712	6121	36726
Ніжинський	18552	23662	5110	30660
Козелецький	17924	22627	4703	28218
Остерський	21190	23993	2803	16818
По губернії	282845	334727	51882	311292

Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. – С. 274. * Кількість населення у «зайвих» господарствах обчислено з розрахунку 6 душ на одне господарство.

Таблиця 3.

Структура витрат робочого часу селянина (у чоловічих робочих днях)

	Господарства за розмірами посіву (дес.)							У середньому по усіх господарствах (робочих днів)
	До 2	2-4	4-6	6-8	8-10	10-16	Більше 16	
Сільське господарство	81,3	95,4	99,9	102,3	103,1	108,2	106,0	95,0
Домашнє господарство	58,3	52,6	49,7	48,8	48,3	53,6	57,8	52,9
Роботи, пов'язані з сільським та дом. господарством*	26,0	28,6	29,2	29,8	27,8	31,0	32,8	28,4
Лісове господарство	6,7	5,4	4,3	4,4	3,6	2,9	1,0	5,0
Поза власним господарством	49,4	31,7	26,5	20,7	20,1	16,1	11,1	31,6
Інші роботи	8,4	6,2	6,4	6,7	7,2	5,8	10,2	7,0
Усього днів роботи	230,1	219,9	216,7	212,7	210,1	217,5	218,9	220,1
Не використано робочих днів	45,7	53,8	54,3	57,9	57,1	49,2	43,7	52,2
Загальний запас робочих днів	275,8	273,7	271,0	270,6	267,2	266,7	262,6	272,3

Мицц Л.Е. Проблемы баланса труда и использование трудовых ресурсов в СССР. – М., 1967, – С. 195,197. * Переробка продуктів для власних потреб, поїздки на базар, відсутність у господарських справах, будівництво та ремонт будівель, виконання мирських та земських повинностей.

Таблиця 4.

**Дані про загальну кількість вибраних квитків і паспортних бланків у
Чернігівській губернії та в Україні за 1861 – 1900 рр. (тис.)**

	1861- 1870 рр.	1871- 1880 рр.	1881- 1890 рр.	1891- 1900 рр.
Чернігівська губернія	194,8	651,6	1027,9	1533,7
По 9 українських губерніях	1169,0	4140,8	7979,0	11903,7
По Чернігівській губернії у % до 9 українськ. губерній	16,7	15,7	12,9	12,9

Материалы высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднелегальных губерний по сравнению с другими местностями Европейской России. Т.1. Цит.за:Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 189.

Таблиця 5.

**Розподіл отриманих паспортів по місяцях за період 1878–1882 рр.
(на 100 паспортів)**

Повіт	Місяць року											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Городнянський	3,5	7,0	22,0	19,0	13,1	6,8	5,3	6,8	9,8	2,7	1,6	1,5
Суразький	2,2	10,8	10,4	10,8	8,8	3,9	1,5	22,0	16,5	4,4	4,2	4,1

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т.9. Суражский уезд. – Чернигов. 1885. – С. 47. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т.14. Городницкий уезд. – Одесса. Тип. В. Кирхнера. 1885. – С. 111.

1. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. – М.: Экономика, 1989. – С. 214.

2. Социально-экономическая статистика: Учебник для вузов/ Под ред. Башкатова Б.И. – М.: Юнити-ДАНА, 2002. – С. 206.

3. Фортунатов А. Сельскохозяйственная статистика Европейской России. – М.: Типо-литогр. т-ва И.Н. Кушнерева, 1893 г. – С. 95,97.

4. Подворная опись по отдельным селениям Суражского уезда/Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. Суражский уезд. – Чернигов: Земская типография, 1883. – С. 6-7.

5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. 12-13.

6. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям./Труды Центрального статистического управления. Т.V. Вып. 2. – М.: Типогр. М.К.Х., 1923. – С. 138.

7. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб. 1905. – С. XVI, 6.

8. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб. 1905. – С. 6-7.

9. Городницкий уезд. Подворная перепись. Предварительные замечания – С. 85. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XIV. Городницкий уезд. – Одесса. – 1885. – 356 с.

10. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. /Труды Центрального статистического управления. Т.V. Вып. 2. – М.: Типогр. М.К.Х., 1923. – С. 134-141.

11. Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 52 губерниям и областям. /Труды Центрального статистического управления. Т.V. Вып. 1. – М.: 14-я государственная типография, 1923. – С. 36-37.

12. Городницкий уезд. Подворная перепись. Предварительные замечания – С. 86. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XIV. Городницкий уезд. – Одесса. – 1885. – 356 с.

13. Там само. – С. 87.

14. Лобода И.С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (по материалам Полтавской и Черниговской губерний) // История СССР. – 1958, №5.

15. Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть III. – СПб., 1903. – С. 234; Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. – М., 1905. – С. 35.

16. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М.: Наука, 1975. – С. 330; Хромов П.А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма. М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. – 240 с.; Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М.: Наука, 1980. – С. 229.

17. Цит. за: Нефедов С.А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX века. – Екатеринбург: Изд-во УГГУ, 2005. – С. 315-317.

18. Рьндзюнский П.Г. К определению размеров крестьянского перенаселения в России на рубеже XIX-XX вв. // Социально-экономическое развитие России. (ред. Тихвинский С.Л.). – М., 1986. – С. 155-171. Див. також: Иванов Е.П. Отечественная историография аграрного перенаселения // Вопросы Истории. – 1971. – № 12. – С. 31-42., Маслов П. Перенаселение русской деревни. Опыт морфографии. – М.-Л.: Тип. «Красный пролетарий», 1930 – 1430 с.; Тюкавкин В.Г. Аграрное перенаселение в России в эпоху империализма // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI-начало XX в.): Материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Вып. 1. – Таллинн, 1986. – С.214-225; Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. М.: «Памятники исторической мысли», 2001. – С. 79.

19. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 182-183.

20. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. – Чернигов: Типогр. Губернск. земства, 1899. – С. 271-274.

21. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. – Чернигов: Типогр. Губернск. земства, 1899. – С. 274.

22. Минц Л.Е. Проблемы баланса труда и использование трудовых ресурсов в СССР. – М.: «Статистика» 1967, – С. 195,197.

23. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – В 2 т. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин». – 2003. – Т.1. – С. 307-310.

24. Костров Н. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей. Выпуск I. 5 бюджетов за 1914 – 1915 сельскохозяйственный год. – Чернигов: Типогр. губернск. земства, 1916. – С. 48.

25. Там само. – С. 49.

26. Костров Н. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей. Выпуск I. 5 бюджетов за 1914 – 1915 сельскохозяйственный год. – Чернигов: Типогр. губернск. земства, 1916. – С. 50.

27. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. II. Кн. 2. Процесс обращения капитала. – М.: Политиздат, 1984. – IV. – С. 272. (650 с.).

28. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям./Труды Центрального статистического управления. Т.V. Вып. 2. – М.: Типогр. М.К.Х., 1923. – С. 134, 135, 138, 139.

29. Подворная опись по отдельным селениям Суражского уезда/Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. Суражский уезд. – Чернигов: Земская типография, 1883. – С. 6-7. Городницкий уезд. Подворная перепись. Предварительные замечания. – С. 85. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XIV. Городницкий уезд. – Одесса. – 1885. – 356 с.

30. Россия. Ее настоящее и прошедшее. – СПб.: Типограф. Акцион. Об-во «Издательское дело». Брокгауз и Ефрон, 1900. – С. 264.

31. Данилов В.П. Крестьянский отход на промыслы в 1920-х годах. / Исторические записки. – № 94. – М.: Наука. 1974. – С. 70.

32. Червинский П. Экономические скитания. // Отечественные записки, 1880, №6. – С. 442.

33. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т.9. Суражский уезд. – Чернигов. 1885. – С. 6.

34. Руднев Н.Ф. Промыслы крестьян в Европейской России // Сборник Саратовского земства, 1894, №6. – С.209-210.

35. Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчету Черниговского губернатора за 1895 г. – Чернигов. Тип. губерnsk. правления, 1896. – С.12.

36. Кустарное дело в России (Сост. князь Голицын Ф.С.). – Том I (часть первая). Исторический ход развития кустарного дела в России. – Деятельность правительства, земств и частных лиц. – СПб.: Типогр. В.Ф. Киришбаума, 1904. – С. 6.

37. Обзор Черниговской губернии за 1882 г. – Чернигов, 1883. – С. 11.

38. ЦДІА України у м. Києві, – ф. 442, – оп. 534, – од. збер. 421, – арк. 1.

39. Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. Т. 1. – К.: «Наукова думка», 1967. – С. 126.

40. Земский сборник Черниговской губернии, 1914, вып. 1, ч. 2. – С. 101,102.

41. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. XLVII. Черниговская губерния. – СПб.: Отделение типографии П.П. Сойкина, 1903. – С. 32.

42. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. 17. – С. 125.

43. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.298-299.– Прилож. 1.

44. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.300-301.– Прилож. 2.

45. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20- годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М.: Наука, 2006. – С. 247.

46. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20- годы XVIII века. – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М.: Наука, 2006. – С. 220, 459.

В статье рассматриваются особенности баланса труда и использования трудовых ресурсов крестьянских хозяйств Черниговской губернии в 1861 – 1917 гг.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, перенаселение, хозяйство, промыслы.

Miterov O. Human resources of farms in Chernihiv guberniya (1861 – 1917).

The paper considers the peculiarities of balance between work and human resources use at farms in Chernihiv guberniya in 1861–1917.

Keywords: human resources, overpopulation, farm, trading.

Олена Заєць

ЗЕМСЬКА МЕЛІОРАЦІЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ, або ЧОМУ НА ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ ТАК МАЛО БОЛІТ

Досліджується діяльність Чернігівського земства в галузі осушення земель з метою їх прибуткового використання. Наполегливі зусилля земців і гідротехніка привели до масштабної меліорації губернії, результати якої вже тоді були суперечливими, а зараз її згубність стала очевидною.

Ключові слова: земська меліорація, осушення боліт, меліоративна позика, магістральний канал.

Земське самоуправління другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було найкращим зразком самоврядування, бо охоплювало все економічне та культурне життя губернії. Значну роль відіграла діяльність земств у галузі сільського господарства. Земство мало досвідчених агрономів, ветеринарів, купувало сільськогосподарські машини, утримувало розплідні пункти для худоби, поширювало кращі сорти зернових та інших культур. Тому не можна заперечити велике позитивне значення земства в розвитку господарства Чернігівщини. Багато уваги приділялося також меліорації – осушенню боліт та залісненню пісків, прокладанню доріг місцевого значення.

Але в той час, як і в наступний радянський період, темпи меліорації випередили розвиток науки. У кінці ХІХ ст. ситуація в губернії була такою, що кількість населення у зв'язку з демографічним вибухом значно збільшилася: після скасування кріпацтва селяни відчували смак вільних економічних відносин і зрозуміли, що за умов старанності і працьовитості всіх членів родини можна накопичувати гроші та купувати землю. Однак вільних сільськогосподарських угідь у губернії не було, уся родюча земля була продана і перепродана, а тому коштувала дуже дорого. Навіть за 300 руб. важко було купити десятину землі будь-якої якості. Вартість землі під болотом після осушення піднімалася з 3–15 руб. до 100–120 руб. за десятину. Зрозуміло, що власники боліт були зацікавлені в осушенні й самі ініціювали його силами земства, щоб зробити з болота сінокіс.

Мета цієї розвідки – з'ясувати, чому Чернігівська область так густо помережена каналами, коли вони прокладалися, з якою метою.

Джерельною базою роботи була звітна документація Чернігівського губернського земства. Це насамперед журнали засідань Чернігівської губернської земської управи та її звіти за всі роки, збірники постанов повітових управ, земські збірники та інші періодичні видання Чернігівського земства. Найповніші комплекти всіх земських видань Чернігівської губернії зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського НАН України.

Перші спроби осушення боліт у Чернігівській губернії були зроблені за ініціативою південних повітів: Козелецького – в 1881, Борзнянського – в 1884 і Ніжинського – в 1887 рр. Але великомасштабні роботи почалися з 1894 р., коли Міністерство землеробства і державних маєтностей створило відділ земельних покращень. Цей відділ спорядив Західну експедицію для дослідження боліт західних губерній, яку

Заєць Олена Василівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського Національної академії наук України.

очоловав Й.І. Жилінський. У Чернігівській губернії дослідження проводив інженер-гідротехнік цієї експедиції Є.В. Оппоков¹.

У результаті цього дослідження В.Є. Оппоков запропонував осушення 22 боліт губернії площею 354743 дес., тобто 7,5% площі губернії. Коштом земства було видано книгу «Материали по изследованию болот Черниговской губернии Е.В. Оппокова». Зокрема, Є.В. Оппоков зробив висновок, що осушення боліт є прямою і невідкладною справою земства, бо приведе до збільшення кількості родючих земель, тому земство почало займатися масштабними проектами осушення боліт.

Першим таким проектом було осушення болота Трубайла. На ньому роботи велися між 1893 і 1907 роками. Вони почалися в Остерському повіті по р. Трубіж, по якій прокопали магістральний канал довжиною 27 верст. Бокові гілки спочатку повинні були копати самі власники боліт. Із часом губернське земство переглянуло свої плани і всі зобов'язання з осушення поклато на себе. Завідував роботами на Трубайлі технік І.Є. Коновалов під наглядом уповноваженого губернської земської управи В.М. Ковтуненка. Усі роботи були віддані в підряд селянину с. Шарпиловки Гомельського повіту Матвію Феськову².

Уже в перші роки після осушувальних робіт деякі гласні Козелецького, Остерського повітів, такі як В.М. Оржельський та інші, говорили, що не треба осушувати болота³. Після проведення магістрального каналу на болоті Трубайло рівень ґрунтових вод значно впав у всьому районі, що призвело до зниження врожайності земель, псування лісу й пересихання криниць. Гласні пропонували разом з осушенням створювати можливість регулювання води, однак це збільшувало вартість робіт, і тому губернська управа не внесла ніяких змін⁴. У результаті основні канали на Трубайлі були закінчені восени 1899 р. та прийняті членом губернської управи П.П. Булашевичем, земським начальником 3-ої дільниці Остерського повіту К.В. Красовським у присутності всіх власників боліт і уповноважених від сільських общин сс. Ярославки, Старої Басані, Мокреця, Бервиці, Бобріка, Светильні, Русанова. Присутні визнали їх цілком задовільними, однак подалі від каналів земля була ще з водою. Тому власники боліт подали клопотання губернському земству про проведення всіх бічних стрілок, погоджуючись відшкодувати всі витрати за ці додаткові роботи. Власники Русановської греблі, розташованої південніше, ближче до Полтавської губернії, заявили, що їх землі не осушені, а затоплені водою, оскільки води Полтавської губернії не мають стоку і розливаються на території с. Русанова.

Голова губернської управи визнав, що проект осушення болота Трубайла, який робив Є.В. Оппоков під керівництвом Й.І. Жилінського, має недоліки, на відміну від проектів осушення в Полтавській губернії, які робив гідролог І.В. Янковський. Він не вважав за необхідне видалення всієї води, але його проекти дорожчі на 50%. Та під тиском землевласників, які бажали мати щонайбільше землі сільськогосподарського призначення, клопотання про проведення стрілок задовольнили за умови, що їх буде не більше 25 і коштуватимуть вони не дорожче 13746 руб. Саме стільки коштів залишилося від позики, яку брало губернське земство в Міністерстві землеробства на осушення болота Трубайла⁵.

Повністю роботи на болоті Трубайло завершили навесні 1905 р. Були прокопані канали: у 1901 р. – №1 Тимковський з розгалуженнями; у 1902 р. – Новоселицький №1 і №2 – ліві стрілки; у 1903 р. – ліва стрілка до залізниці Київ-Вороніж, №4 – права, №2 і №2а – ліві стрілки; у 1904 р. – Стадницький №№3,4,5,6,7 – ліві та №№5,6,8 – праві стрілки. Вартість усіх робіт за три роки – 9 тис. руб. Далі роботи не проводили, оскільки досягли повного осушення регіону⁶. Восени 1905 р. об'єкти були прийняті, і з Феськовим управа повністю розрахувалась.

Після закінчення робіт на Трубайлі губернська земська управа взялася за ще один масштабний проект з осушення болота Смолянка. Усе болото розташовувалось на території Чернігівської губернії, на відміну від Ромену і Удаю, витоки яких були поза межами губернії. Усі власники Смолянки були готові підписати договори про осушення, а найбільший власник – Терещенко – запропонував негайно сплатити за осушення його частини болота.

Потрібно зазначити, на яких умовах земство бралось осушувати болота. Правила були затвержені 20 травня 1902 р., однак приблизно за такими ж умовами осушення велось і до того. Полягали вони в тому, що якщо вже є проект осушення, створений урядовим інженером-гідротехніком, то земство пропонувало власникам земель виконання робіт з осушення, за які вони після прийому роботи в присутності представника земства мали розрахуватися протягом 10 років з виплатою 4% річних та зобов'язувалися в подальшому дотримуватись правил експлуатації каналів: не робити загати для риби, не мочити льон, коноплі, не загачувати канали для перегону худоби та утримувати їх у належному санітарному стані. Земство ж брало позику на виконання робіт у Міністерства землеробства і державних маєтностей. Отже, губернське земство виступало гарантом повернення цієї позики державі⁷.

Із 1904 року Чернігівська губернська земська управа (журнал засідань Чернігівських губернських зборів від 23 лютого 1904 р. №30) постановила: у першу чергу зайнятися осушенням болота Смолянка від південної його частини Орлів острів до впадіння р. Вересоч у затоку Остер р. Десни і доручити уповноваженому управи В.М. Ковтуненку швидше укласти з власниками болота Смолянка договори із зобов'язанням відшкодувати земству витрати на осушення кожної десятини болота з розрахунку 12 руб. за десятину.

Однак коли В.М. Ковтуненко поїхав укласти угоди, виявилось, що жителі с. Хибалівки взагалі не зацікавлені в проведенні осушувальних робіт, але погодилися, щоб проводили канал по р. Вересоч без жодних зобов'язань.

Жителі с. Вересоч теж були мало зацікавлені осушенням, але хотіли, щоб магістральний канал проходив не по р. Сага, а по руслу р. Вересоч. Лише в такому випадку селяни згодні були сплатити всі осушувальні роботи.

З особливою пропозицією звернулися 23 липня 1904 р. до губернської управи власники Веркіївського маєтку, що належав малолітньому М.І. Терещенку, опікунами якого були Єлизавета Михайлівна Терещенко, Олександр Миколайович Терещенко та Вітольд Болеславович Ганицький. Вони пояснили, що давно прагнули осушити свої болота в районі с. Веркіївки власним коштом. Для цього замовили проект осушення інженеру Є.В. Оппокову. За цим проектом на осушення їхньої частини болота Смолянка треба було 28 000 руб. із тим, щоб магістральний канал пройшов по землях сс. Веркіїки, Дремайлівки і Вересочі. Але вони довідалися, що губернська земська управа першочергово взялася за осушення всього болота. Опікуни спадкоємця Н.І. Терещенка, звісно, пристали на пропозицію земства, тому що мали 1735 дес. сінокосу по болоту, а з урахуванням каналів – 1500 дес. Вони порахували, що осушення земством по 12 руб. за десятину їм обійдеться в 18000 руб. Опікуни згодні були заплатити 30000 руб., якщо роботи почнуться негайно і будуть здійснені за 3-4 роки.

Однак представник Міністерства землеробства і державних маєтностей інженер Й.Р. Кобецький заявив, що проект земства, зроблений західною експедицією Є.В. Оппокова, і проект Є.В. Оппокова для маєтку Терещенків зв'язати неможливо. Треба робити новий проект, який би охопив усі дачі маєтку і все болото. Проект узявся переробити той же Є.В. Оппоков до 1905 р.

Ще одна проблема полягала в тому, що ділянки земель «лісові пустоші» у південній частині болота не були розмежовані. Вони слугували місцем випасу худоби для найближчих сіл, а в посушливі роки на них косили траву, хто де хотів. Коли пішов розголос, що болото будуть осушувати, деякі села (Колесники, Зруб) підтвердили за собою право власності за давністю володіння. Але все одно залишилися нерозверстаними близько 1000 дес. між Ніжином і Веркіївкою, і тому ні з ким було підписувати угоду.

У тому ж 1904 р. болото Смолянка було оглянуте членом губернської управи А.А. Бакуринським та інженером Й.Р. Кобецьким. Літо було спекотне, і по болоту можна було їздити екіпажем. У такі роки потрібне було зрошення. Цього можна було досягти затримкою води в каналах. Й.Р. Кобецький пропонував з'єднати бічні канали з р. Остром в районі хутора Жуки, який був західною частиною м. Ніжина. А на думку Є.В. Оппокова, затримувати воду в каналах можна перемичками, тобто тимчасовими загатами⁸.

У 1905 р. інженером-гідротехніком губернської управи замість Й.Р. Кобецького став Є.В. Оппоков, а роботи з осушення болота Смолянка так і не почалися, хоча другий гідротехнік земства В.І. Пахарнаєв зробив розбивку перших 12 верств розширення русла р. Вересоч по с. Хибалівка⁹.

Не розпочалися тут роботи і в 1906 р., більше того, земство вже було ладне відмовитися від ідеї осушення Смолянки через: 1) неясність умов опікунів Терещенка, на чолі яких стала нова особа; 2) через нерозверстаність земель «лісові пустоші»; 3) через пасивність селян с. Хибалівки¹⁰.

У 1907 р. губернське земство порушило клопотання перед Міністерством землеробства і землевпорядкування про надання позики в 375000 руб. із меліоративного фонду, яку можна видати протягом 5 років по 75000 руб. на осушення болота Смолянка¹¹.

У тому ж році до відділу земельних покращень Міністерства землеробства і землевпорядкування в Петербург їздили голова губернської земської управи Н.П. Савицький і член управи Е.І. Молявко просити про безповоротну позику в 659 100 руб., яку можна надати протягом 6 років по 54971 руб. для осушення 22 боліт губернії. Це буде лише половина суми, яка потрібна для осушення. Половину вартості заплатить земство шляхом укладання кредитних угод із власниками боліт. Не заперечуючи проти надання позики, в Міністерстві попросили надати проекти осушення, договори з власниками боліт та документи, які підтверджували, що власники вже осушених боліт сплачують кредитні зобов'язання¹².

Лише в 1909 р. почала надходити міністерська позика в 375000 руб. й одночасно безповоротна меліоративна позика відділу земельних покращень Міністерства землеробства. Зразу ж влітку 1909 р. губернська управа приступила до осушення боліт Нижня Смолянка в Ніжинському повіті і Вихолки в Суразькому. За планом роботи повинні були бути закінчені в 1911 р. Одночасно велося дослідження боліт Замглай, Ромен, Удай, Літки-Пуховка, осушення яких мало початися зразу після Смолянки і Вихолки.

Роботи з осушення Вихолки, підрядником яких був Е. Х. Салганик, були закінчені майже вчасно. У жовтні 1912 р. губернська управа прийняла роботи, з ним розраховалися і навіть заплатили 1000 руб. винагороди за непередбачені проектом зрізання купок, будівництво мостів і кладок¹³.

Не так швидко йшли роботи з осушення болота Смолянка, насамперед через те, що воно охоплювало набагато більшу територію. 5 серпня 1909 р. почали осушення на Нижній Смолянці, а закінчили роботу 27 серпня 1913 р. За цей час було прокладено 69 верст і 84 сажні осушувальних каналів, причому ширина головного каналу досягала 4 сажні по верху, до 1 сажня по дну і 3,5 аршина вглибину. З каналів було витягнуто 24728 куб. сажнів землі. Уся робота коштувала 64286 руб. Осушення вже в перший рік дало хороші результати. Один власник землі с. Кукшина повідомляв, що ділянка в 9 дес. давала до осушення 150 пуд. сіна поганої якості, лише для підстилки худобі. У 1911 р. була проведена Стодольська гілка-магістраль, яка стягла зайву воду в кінці весни, і та ж ділянка дала 1680 пудів сіна, якість якого покращилась. Отже, прибутковість ділянки збільшилася в 13 разів¹⁴. Також була викопана ціла мережа каналів біля сс. Веркіївка, Бобрик, Зруб, Колесники.

Підрядником у виконанні робіт був М.Е. Ейдлин. Хоча копання каналів було закінчено в 1913 р., але через надмірну водність робота прийнята не була. Земством була куплена землечерпальна машина, і з її допомогою підряднику було доручено розширити магістральний канал. У наступному, 1914 р., ним же було побудовано 23 дерев'яні проїзні мости, 4 портомийні, 3 водопої, однак магістральний канал і р. Вересоч були дуже переповнені, бо прийшла вода з великої осушеної території (близько 22 000 дес.), і виконати роботи повністю підрядник не зміг. Тому в 1914 р. роботи з розширення русла р. Вересоч і магістрального каналу були віддані в підряд товариству РАМО (Російське акціонерне меліоративне товариство), під керівництвом інженерів якого і наглядом гідротехнічного відділу губернської земської управи і мали закінчити роботу¹⁵. Саме в цей час відділ очолив інженер Б. Васютинський. Він

зайняв місце інженера Є.В. Оппокова, який почав роботи з Нижньої Смолянки на догоду власнику маєтку Терещенка, не розширивши перед тим русло р. Вересоч. А Є.В. Оппоков звільнився і виїхав із Чернігова. Б. Васютинський зробив новий план розширення русла р. Вересоч і магістрального каналу Смолянка. Оглянувши річку в 1914 р., РАМО роботи не розпочало. Лише влітку 1915 р. товариство землечерпальною машиною розширило русло р. Вересоч у с. Хибалівка протяжністю 21,5 версти, а по болоту розширювали канали вручну, що обходилося дорожче. Роботи з відкидання кучугур землі товариство РАМО віддало в субпідряд тому ж М.Е. Ейдлину, який копав канали і в той же час займався осушенням болота Удай.

Але треба зауважити, що з початком Першої світової війни професійні робітники були мобілізовані на фронт. На Смолянці навесні 1915 р. працювало поденних 67–70 чоловік, але з 29 червня майже всі робітники розійшлися додому на польові роботи. Вдалося зібрати їх лише у вересні. Довелося також збільшити плату робітникам до 3 руб. 01 коп. за виїмку кубічного сажня землі¹⁶. Інженера Б. Васютинського також мобілізували до армії в січні 1915 р., але в жовтні 1915 р. він повернувся і продовжив роботу. Звісно, все це гальмувало виконання робіт.

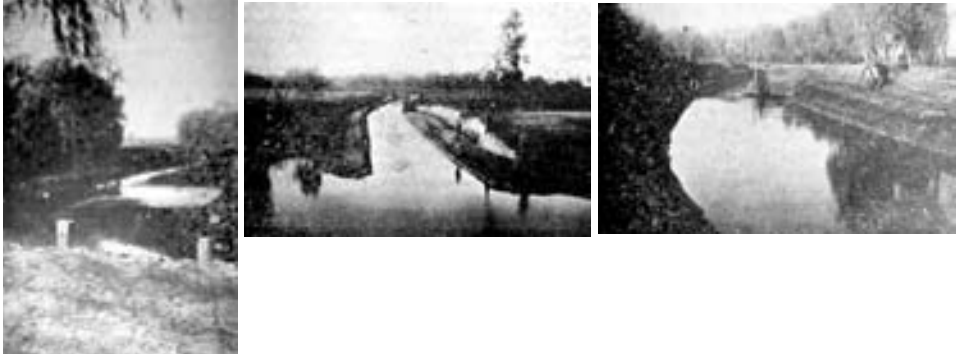
Четвертим об'єктом осушення Чернігівського земства було болото Удай Ніжинського повіту, до якого приступили зразу після закінчення робіт на Вихолці. Але тут виконання робіт дуже утруднював пливучий ґрунт. Після прокопування каналу через 1–2 дні, а іноді й місяць, канал заповнювався рідким торфом, що випливав з боків, тому канал доводилося копати знову. Причина цього явища полягала в особливостях торфу на цьому болоті: під щільним верхнім пластом, густо вкритим осокою, на глибині 1–2 аршини залягав рідкий торф. Після прорізання верхнього пласту нижній шар рідкого торфу під тиском землі, що була викинута на береги каналу, видавлювався і заповнював рів. Іноді це повторювалося по 2–3 рази. Все це робило очищення дорожчим. Підрядник М.Е. Ейдлин порушив питання про додаткову плату за виїмання видавленого ґрунту. Для цього приїхала комісія в складі голови губернської земської управи, члена Ніжинської повітової управи, голови контрольної палати, інженера-гідротехніка і старшого техника. Був складений протокол огляду з поясненням причин запливання каналу. Комісія визнала, що прибирання рідкого ґрунту збільшує кількість робіт на 25% від запланованих. Управа вирішила оплатити додаткові роботи підрядникові.

Закінчити роботи з осушення Смолянки і Удаю губернське земство мало намір на осінь 1917 р.¹⁷ Нових робіт не планували, бо уряд перестав надавати безоплатну меліоративну позику. Земство могло розраховувати лише на позику в 375 000 руб., яка була розстрочена на 5 років, але не була ще повністю використана.

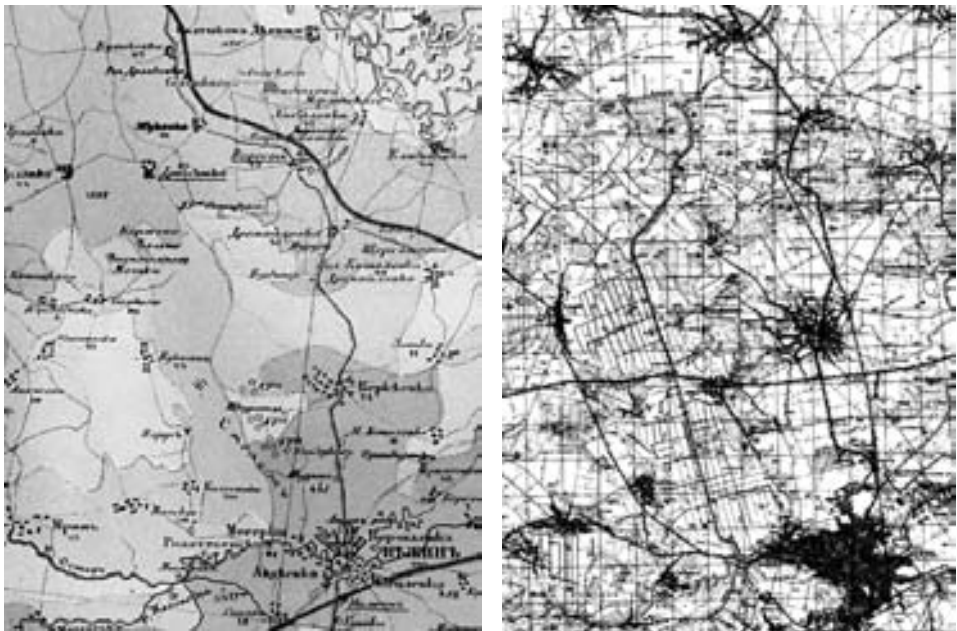
Таким чином, Чернігівським земством було осушено 4 болота, причому одне з них, Смолянка, дуже великої площі. Ще тоді, на початку ХХ ст., багато гідрологів імперії говорили, що треба охороняти болота від осушення для збереження судноплавності рік, бо саме болота є основними наповнювачами річок. Є. В. Оппоков (пізніше працював у Київському політехнічному інституті і став академіком, був репресований і розстріляний у 1937 р. під Биківнею¹⁸) у своїх багаторічних роботах, навпаки, разом з гідрологом Н.В. Шрейбером заперечував роль мохових боліт як регулятора води в річках, але доводив, що болота є великими донорами води в атмосферу.

Пізніше дослідження, організовані кафедрою кліматології Ленінградського університету влітку 1933 і 1934 рр. біля болота Гладкого поблизу ст. Сабліно Жовтневої залізниці, довели, що абсолютна вологість повітря над болотом удень у суху погоду менша, ніж у прилеглому лісі під його покривом і значно менша, ніж над лугом. Із цього пізніше зробили висновок, що луг випаровує значно більше, ніж болото, суходіл і ґрунт під покривом лісу, але вода з боліт потрапляє в сусідні ґрунти в лісі, а це тягне за собою підвищення рівня ґрунтових вод в усьому прилеглому регіоні.¹⁹ Крім того, річки, що беруть початок у болотах, більш витривалі і не пересихають улітку.

Отже, загибель боліт справді спричинила обміління рік Чернігівщини, ерозію ґрунтів, зменшення площі лісів і зміни ландшафту в цілому. Але тоді, на початку ХХ ст., про це не думали.

На 1 фото р. Вересоч до розширення, на фото 2 – до нерозширеного каналу річки прийшла вода з болота Нижня Смолянка, на фото 3 – розширений канал р. Вересоч.

Перша карта болота Смолянка з книги А.А. Русова 1898 р.²⁰, друга – той же район на військовій карті 1987 р.²¹

1. Черниговская земская неделя, – 5 февраля 1916 г. – С. 7-9.
2. Журналы заседания Черниговского губернского земского собрания 51 очередной сессии 1915 г., состоявшегося 31 января – 11 февраля 1916. Доклад № 37. – Чернигов, 1916.
3. Журналы заседаний 1го аграрного совещания при Черниговской губернской управе 13 июля 1905 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906 (январь). – С. 144.
4. Стенографический отчет заседания Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 1905 г., состоявшегося с 15 по 23 мая 1905 г. – Чернигов, 1906. – С. 37-44.
5. Стенографический отчет заседания Черниговского губернского земского собрания XXXVI очередной сессии 1900 г., состоявшегося с 10 по 27 ноября 1900 г. – Чернигов, 1901. – С. 414-430.
6. Стенографический отчет заседания Черниговского губернского земского со-

брания экстренной сессии 1905 г., состоявшегося с 15 до 23 мая 1905 г. – Чернигов, 1906. – С. 37-44.

7. Краткий обзор иностранных законодательств об осушении и орошении земель в связи с соответствующими русскими законоположениями и желательными дополнениями // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – №5-6. – С. 38-52.

8. Отчёт Черниговской губернской земской управы за 1904 г. – Чернигов, 1905. – С.443-454.

9. Отчёт Черниговской губернской земской управы за 1905 г. – Чернигов, 1906. – С.61

10. Отчёт Черниговской губернской земской управы за 1906 г. – Чернигов, 1907. – С.71

11. Журналы заседаний Черниговского губернского собрания 43 очередной сессии 1907 г. с приложениями, состоявшейся 26 ноября – 11 декабря 1907 г. – Чернигов, 1908. – С.164-166.

12. Журналы заседаний Черниговского губернского собрания 46 очередной сессии 1910 г. с приложениями, состоявшейся 1-15 декабря 1910 г. – Чернигов, 1911. – С.44.

13. Журналы заседаний Черниговского губернского собрания 49 очередной сессии 1913 г. с приложениями, состоявшейся 17-29 января 1914 г. – Чернигов, 1914. – Доклад № 61.

14. Черниговская земская неделя. – 5 февраля 1916 г. – С. 7-9.

15. Отчёт Черниговской губернской земской управы за 1913 г. – Чернигов, 1915. – С.309-311.

16. Журналы заседаний Черниговского губернского собрания 50 очередной сессии 1915 г. с приложениями, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 г. – Чернигов, 1916. – Доклад № 42. – С. 62.

17. Журналы заседаний Черниговского губернского собрания 51 очередной сессии 1915 г. с приложениями состоявшейся 31 января – 11 февраля 1916 г. – Чернигов, 1916. – Доклад № 37.

18. Л.В. Матвеева, Э.Г. Цыганкова. Всеукраинская академия наук. Год 1929-й // <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/inmemoriam/112-140.pdf>.

19. Ткаченко М.Е. Общее лесоводство – / М.Е. Ткаченко. – М.,1955. – 597 с.

20. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: типография Черниговского губернского земства, 1898. – Т.1 с приложениями карт, чертежей, почвенной карты Черниговской губернии.

21. Карты Генерального штаба. Нежин. Составлено по карте масштаба 1:50000, созданной по материалам съемки 1949 г. и обновленной в 1987 г. // http://geoknigi.com/view_map

Исследуется деятельность Черниговского земства в области осушения земель с целью их прибыльного использования. Настойчивые усилия земцев и гидротехника привели к масштабной мелиорации губернии, результаты которой уже тогда были противоречивыми, а сейчас очевидной стала ее пагубность.

We investigate the activities of Chernigov zemstvo in draining land for their profitable use. Persistent efforts of the Zemstvo and hydraulic engineering have led to large-scale reclamation of the province, the results of which already have been inconsistent, but now it has become apparent malignancy.

Павло Ямпонець

СИСТЕМА ОПЛАТИ ПРАЦІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920 рр.

У статті проаналізовано процеси, що відбувались у системі оплати праці основних виробничих верств міського населення (робітники та службовці) України на початковому етапі непу. В цьому зв'язку охарактеризовані роль і значення державних регуляторних заходів та виявлені їх наслідки для добробуту трудящих. З'ясовані причини диспропорцій в оплаті праці окремих категорій працівників різних галузей промисловості республіки.

Ключові слова: міське населення, робітники, службовці, заробітна плата, нова економічна політика.

Внутрішнє становище УСРР на початку 1920-х років увійшло у нашу історію як один із найтяжчих її етапів. Цей період відзначався економічною розрухою в результаті майже безперервної війни протягом семи років, політичною нестабільністю, яка була наслідком невдоволення селянства продрозкладкою. В Україні постійно спалахували селянські повстання, незважаючи на те, що Л. Троцький тримав тут значні військові сили.

Катастрофічна криза загострилася у зв'язку з розрухою та неврожаєм 1921 року в найважливіших зернових районах Росії та на Півдні України. У 1922 році голод охопив у всіх українських губерніях майже чверть населення, епіцентром лиха була Запорізька губернія [6, с.191,192,200].

Лише реальна загроза втрати влади змусила більшовицьке керівництво у березні 1921 року на X з'їзді РКП(б) прийняти рішення про заміну продрозкладки продподатком [5, с.246].

Протягом 1921-1922 рр. сформувалася непівська модель організації суспільства, що базувалась на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Ця концепція не була визнана Й. Сталіним, тому не знайшла відображення в радянській історіографії.

Радянська комуністична історіографія наявність кризи початку 1920-х років визнавала, однак основними її причинами вважала господарську розруху, викликану світовою та громадянською війнами.

Продовольча, вугільна, транспортна кризи підривали матеріально-технічне постачання промисловості. Чисельність робітників зменшилася майже вдвоє проти 1913 року. У робітничому середовищі відбувалися негативні процеси декласування та маргіналізації, бо, рятуючись від голоду, робітники осідали в селах. Відродження та відбудова промисловості були неможливими без суттєвого покращення умов праці та матеріального постачання робітників. Тому радянським урядом був створений ряд спеціальних державних структур, а саме: Центральна комісія з робітничого постачання при Наркомпроді, Комісія покращення побутових умов при Раднаркомі, Всеукраїнська і губернські комісії фондів заробітної плати, які займалися виключно питаннями постачання та заробітної плати робітників республіки [20, с.49].

Проте, незважаючи на державні заходи, постачання робітників української про-

---

© Ямпонець Павло Віталійович – заступник директора з навчальної роботи, кандидат історичних наук, доцент кафедри природничих і гуманітарних дисциплін Чернігівської філії Рівненського інституту слов'янознавства КСУ.

мисловості, починаючи з грудня 1921 року постійно погіршувалося. Не кращим було становище і з іншими складовими заробітної плати: спецодягом та грошовими знаками.

Промислові трести дуже часто не мали ні грошей, ні продовольства і не могли видавати заробітну плату в розмірах, які б відповідали прожитковому мінімуму.

Для врегулювання цієї проблеми в січні 1922 року при РПО була створена Центральна фондова комісія (Цефонд), яка встановлювала та розподіляла централізований фонд заробітної плати. Пізніше на її основі була створена Вища тарифна рада (ВТО). Цей державний орган визначав загальнодержавний мінімум заробітної плати, установлював тарифні пояси, контролював витрати фондів заробітної плати. Встановлений мінімум заробітної плати був обов'язковим для всіх державних і приватних організацій та підприємств [7, с.146].

Фонд заробітної плати робітників складався із трьох частин: надходження продовольства від Наркомпроду, надходження промислових товарів від ВРНГ і грошових знаків від Наркомфіну. Найважливішою складовою фонду були продовольчі товари. Більша частина продовольчих ресурсів відпускалася робітникам фабрично-заводської промисловості та на потреби Червоної армії [7, с.156].

План постачання продовольства промисловим робітникам на 1921/1922 господарський рік не був виконаний, тому радянський уряд вирішив проблему через закупівлю продовольчих товарів в Англії, Америці та Прибалтиці на суму 35490 золотих крб. [7, с.157,158].

У червні 1921 року постановою РПО було наголошено на негайній необхідності повного і стабільного постачання робітників Донбасу в рамках встановленої 100% норми [7, с.158].

29 листопада 1921 року РНК УСРР прийняв постанову «Про колективне постачання і тарифи заробітної плати». У цьому документі відзначалася перевага колективного постачання перед іншими способами і було визнано, що це є основною системою розрахунків заробітної плати в державних організаціях і підприємствах [18, с.56].

У цих умовах з початку 1922 року профспілки почали складати колективні договори, які стали основним методом регулювання умов оплати праці в промисловості республіки. Профспілки встановлювали рівень і форму заробітної плати, ставки якої були вищими, ніж державний мінімум [7, с.147].

У зв'язку із нестабільністю економічної ситуації строк дії договорів охоплював усього півроку. Роль держави в регулюванні заробітної плати переважала тільки в першій половині 1922 року, коли оплата праці проводилася в основному в натуральній формі. З моменту переходу виплат заробітної плати в грошовому еквіваленті державний мінімум заробітної плати мав тільки декларативне значення.

У процесі впровадження в життя нової економічної політики з усією гостротою постала проблема вироблення і застосування нової системи оплати праці, яка була вкрай необхідною в умовах господарського розрахунку – основи виробничої діяльності промисловості республіки. Першим законодавчим актом радянського уряду була постанова РНК РСФРР від 7 квітня 1921 року «Про врегулювання оплати праці робітників». На поліпшення матеріального становища робітників був спрямований також декрет Раднаркому РСФРР від 7 квітня 1921 року «Про натуральне преміювання робітників» [19, с.251,252].

Нові принципи оплати праці і подальше поліпшення системи тарифів були розроблені в наказі Раднаркому від 9 серпня 1921 року. Нова тарифна політика задекларована в декреті радянського уряду від 10 вересня 1921 року: «Встановлення тарифної ставки повинно виходити з положення: мінімум оплати – мінімум праці» [19, с.254,255]. Цей документ скасував декрет про натурпреміювання, таким чином почався процес денатуралізації заробітної плати.

Установлені державою тарифні ставки відповідно до КЗПП РСФРР 1922 року визначали мінімальні розміри виплат для відповідних категорій працюючих. Умови оплати праці конкретизувались у колективних договорах, які являли собою форму регулювання трудових відносин. Захист економічних інтересів робітників і служ-

бовців у період непу – одне із головних завдань профспілок, що було закріплено в резолюції XI з'їзду РКП (б) від 27 березня 1922 року «Роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» [5, с.305]. Питання динаміки цін займало центральне місце в тарифній політиці профспілок, маючи за мету максимально наблизити заробітну плату до прожиткового мінімуму та до рівня 1913 року. Так, з'їзд профспілок у вересні 1922 року доручив ВЦРПС визначити одиницю розрахунку заробітної плати, яка б захищала її від постійного коливання цін і таким чином забезпечити можливість наближення справжнього рівня заробітної плати до довоєнного. Таким еквівалентом став бюджетний, або товарний карбованець, яким вираховувалася заробітна плата аж до середини 1924 року, тобто до моменту стабілізації грошової системи. Це дало змогу зберегти реальне значення заробітної плати в період гіперінфляції. Завдяки бюджетному карбованцю було встановлено, що, незважаючи на підвищення номінальної заробітної плати тарифних ставок першого розряду протягом 1922 року, насправді реальна платоспроможність державних тарифних ставок помітно знизилась [8, с.19,21; 5, с.305].

XII з'їзд партії 17–25 квітня 1923 року засвідчив ознаки відродження народного господарства республіки. Однак успіхи в промисловості були недостатніми. Рівень промислового виробництва був набагато нижчий за довоєнний. Важка індустрія відставала від легкої. В резолюції з'їзду «Про промисловість» вказувалося на суворе регулювання цін на базі ринку, забезпечення нормального співвідношення між галузями промисловості. З цією метою частина прибутків легкої промисловості була передана важкій індустрії для подальшого її розвитку та підвищення заробітної плати робітників і службовців, зайнятих у цьому виробництві, до рівня заробітків у легкій галузі [19, с.256,257].

Характерною особливістю заробітної плати в період відбудови народного господарства було постійне зменшення її натуральної форми. Універсальне значення грошової виплати заробітної плати полягало в тому, що саме процес денатуралізації зумовлював підвищення продуктивності праці, бо робітники звільнялися від необхідності реалізувати натуру в селі, а більше часу могли приділяти виробництву. В 1924 році натуральні виплати в рахунок заробітної плати були майже повністю припинені [7, с.164].

Початок 1923/1924 господарського року був несприятливим для подальшого зростання заробітної плати в промисловості республіки. Процес підвищення заробітної плати був перерваний кризою збуту восени 1923 року.

До переліку причин радянські історики вносять також відсутність достатніх оборотних фондів, сировини, застаріле і вкрай зношене устаткування, що, безперечно, впливало на зростання собівартості промислових виробів, а отже, на підвищення цін на фабрики. Великі накладні видатки в торгівлі, слабкий розвиток грошової системи, наявність двох валют (радзнаки і банківські червонці), відсутність дешевого кредиту, політика високих цін з боку синдикатів також сприяли росту цін на промислові товари [11, с.69]. В радянській історіографії не останню роль у кризі збуту відводилося підривної діяльності троцькістів та непманів. Поряд з цим не згадується про те, що підвищення цін на фабрики було започатковане директивами саме радянсько-комуністичного уряду, який вимагав від усіх трестованих підприємств і синдикатів одержання найбільших прибутків за будь-яку ціну. Водночас на сільсько-господарську продукцію держава встановила дуже низькі лімітні ціни, що призвело до значного падіння платоспроможності селянського ринку та виникнення «ножиць цін», які досягли кульмінаційного розходження у вересні 1923 року.

Особливо гострою криза збуту була в кам'яновугільній промисловості Донбасу. Криза збуту промислових товарів викликала фінансову кризу, кризу «неплатежів», коли підприємства були не спроможні своєчасно виплачувати заробітну плату. По 2–3 місяці шахтарі не одержували заробітної плати, тому деяка їх частина залишила Донбас.

Провівши аналіз фінансового становища на підприємствах республіки, Укрбюро ВЦРПС у жовтні 1923 року повідомило в ЦК КП(б)У про те, що «несвоевременная

выплата заработной платы привела на некоторых предприятиях к конфликтам, в некоторых местах к забастовкам (Шахты, Шахтинский район), а также к массовым невыходам на работу (Донбасс)» [2, с.242,243].

24 грудня 1923 року Політбюро ЦК РКП(б) прийняло спеціальну резолюцію «Про чергові завдання економічної політики», де була зафіксована програма боротьби з наслідками кризи збуту [21, с.62].

У 1923 році була проведена друга деномінація у вигляді випуску грошових знаків зразка 1923 року [7, с.164].

Наявність в обігу двох видів грошових знаків банківських червонців і радзнаків утруднювала введення справжнього господарського розрахунку в промисловості, впорядкування державного бюджету, складання виробничих планів і т.ін. Дрібні платежі здійснювалися у радзнаках, тому населення потерпало, як і раніше, від інфляції.

14 лютого 1924 року ВЦВК і Раднарком СРСР прийняли рішення про припинення емісії радзнаків [19, с.164].

Основна частина платежів стала здійснюватися в червонцях. Нову валюту почали використовувати для видачі заробітної плати. Грошова реформа позитивно вплинула на всі галузі народного господарства України. Зміцнення фінансової системи дало змогу ВРНГ УСРР, Укрбюро ВЦРПС разом із банками вже на початку III кварталу 1923/1924 року розробити перший кредитний план трестованої промисловості України. ЦК РКП(б) у липні 1924 року наказав ВЦРПС і ВРНГ провести переукладання колективних договорів на основі червонних розрахунків [2, с.248,249].

Весь 1923/1924 рік проходив під знаком зростання заробітної плати. Проте бюджетні обстеження, проведені Укрбюро ВЦРПС у листопаді 1923 року, показали, що питома вага заробітної плати в прибутках робітничої сім'ї не досягла ще довоєнного рівня, тому частину необхідних для життя коштів робітники, як і в попередні роки, повинні були одержувати з інших джерел, здебільшого негативного характеру, наприклад, таких, як продаж речей [2, с.239].

Таким чином, зростання реального значення заробітної плати, збільшення її ролі в бюджеті робітничої сім'ї повністю залежало від кон'юнктури народного господарства.

Отже, протягом 1921–1923 рр. державні, партійні та профспілкові установи прагнули впливати (шляхом прийняття відповідних постанов) на процеси, пов'язані з матеріальним добробутом трудящих. Однак продовольча, вугільна, транспортна кризи початку 1920-х рр. підірвали матеріальне постачання промисловості, відродження якої було неможливим без суттєвого поліпшення рівня життя робітників. Для вирішення цієї проблеми радянським урядом були створені спеціальні державні структури: Центральна комісія з робітничого постачання, Всеукраїнські та губернські комісії заробітної плати. Проте плани постачання для забезпечення натуроплати праці робітників не виконувалися. Загалом регулююча роль держави була дієвою тільки в першій половині 1922 року, коли оплата праці (в натуральній формі) здійснювалась у передбачених обсягах.

З початку 1922 року профспілки почали складати колективні договори, які стали основою регулювання умов оплати праці в промисловості республіки. Центральне місце в тарифній політиці профспілок займала проблема максимального наближення заробітної плати до прожиткового мінімуму. Була визначена і затверджена одиниця розрахунків реальної заробітної плати (бюджетний карбованець), яка захищала заробітки від постійного коливання цін.

Незважаючи на певні ознаки оздоровлення народного господарства республіки наприкінці досліджуваного періоду, процес поліпшення рівня життя робітників УСРР був перерваний кризою збуту восени 1923 року. Криза збуту промислових товарів спричинила фінансову кризу, кризу «неплатежів», коли по 2-3 місяці робітники не одержували заробітної плати, що, беззаперечно, мало негативні наслідки для добробуту трудящих.

Динамічний аналіз матеріального становища робітників і службовців державної промисловості УСРР на початку 1920-х рр. взагалі та основних його структурних елементів (заробітної плати, цін, споживання матеріальних благ) пов'язаний зі значними

труднощами об'єктивного характеру. Основна причина такого становища полягає у відсутності значної кількості необхідних статистичних матеріалів щодо 1921-1922 рр., що було наслідком громадянської війни і, як результат – погана організація статистичних обстежень. Наявні статистичні джерела погано систематизовані та є вузькорегіональними. Неабиякі труднощі в процесі вирішення поставленої проблеми полягали також у тому, що статистичні дані наводили відомості за різні часові періоди. Так, характеристика номінальних заробітків робітників у 1921–1923 рр. подавалася в розрізі місяців, а реальні заробітки – частково помісячно, поквартально чи в цілому за господарський рік (починався 1 жовтня), що дуже ускладнює динамічне зіставлення цих показників за весь досліджуваний період. Відсутня також необхідна систематизація даних про заробітну плату трудящих великих, середніх та малих міст. Крім цього, становище ускладнилось ще й тим, що у зв'язку з обвальним знеціненням паперових грошей та майже щорічними деномінаціями грошової одиниці обрахунки номінальних заробітків проводилися щороку в різних грошових еквівалентах, що вимагає відмови від динамічного аналізу номінальних заробітків за три роки в абсолютних показниках. У даному випадку ми проводили оцінку змін у номінальних заробітках трудящих у межах окремо взятого року або використовували опосередкований аналіз у відсотках. Також, зважаючи на вищезгадані причини, порівняльний динамічний аналіз реальних заробітків у нашому дослідженні проводився поквартально за три господарські роки – 1921/1922, 1922/1923, 1923/1924. Характеристика ж динаміки номінальної заробітної плати подана нами в розрізі кожного року і в грошових знаках, які були в товарообігу на той час.

У зв'язку з вищезазначеним треба звернути увагу на той факт, що у своїх роботах більшість науковців 1920-х років проводили характеристику номінальних заробітків в основному з квітня 1924 року, коли була введена стала грошова одиниця – червонець. Поверхово та фрагментарно характеризували заробітну плату в 1921 – 1923 рр.

Встановлено, що підвищення номінальних заробітків почалося з весни 1921 року – повільно, а влітку та восени відрізнялося винятковою інтенсивністю. Така ж тенденція зростання характерна і для двох наступних років. З січня по жовтень 1921 року розмір заробітної плати у робітників Донбасу, які працювали за першим розрядом, підвищився так: у гірників – на 111%, металістів – на 40%, хіміків – на 90% [19, с.256]. У цей же час підвищення номіналу у службовців становило: у гірників – 26,7%, металістів – 40,2%, хіміків – 41,4%, текстильників – 56,5% [9, с.42, 43].

У цілому по українській промисловості за 1921 рік номінальний заробіток підвищився у робітників майже в 39 разів, службовців – в 31 раз [21, с. 67]. У 1922 році це зростання відповідно становило у робітників 101раз [21, с. 68]. Темпи зростання та абсолютні розміри номінальної заробітної плати у робітників та службовців різної спеціалізації мають значні розбіжності протягом 1921 – 1923 років. При цьому заробітки у легкій промисловості були значно вищі, ніж у працівників важкої галузі. Номінальна заробітна плата текстильників у жовтні 1921 року в 5 разів була вищою, ніж у гірників [21, с. 68].

Тому, згідно з рішеннями XII з'їзду більшовиків (17 – 25 квітня 1923 року), частина прибутків легкої індустрії примусово перераховувалася на підвищення заробітків працівників важкої індустрії. Завдяки цим заходам у жовтні 1923 року різниця в оплаті різко скоротилася. Так, працівники легкої індустрії у цей час одержували тільки у півтора разу більше, ніж гірники [12, с. 146,147].

Таким чином, на початку 1920-х рр. номінальна заробітна плата працівників промисловості республіки підвищувалася значними темпами, особливо починаючи з квітня 1921 року. Проте темпи зростання цього показника були вищими саме у робітників, ніж у службовців. Починаючи з 1923 року – навпаки, цей показник у службовців переважав.

Характерною ознакою системи оплати праці в 1921-1922 рр. були виплати в основному натурою, бо грошова частка заробітків була мізерною. Так, по м. Харкову, одному із найбільших промислових центрів республіки, виплати в грошовому еквіваленті становили в січні 1921 р. усього 9,4 тис. радзнаків, а решту заробленої суми – 58,3

тис. радзнаків – робітники одержували натурою, що відповідно становило 13,9% та 86,1%. Найбільшою натуралізацією відзначалася заробітна плата у хіміків – 85,9 тис. радзнаків, потім йшли металісти – 65,3 тис. радзнаків. Найменше була натуралізована номінальна заробітна плата робітників текстильного виробництва – 21,7 тис. радзнаків. Щодо загального розміру заробленого, то в січні 1921 р. найбільше платили працівникам хімічної та металообробної промисловості: відповідно 89,6 та 73,4 тис. радзнаків, що перевищувало середні дані по всіх промислових спілках м. Харкова [13, арк.4,5,8,22]. В цілому по Україні в 1922 році натуралізація заробітної плати скоротилася. Так, якщо в січні вона становила 60,9%, то вже у жовтні того ж року – 19,3% [10. с. 46, 57].

Номінальна заробітна плата як показник добробуту трудящих не відповідає в повному обсязі усім потребам дослідження, бо не враховує і не висвітлює такого поняття, як реальна вартість заробленого або купівельна спроможність заробітної плати. Цим вимогам відповідає лише характеристика такого показника, як реальна заробітна плата. Щоб висвітлити динаміку реальних заробітків, необхідно охарактеризувати метод її обчислення в умовах відсутності твердої валюти, що мало місце до грошової реформи 1924 року. У 1922 році відділ статистики праці при ЦСУ розробив універсальний метод розрахунків реальної заробітної плати. Для цього бюджетний набір (24 товари) брався як основа для подальших підрахунків. Відношення грошової частини заробітної плати в радянських карбованцях до вартості бюджетного набору в тих же карбованцях отримало назву рівня заробітної плати в бюджетних наборах. При довоєнній вартості бюджетного набору продуктів у Москві 10 карбованців уже визначений рівень заробітної плати в бюджетних наборах множився на 10 і, таким чином, отримувалася реальна заробітна плата в умовних московських карбованцях, яка ще називалась товарною, довоєнною або бюджетною [4, с.82]. Застосовуючи цей показник, вдалося, не звертаючи уваги на інфляційні процеси, досить точно визначити реальну вартість заробленого.

Щодо фактичної ситуації з реальною заробітною платою в українській промисловості, то її рівень починає підвищуватися лише з травня 1922 року. Цей процес тривав і далі, але темпи були різні. Мало того, наприкінці 1923 року було помітне зниження рівня реальних заробітків.

Розглянемо детальніше динамічні зрушення в рівні реальної заробітної плати, що сталися протягом 1921 – 1923 років. Якщо підвищення реальних заробітків за 1922/23 господарський рік становило в середньому по українській промисловості 61,4%, то у 1923/24 році – всього 19,7% по відношенню до минулого року. Найбільше у 1922/23 господарському році заробіток зріс у робітників легкої індустрії, зокрема у швейників – на 112,5%, текстильників – на 80,7%. Щодо працівників важкої промисловості, то підвищення у тому ж 1922/1923 році порівняно з 1921/1922 становило по спілці металістів 70,2%, хіміків – 64,7%, а гірників – усього 46%. Якщо розглянути темпи зростання реальних заробітків у вужчому часовому проміжку, тобто по кварталах, то з'ясується, що в четвертому кварталі 1921/1922 року, в порівнянні з попереднім періодом, по всій промисловості України зростання становило 40,3%, а в четвертому кварталі наступного року – тільки 2,2% [3, с.86,87].

Звідси бачимо значне падіння темпів, а відтак можна констатувати гальмування процесу поліпшення добробуту міського населення. Взагалі, до кінця 1923 року по окремих спеціальностях фіксувалося навіть зниження рівня реальних заробітків. У III кварталі 1922/23 року у гірників заробіток зменшився на 2,9%, у металістів в четвертому кварталі – на 5,3% [3, с.87; 21, с.72]. Зокрема по тресту «Південьсталь» металообробної промисловості рівень реальної заробітної плати відносно 1913 року в жовтні 1922 року низився і становив 26,7% проти 28,7% у вересні [16, арк.173].

Навіть найрентабельніші виробництва легкої галузі промисловості не змогли зберегти реальних заробітків, і зменшення становило в четвертому кварталі 1922/1923 року проти попереднього кварталу: у харчовиків на 2,0%, у обробників вовни – на 2,9% [21, с.72]. На думку А. Матюгина, на рівень заробітків у кінці 1923 року негативно вплинули труднощі у торгівлі та невідповідність темпів розвитку промисловості і сільського господарства.

Зокрема, підтвердження цього ми бачимо в резолюції XIII партійної конференції: «Високі ціни на товари зіткнулися із низькою платоспроможністю масового селянського ринку. Товари залишилися непроданими і не тільки не принесли промисловості прибутків, але і поставили її підприємства перед загрозою неплатежів та скорочення виробництва» [7, с.164]. Таким чином виникла криза збуту промислових виробів і, як результат, криза неплатежів, бо підприємства працювали в основному на самофінансуванні. Єдиним виходом із становища в таких умовах було гальмування процесу зростання заробітної плати, що тягло за собою погіршення матеріального добробуту громадян. Уряд у складних умовах кризи збуту намагався усіляко зберегти досягнутий рівень життя. З цією метою вирішено було ліквідувати заборгованість по заробітній платі. Вересневий пленум ЦК РКП(б), який пройшов у 1923 році, постановив, що «...задоволення всіх господарських потреб можливе тільки після того, як буде проведена виплата заробітної плати» [19, с.260]. Згідно з архівними даними відділу праці ВЦРПС, підвищення реальної заробітної плати з I по IV квартал 1923 року становило 28,8%, з 18,87 бюджетного карбованця до 24,3 [15, арк.4]. Намагання фальсифікувати статистичні дані добре прослідковується в пропагандистській праці Р. Владімірова, який знайшов дуже просту причину зниження добробуту громадян і підкреслював, що «...статистичні дані офіційних джерел, які складали рашини, мінци та інші меншовицькі елементи, потребують збільшення на 5 – 10%, тільки тоді їх можна вважати вірогідними» [1, с.28].

Щоб найбільш повно і всебічно розглянути ситуацію з реальними заробітками робітників у 1921 – 1923 роках, порівняємо їх з показником 1913 року, який становив у середньому по Україні 40,65 бюджетного карбованця, в тому числі по гірниках – 46,15, металістах – 48,5 бюджетного крб. [2, с.255]. Взагалі заробіток робітника у II кварталі 1921/1922 року дорівнював у середньому по УСРР 7,92 бюджетного крб. і становив 19,5% довоєнного рівня. Поступово рівень реальних заробітків підвищився і в IV кварталі 1921/1922 року становив 40,1% від рівня 1913 року [3, с.84, 85].

До кінця IV кварталу 1922/1923 року реальний заробіток зріс і сягав половини довоєнного рівня [21, с. 74]. Щодо основних виробництв, то у гірників рівень реальних заробітків становив у 1921/1922 році 27%, а у 1922/1923 році підвищився до 39,5% від рівня 1913 року [21, с. 74]. Металісти в цей же час мали відповідно 20,5% і 34,9% від рівня 1913 року [21, с. 74]. Усі працюючі на державних підприємствах отримували платню залежно від чітко встановленої колективним договором ставки, яка в свою чергу відносилася до того чи іншого тарифного розряду.

Тарифна сітка на початку 1920–х рр. мала 17 розрядів із крайнім співвідношенням 8:1 [1, с.27]. Відповідно до тарифної сітки робітник першого розряду одержував 15 грошових паїв і 30 натуральних, а IX розряду відповідно 39 та 54 [1, с.27].

Щоб визначити купівельну спроможність заробітної плати робітників і службовців української промисловості, доцільно провести аналіз розмірів ставки найнижчого I розряду і порівняти його із вартістю прожиткового мінімуму або вартістю бюджетного набору у базисному 1913 році. Дані чітко фіксують факт того, що навіть у періоди порівняно високого рівня реальних заробітків, якими були травень 1922 і 1923 років, розміри ставок першого розряду були значно нижчими за вартість прожиткового мінімуму. Найнижчими ці показники були у 1922 році у металістів та хіміків Київської губернії (34,4 – 35,2%), за ними йшли робітники тих же виробництв Донецької губернії (45,7 – 53,3%) [21, с. 76]. Харківські хіміки мали ставку, яка становила 60,1% від вартості прожиткового мінімуму [21, с. 76].

Взагалі у Харківській губернії найвищою була купівельна спроможність заробітку у працівників текстильної промисловості, яка дорівнювала 93,3% від вартості прожиткового мінімуму, а в Донецькій – у харчовиків 109,1% [21, с. 76].

Як бачимо, працівники легкої галузі індустрії мали вдвічі вищий стандарт матеріального становища, ніж працівники промислових виробництв важкої індустрії. Значно впали, до 37%, ставки робітників першого розряду в грудні 1923 року по Донбаському регіону (Донуголь) проти травня того ж року, коли цей показник дорівнював 51 % [21, с. 76].

У Подільській губернії також була помітною різниця у соціальних стандартах

життєвого рівня працівників важкої та легкої галузей промисловості. Так, відношення ставки першого розряду до вартості бюджетного набору у швейників приватного сектора становило у лютому 1923 р. 126%, а в металістів держпідприємств – усього 80%. [14, арк.6].

Треба зазначити, що на приватних підприємствах рівень життя працюючих був вищий. Так, у лютому 1923 року ставка першого розряду державного підприємства становила 2,80 бюджетних крб., а приватного – 9,82 бюджетних крб., тобто приватник платив утричі більше своїм робітникам, ніж на державних заводах та фабриках. Така негативна ситуація в оплаті праці мала місце до червня 1923 року, а саме: 5,99 бюджетного крб. проти 8,28 бюджетного крб. у приватному секторі [14, арк.1,4,6]. Тільки в другому півріччі 1923 року ситуація змінилась. У державній промисловості почали платити більше, ніж у приватному секторі [14, арк.1]. Особливо цей розрив збільшився в жовтні (9,59 бюджетного карбованця) проти оплати праці у приватника (7,71 бюджетного карбованця).

Фінансова депресія, криза збуту та криза неплатежів у листопаді 1923 року чітко простежуються у тривожних зверненнях трестів у ЦК КП (б) України щодо катастрофічної ситуації із виплатою заробітної плати. Це лист голови правління «Укр-текстильтресту» від 9.11.1923 р., лист керуючого справами «ЮРТ» від 14.11.1923 р., лист правління південнометалургійного тресту «Південьсталь» від 10.11.1923 р., де йдеться про те, що «основной причиной несвоевременной выплаты заработной платы на некоторых предприятиях является общая экономическая ситуация в республике, вылившаяся в финансовую депрессию с не своевременной оплатой государством поставленной продукции» [16, арк.90,92,93].

Особливо загрозлива ситуація склалася в Юзівці. Безпосередньо про це телеграмою в ЦК КП(б)У від 06.01.23 року повідомлялося: «Юзовский и Макеевский комбинаты не работали. Деньги не получены. Кочегары, доменщики бросили работу. Угроза остановки и безвозвратного затопления шахт, полной остановки домен. Хроническое неполучение денег разуверило рабочих. Положение грозное, недовольство растет. Для предотвращения катастрофы примите решительные меры. Нужны деньги, полную расплату за ноябрь, четыре триллиона аванс за декабрь» [16, арк.90,92,93].

Мовою конкретних цифр ця ситуація виглядала так: протягом трьох кварталів 1923 року фактичні виплати заробітної плати промисловим робітникам України мали чітку тенденцію до зниження по всіх спілках, а саме: якщо в I кварталі вони становили 79% від обов'язкових, то в II – 66% і у III – 62% [17, арк.29].

Найбільше потерпали від цього металісти: з 93% у I кварталі виплати заробітної плати у них у III кварталі впали до 64%. За ними йшли гірники – 76,4 – у I кварталі, 69,0 – у III кварталі. Найкраща ситуація спостерігалася у харчовиків, які в III кварталі 1923 року фактично одержували 91% від нарахованих сум. Взагалі, легка промисловість була в кращому становищі щодо виплат заробітної плати в третьому кварталі 1923 року, а саме: швейники одержували 83% від обов'язкових виплат, робітники шкіряної промисловості – 82% [17, арк.29].

У цілому ж по українській промисловості розмір ставок робітників I розряду в середньому за 1923 рік становив усього 58% від вартості прожиткового мінімуму [21, с. 76]. Беручи до уваги той факт, що чисельність робітників гірничої та металургійної промисловості у 1921 – 1923 роках становила більшість від усієї кількості робітничого класу УСРР, можна впевнено сказати про досить скрутне матеріальне становище трудящих республіки і особливо її важкої індустрії.

Таким чином, завершивши аналіз проблеми, треба констатувати, що оплата праці працівників державної промисловості УСРР протягом 1921-1922 рр. здійснювалася переважно в натуральній формі, грошова її частина була мізерна. При цьому натуралізація заробітної плати (за рішенням державних структур) у важкій індустрії була вищою, ніж у легкій промисловості. Наприкінці 1923 року відбулась остаточна денатуралізація оплати праці, а з 1924 року її виплати почали здійснюватись виключно в грошовій формі. Загалом, номінальна та реальна заробітні плати робітників та службовців української промисловості протягом 1921–1923 рр. мали чітко виражену тенденцію

до підвищення. Темпи зростання номінальної її частини значно переважали подібні показники по реальній заробітній платі. В останньому кварталі 1923 року відбулося гальмування темпів зросту, що стало наслідком кризи збуту і неплатежів. У той же час фіксується скорочення розриву між реальним заробітком і загальноприйнятою нормою 1913 року, яка, до речі, задовольняла лише помірні потреби. На кінець 1923 року ця розбіжність ще залишалася дуже значною. При порівнянні ставок робітників першого розряду (мінімальна заробітна плата) із вартістю прожиткового мінімуму з'ясувалося, що в середньому по Україні заробітна плата покривала трохи більше половини вартості прожиткового мінімуму. Треба також додати, що протягом 1921–1923 рр. заробітки працівників важкої промисловості, де була зайнята переважна більшість робітничого класу республіки, постійно відставали від заробітної плати робітників легкої галузі виробництва, і цю диспропорцію так і не вдалося ліквідувати.

1. Владимиров Р. Заработная плата рабочих СССР за 15 лет / Р. Владимиров // Вопросы труда. – 1932. – №11-12. – С.24–36.
2. Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921-1925 гг. / Г. Диденко. – К.: Акад. наук УССР, 1962. – 374 с.
3. Динаміка народного господарства України (1921/1922, 1924/1925 гг.). – Х., 1926. – 150, 13 с.
4. Кабо Е. Бюджетный индекс (Исторический очерк) / Е. Кабо // Советская статистика за полвека (1917-1967 гг.). – М.: Наука, 1970. – 317с.
5. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – 1898 – 1970. Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. П.М. Федосєєва і К.У. Черненко. – К.: Політвидав України, 1979. Т. 2. 1917 – 1924. – 521 с.
6. Кульчицький С. В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
7. Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А.А. Матюгин. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 364 с.
8. Ставницький А. В., Шехет И.Н. Невостребованный опыт: регулирование заработной платы в годы НЭПа / А.В. Ставницький, И.Н. Шехет // Вестник АН СССР. – 1991. – №2. – С.18–28.
9. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1921 году. Статистика Украины. № 31. Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Вып.І. – Х, 1923. – 48 с., XVI.
10. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1922 году. Статистика Украины. № 40. Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Вып.3. – Х, 1924. – 58 с., VIII.
11. Струмилин С.Г. На плановом фронте 1920-1930 / С.Г. Струмилин. – М.: Госполитиздат, 1958. – 624 с.
12. Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 году. №58. Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Вып.4. – Х., 1925. – XXVIII, 178 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України). Фонд №582. – Центральне статистичне управління УСРР. Таблица 2 – Заработная плата рабочих и служащих г. Харькова по профессиональным союзам и формам эксплуатации предприятий за 1921 г. – Оп. 1. – Од.зб.105. – Арк.22.
14. ЦДАВО України. Фонд №2623. Народний комісаріат праці УСРР (статистичний відділ). Зведення губвідділів праці про фактичну заробітну плату робітників першого розряду (січень – 17 жовтня 1923 р.). – Оп. 1. – Од.зб.1558. – Арк.20.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Фонд №1. – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У). Матеріали к X съезду КП(б)У (справки, інформації, тези до докладов, резолюції и др.). (1927). – Оп. 1. – Од.зб.241. – Арк.371.
16. ЦДАГО України. Фонд №1. – ЦК КП(б)У. Тезиси ЦК КП(б)У «Организационный кризис нашей промышленности и методы его преодоления», «Организационный вопрос в промышленности, торговле и транспорте». Протокол заседания конференции Южбюро ЦК Всероссийского союза работников металлопромышленности. Докладные записки, справки, статистические сведения,

письма Южнорудного треста, Южно-металлургического треста «Югосталь», Южного химического треста «Химуголь» в ЦК КП(б)У о работе и подчиненности трестов, выплата заработной платы и др. вопросам. Докладная записка Укрбюро ЦК союза работников сахарной промышленности об украинизации аппарата. (9.01.1923-28.02.1923). – Оп. 20. – Од.зб.1663. – Арк.196.

17. ЦДАГО України. Фонд №1. – ЦК КП(б)У. Протоколы комиссии и подкомиссии ЦК и ЦКК КП(б)У о заработной плате. Справка, сведения Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции УССР в ЦК КП(б)У о работе комиссии по заработной плате, состоянии заработной платы на Украине в 1923 г. и др. вопросам. (01.04.1924-23-12.1924). – Оп. 20. – Од.зб.1879. – Арк.64.

18. Черненко Н.В. Борьба коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. / Н.В. Черненко. – К.: Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т.Г.Шевченко, 1959. – 219 с.

19. Шиян К. Борьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921-1925 рр.) / К.Шиян. – К.: Держполітвидав, 1959. – 304 с.

20. Юрьев Ю. Рабочее снабжение и заработная плата в условиях новой экономической политики / Ю.Юрьев // Народное хозяйство Украины. – 1922. – №4-6. – С.49–62.

21. Ямпольец П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ямпольец Павло Віталійович. – К., 2009. – 251 с.

В статье осуществлен анализ процессов, которые происходили в системе оплаты труда основных производительных слоев городского населения (рабочие и служащие) Украины на начальном этапе нэпа. В этой связи дана характеристика роли и значения государственных регуляторных мероприятий и выявлены их последствия для благосостояния трудящихся. Выявлены причины диспропорции в оплате труда отдельных категорий работников различных отраслей промышленности республики.

Ключевые слова: городское население, рабочие, служащие, заработная плата, новая экономическая политика.

In the article the process in the payment system of the urban population productive section (industrial and office workers) at the NEP initial stage was analyzed. In this connection the role and importance of the state regulating activities were characterized and its consequences for workers well-being were found out. The reasons of disproportion in the definite categories workers salary in different industries of the republic were found out.

Key words: urban population; industrial and office workers; salary; new economical policy.

Олександр Рахно, Юлія Казимир

М. В. КРАСОВСЬКИЙ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та провідних напрямків громадсько-політичної діяльності гласного Чернігівського губернського земського зібрання у 1903 – 1911 рр. М. В. Красовського. Визначено основні віхи життєвого шляху, охарактеризовано його роботу у губернському земстві й активну громадсько-політичну діяльність у другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Чернігівська губернія, земство, гласний, панславізм, октябристи, Державна рада.

Михайло Васильович Красовський (1851 – 1911) – відомий громадсько-політичний діяч не лише Чернігівщини, а й Російської імперії у цілому. Однак його життєвий шлях та діяльність на громадсько-політичній ниві не знайшли висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

М. В. Красовський народився 25 липня 1851 р. у м. Гоголеве Остерського повіту у родині судді Остерського межового суду, колезького секретаря Василя Івановича Красовського (1823 – 1859) та його дружини Марії Олександрівни, уродженої Шрамченко. Рід Красовських походить від Йосипа Красовського, якого нарекли «благородним» за вірну та хоробру службу у Війську Запорозькому. У 1659 р. польський король Ян Казимир на Сеймі у Варшаві надав йому титул дворянина та ленне помістя с. Волинку у Чернігівському воєводстві зі всіма угіддями та хуторами. У 1673 р. Йосип Красовський отримав привілей короля Михайла, яким було підтверджено с. Волинку з хуторами та пожалувано йому та його нащадкам¹ с. Чернотичі зі всіма угіддями. Дід Михайла по батьківській лінії Іван Васильович Красовський розпочав службу кар'єру в 1797 р. у чині губернського реєстратора письмових справ земського суду Чернігівського повіту. Упродовж службової діяльності мав чини колезького реєстратора (1800), губернського секретаря (1803), титулярного радника (1808). З 1815 р. був депутатом у 2 департаменті Чернігівського генерального суду, а з 1830 р. – депутатом дворянства від Чернігівського повіту в Чернігівському дворянському депутатському зібранні. За вірне служіння обов'язку та активну діяльність був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня (1823)².

Батько Михайла Василь Іванович Красовський (1823 – 1859) розпочав своє кар'єрне сходження на військовій службі. У 1839 р. закінчив перший курс Київської гімназії, але у 1841 р. вступив на службу до Гренадерського імператора Франца I полку унтер-офіцером. Того ж року отримав чин підпрапорщика. З 1843 р. – прапорщик Дніпровського піхотного полку. Закінчив свою військову кар'єру В. І. Красовський у 1845 р. у чині підпоручика. З 1847 р. перебував на цивільній службі на посаді судді Остерського межового суду³.

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

© Казимир Юлія Анатоліївна – студентка Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У 1849 р. у м. Олишівка В. І. Красовський одружився з дочкою підпоручика О. М. Шрамченка Марією. Подружжя мало чотириох дітей Михайла, Костянтина, Євгена та Ольгу. Ще до народження свого первістка сім'я оселилася у родинному маєтку (800 десятин землі) біля м. Гоголеве Остерського повіту. Помер В. І. Красовський у своєму маєтку в 1859 р.⁴

Рідний брат Михайла Васильовича – Костянтин Красовський відомий діяльністю на посаді земського начальника Гоголівської дільниці Остерського повіту. Він розпочав службу земським лікарем після закінчення курсу наук в Імператорському університеті св. Володимира у 1878 р. Того ж таки року Височайшим указом по військовому відомству був зарахований у тимчасовий лікарський запас армії при Київському військовому шпиталі⁵.

У 1902 р. К. В. Красовський став губернським земським гласним від Остерського повіту. У Чернігівському губернському земському зібранні був членом одразу кількох комісій: кошторисної, страхової, шляхів сполучення, народної освіти та комісії для розгляду доповіді «Про надання уряду пропозицій щодо вдосконалення державного устрою та народного добробуту». Активна діяльність К. В. Красовського у зазначених комісіях сприяла вирішенню ряду гострих питань щодо загального впорядкування та покращення життєдіяльності населення Остерського повіту⁶.

Про дитячі роки та навчання М. В. Красовського відомо небагато. Середню освіту він здобув у Київській гімназії протягом 1861 – 1867 рр., а вищу – на юридичному факультеті університету св. Володимира у 1867 – 1871 рр. Уже в університеті, за словами тодішніх студентів, Красовський звертав на себе загальну увагу товаришів та виділявся як один з найталановитіших студентів. Закінчивши навчання, молодий та обдарований юрист переїхав до Петербурга й у 1872 р. вступив на державну службу в Сенат. Уже через два роки діяльності М. В. Красовський бере участь у ревізії нових судових установ Московської губернії, а в 1879 р. його було призначено на посаду обер-секретаря Загального зібрання касаційних департаментів Сенату. Надалі його успіхи на службовій ниві тільки зростали. Коли у 1881 р. було призначено сенаторську ревізію Казанської, Уфимської та Оренбурзької губерній, М. В. Красовський був призначений старшим чиновником при ревізуючому сенаторі М. С. Ковалевському. Під час ревізії він виявив неабияку працездатність, енергію та розпорядливість, що значною мірою вплинуло на успіх ревізії загалом. З іншого боку, ревізійна робота принесла велику користь й самому М. В. Красовському. Вона поповнила його службовий досвід, надала можливість побачити різноманітні сторони життя народу, відкрила йому красномовні життєві матеріали. Тому М. В. Красовський завжди залюбки згадував про участь у ревізії та неодноразово у своїх промовах у Державній раді посилався на свої ревізійні спостереження⁷.

Після закінчення ревізії Михайло Васильович був призначений начальником карного відділу Міністерства юстиції. Протягом 1882 – 1891 рр. він обіймав посаду статс-секретаря Державної канцелярії. Активна діяльність М. В. Красовського на цій посаді позначилася на вирішенні ряду законодавчих питань. Він зробив значний внесок у розробку положення про земських начальників, земського та міського положень, загального статуту залізничних доріг та багатьох інших законопроектів. Вагомою була й редакційна робота М. В. Красовського. За словами сучасників, він був чудовим редактором і під його пером закон набував необхідної чіткості та виразності⁸.

У 1894 р. розпочинається нова віха у житті М. В. Красовського. Він залишив службу у Міністерстві юстиції та перейшов на посаду старшого голови Харківської судової палати. З чиновника центрального управління перетворився на суддю-практика, безпосередньо занурившись у життєві реалії. Бажання пізнати життя таким, яким воно є насправді, додати правди завжди відрізняло Михайла Васильовича від загалу чиновників бюрократичного апарату центру. Один з його сучасників, член Державної думи В. І. Черницький у своїй промові пам'яті М. В. Красовському досить красномовно змалював його щире ставлення до людей, готовність служити потребам населення. «Правда от него не пряталась, и счастлива та страна, в которой есть еще такие судебные деятели», – наголошував В. І. Черницький⁹.

У 1901 р. М. В. Красовський залишив Харків, оскільки був призначений на посаду обер-прокурора Загального зібрання Сенату. Там він проявив усе різноманіття своїх знань та досвіду. Висновки його, як обер-прокурора, окрім юридичної вірогідності, відрізнялися знанням справжніх умов життя народу, особливо життя провінційного, сільського. Короткі за формою, вони завжди були багаті за змістом. На посаді обер-прокурора М. В. Красовський перебував до 1904 р., коли й вийшов у відставку.

З цього часу розпочинається нова сторінка його життя. Михайло Васильович цілковито поринув у різнобічну громадську діяльність. Зазначимо, що й раніше він був не лише чиновником. М. В. Красовський ніколи не втрачав зв'язків з Чернігівською губернією. Ще в 1880 р. він був обраний гласним Остерського повітового земського зібрання, де працював десять років. З 1898 р. й до останнього дня свого життя був гласним Козелецького повітового земського зібрання. У Козелецькому повітовому земському зібранні він обирався головою проектної комісії, попечителем Озерянського жіночого народного училища, завідувачим Бобровицькою медичною дільницею, членом економічної ради, членом комісії народної освіти¹⁰ та почесним мировим суддею¹¹.

Активну та плідну роботу розгорнув М. В. Красовський також у Чернігівському губернському земському зібранні, де був гласним упродовж 1903 – 1911 рр. У губернському земстві він був членом одразу кількох комісій: страхової, шляхів сполучення, проектної, юридичної та комісії для вирішення питання про залізничне сполучення станцій Київ – Почеп¹².

Особливу увагу під час засідань він приділяв вирішенню питань щодо поліпшення добробуту населення повітів. М. В. Красовський вірив, що щастя Росії народжується саме тут, на місцях, що не центр, а провінція вдосконалює загальноімперське життя, створює культуру. Так, за його активного сприяння Чернігівське губернське земське зібрання 4 грудня 1903 р., визнавши необхідним у протипожежних та санітарних цілях збільшити кількість бурових колодязів у Козелецькому повіті, збільшило розмір безвідплатних субсидій та позик на їх улаштування. Появою телефонної мережі повіт завдячує активному втручання М. В. Красовського¹³. За його сприяння у Козельці також була споруджена нова будівля для трикласного училища¹⁴. За пропозицією Михайла Васильовича Козелецьке повітове земське зібрання збільшило асигнування на кожну волость на утримання та роз'їзди фельдшера¹⁵. Його турботою повіти Чернігівської губернії зберегли право на отримання субсидій для зведення вогнестійких споруд. У Бобровиці було відкрито банк, головою якого М. В. Красовський залишався до смерті, а також було започатковане споживче товариство. Біля Бобровиці постав цукровий завод, збудований місцевими власниками за його ініціативою. Підприємство поживало життя в усій околиці. Цукор-пісок, який виготовляв завод, за своїми якостями не поступався тому, що продавався у крамницях Чернігівської, Київської та Полтавської губерній¹⁶. Зазначені заходи мали велике значення для місцевого населення, оскільки зменшилися випадки епідемій через споживання неякісної питної води, а розширення мережі колодязів сприяло також зменшенню кількості пожеж, поява навчальних закладів та медичних пунктів у повітах покращила загальний добробут населення.

Не був Михайло Васильович байдужим і до проблем селянства. Так, за його сприяння Чернігівський губернський комітет благодійної допомоги населенню, яке постраждало від неврожаю, на засіданні 25 травня 1908 р. прийняв постанову про необхідність допомоги селянам у засіві озимих полів та подав урядові клопотання про надання селянам необхідної позики на придбання посівного матеріалу¹⁷.

У 1905 р. М. В. Красовський був обраний головою Петербурзької міської думи. У цей час новим явищем столичного життя стали політичні клуби. Ініціатива створення першого такого клубу належить саме йому. Клопотання про дозвіл на відкриття клубу було подано у травні 1905 р., а 14 жовтня статут Клубу громадських діячів був зареєстрований¹⁸. Головою ради старшин клубу був обраний М. В. Красовський. Перше засідання відбулося 3 листопада. Згідно зі статутом, клуб створювався з метою «об'єднати общественных деятелей и облегчить им возможность в кругу

своих членов обсуждать возникающие в государственной жизни вопросы, а также общественные нужды и пользы»¹⁹. 3 грудня 1905 р. обговорення у клубі соціально-політичних проблем Росії відбувалося в спеціально організованих постійних секціях: справи окраїн; зовнішня політика; Державна дума, адміністрація, земства, міста; селянське та аграрне питання; робітничі питання; торговельно-промислові питання; юстиція; народна освіта; військова справа; шляхи сполучення, пошта, телеграф; поточні події та поточна пропаганда. Окрім підприємців, членами клубу були представники вищої бюрократії, діячі культури та науки, столичні журналісти. До березня 1905 р. число членів клубу нараховувало понад 600 чоловік.

Значні зміни у житті М. В. Красовського відбулися після 17 жовтня 1905 р. У державі з'явилися перші ознаки організованого політичного життя, оскільки зародилися перші політичні партії. У лавах земсько-міських представництв виникають принципи протиріччя. Прибічники негайних радикальних перетворень зустрічають супротив. Група земських діячів обстоює поміркованішу програму. Під час з'їзду земців у Петербурзі у листопаді 1905 р. ці протиріччя проявилися особливо різко, і як більшість, так і меншість з'їзду поквапилися організуватися у партії. М. В. Красовський узяв у цьому русі активну участь. Будучи щирим прибічником нового державного устрою, визнаючи усю необхідність невідкладних перетворень, він водночас не вірив у можливість радикальних реформ. Його життєвий досвід підказував, що не можна поривати з історією, що неможливо відразу порушити існуючий лад. Життя, на його погляд, повинно вдосконалюватися поступово. Крім того, були принципові питання, у яких М. В. Красовський розходився з більшістю на земських з'їздах (питання автономії, аграрне питання). Усе це спонукало його стати у ряди меншості й бути одним із засновників ліберально-національної партії, яка отримала назву «Союз 17 октября». У листопаді 1905 р. його обрали заступником голови центрального комітету партії. Він редагував її відозву – програму, основними положеннями якої були обмеження влади монарха, збереження монархічної форми правління, свобода слова, зібрань, спілок, пересування та совісті, недоторканність особи та житла, збереження «єдиної та неподільної» Росії, сприяння купівлі селянами земель у приватних власників, унормування робочого дня, зрівняння селян у правах з іншими станами²⁰. Коли під час виборів до I Державної думи партія вирішила заснувати друкований орган, М. В. Красовський став редактором та провідним публіцистом щоденної партійної газети «Новый путь», обстоюючи у ній помірковану програму та борючись з посиленням крайніх течій²¹.

Залишаючись дійсним членом партії, М. В. Красовський у 1906 р. взяв участь у перших виборах до Державної ради Російської імперії. Вибори відбулися під час надзвичайного засідання Чернігівського губерньського земського зібрання 22 березня 1906 р. Отримавши 35 виборчих голосів з 62 можливих, М. В. Красовський був обраний членом Державної ради від Чернігівського губерньського земства. Промова, яку він виголосив після обрання, яскраво свідчить про його помірковані політичні погляди. Він, зокрема, зазначив: «Я поставлю своєю задачею способствовать, по мере сил, прогрессивному развитию нашего отечества в духе просвещения и законности, и бороться как против движения вспять и сохранения того, что уже отжило свой век, так равно и против излишней ломки исторических устоев русского государства»²². Плідна діяльність М. В. Красовського як члена Державної ради, прагнення до якісних перетворень державно-політичного та суспільного життя забезпечили йому впевнену перемогу на чергових виборах до найвищого законодавчого органу імперії, які відбулися у 1909 р.²³

Як діяльний член Державної ради М. В. Красовський ніколи не залишався осторонь обговорення гострих проблем та прийняття важливих законопроектів, а тому проект земельної реформи П. А. Столипіна не залишив його байдужим. М. В. Красовський, як один з лідерів групи «центру», був активним прихильником ідеї аграрного реформування країни. Він виступав за знищення общинного землеволодіння, підтримував заходи царського уряду щодо виходу селян на хутори та відруби. «Мы знаем, – говорив він, – что во многих местностях община еще живет...

Господа, об этом можно только жалеть, но утверждать и освящать подобных порядков отнюдь не следует... Мы же говорим: оставьте это прекрасное, славное для русского народа воспоминание в музеях, как реликвию, но не носите его в бой. В бою нам нужны живые силы, нужны «свежие элементы», нужна здоровая инициатива, нужно равнение по лучшим, а не по худшим»²⁴.

Майбутні держави М. В. Красовський пов'язував з утворенням значного прошарку селян-власників, з передачею їм влади на місцях як представникам «новоявленого дворянства». Він робив акцент на безсумнівному, на його погляд, поліпшенні добробуту сільського населення від здійснення реформи. Аргументуючи свою думку, наголошував: «Этой мерой внедряется в огромную массу крестьянства «спасительное понятие о собственности». Спасительное в психологическом отношении: крестьянин, становясь собственником, приобретает «твердое сознание неизыблемости права на свою землю», сознание своей прочности на земле, сознание своего дела, у него формируется «уважение к чужой собственности» – этим закладывается возможность перехода крестьянства «из прежнего архаического порядка коллективизма и несправия» к свободной гражданской жизни. Спасительное – в экономическом: у крестьянина устанавливается «любовная связь» с землей, последняя становится благом, достоянием, которым следует дорожить для себя и потомков, а сам крестьянин – хозяином, а не временным пользователем – хищником; личный интерес станет «движущей силой» народного прогресса»²⁵.

Останні роки життя М. В. Красовського минули під прапором панславізму. Його можна вважати одним з ідейних керівників цього руху. Михайло Васильович був прибічником широкої популяризації ідеї слов'янського єднання. Він розумів, що поки ця ідея не проникне вглиб та всередину країни, поки вона залишатиметься поза свідомістю широких верств населення, – слов'янський рух не може розраховувати на значний реальний успіх. До нього необхідно залучати провінцію, громадські організації, пробуджувати в них інтерес до слов'янських земель та зближення з ними. Тому, коли у 1908 р. у Празі проходив Слов'янський з'їзд, очільником російської делегації, згідно із постановою Державної ради, був призначений саме М. В. Красовський²⁶. Невдовзі він став одним із засновників «Общества славянской взаимности», яке було утворено у Петербурзі в березні 1909 р. Новостворене товариство ставило собі за мету зближення і взаємне збагачення слов'янських народів на засадах рівності та братерства²⁷.

На жаль, активна політична та громадська діяльність Михайла Васильовича незабаром припинилася. 26 квітня 1911 р. у своєму маєтку в с. Озеряни Козелецького повіту таємний радник, член Державної ради від Чернігівського земства М. В. Красовський помер після чергового приступу стенокардії. У багатьох друзованих органах з'явилися статті співчуття, присвячені його пам'яті. Різноманітні товариства показувалися відгукнутися на його смерть й висловити свій смуток. Яскраво засвідчують повагу до небіжчика слова його сучасника, земського гласного Г. Н. Соколовського: «Образ его [Красовского], как гражданина и человека, еще долго будет памятен и дорог всем, кто хочет нашего гражданского совершенствования и культурного развития родины»²⁸.

1. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1910. – Т. 2. – С. 566.

2. Там само. – С. 576.

3. Там само. – С. 581.

4. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 3. – 6. – С. 160.

5. Держархів Чернігівської обл., ф. 147, оп. 1, спр. 14, арк. 10 – 13.

6. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 38-й очередной сессии 1902 года (26 ноября – 10 декабря). – Чернигов, 1903. – С.283.

7. Соколовский Г.Н. Памяти М.В.Красовского / Г. Н. Соколовский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – №5. – С. 6 – 7.

8. Там само. – С. 8.
9. Там само. – С. 9.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 448, арк. 11, 14, 24, 32, 33.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 266, арк. 33.
12. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 45-й очередной сессии 1909 года (26 ноября – 9 декабря). – Чернигов, 1910. – С. 144.
13. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 39-й очередной сессии 1903 года (26 ноября – 10 декабря). – Чернигов, 1904. – С. 504.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 347, арк. 22.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 448, арк. 23.
16. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 42-й очередной сессии 1906 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1907. – С. 196.
17. Журнал заседания Черниговского губернского комитета по оказанию благотворительной помощи населению губернии, пострадавшему от неурожая, 25 мая 1908 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1908. – №6. – С. 108 – 119.
18. Красовский М., Дементьев Е. Краткий исторический очерк возникновения и деятельности клуба / М. Красовский, Е. Дементьев // Отчет о деятельности С.-Петербургского клуба общественных деятелей с 1 ноября 1905 г. по 1 мая 1906 г. – СПб., 1906. – С. 1 – 2.
19. Устав Санкт-Петербургского клуба общественных деятелей. – СПб., 1906. – С. 3.
20. Шелохаев В. Программа и организация партии октябристов в 1905 – 1907 гг. / В. Шелохаев // Исторические записки. – М., 1986. – Т. 2. – С. 88 – 93.
21. Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905 – 1907 гг.: Документы и материалы // Отечественная история. – 1992. – №4. – С. 127 – 135.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 321, арк. 8.
23. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – №9. – С. 143.
24. Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905 – 1907 гг.: Документы и материалы / [Публ. В.Шелохаева и Д.Павлова] // История СССР. – 1991. – №2 –3. – С. 170 – 171.
25. Там само. – С. 174.
26. Дьякин В. Славянская идея в России периода империализма / В. Дьякин // Вопросы истории. – 1987. – №3. – С. 28 – 41.
27. Шелохаев В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907 – 1914 гг. / В. Шелохаев. – М., 1991. – С. 135.
28. Соколовский Г.Н. Памяти М.В.Красовского / Г. Н. Соколовский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – №5. – С. 27.

Статья посвящена анализу жизненного пути и главных направлений общественно-политической деятельности гласного Черниговского губернского земского собрания в 1903 – 1911 гг. М. В. Красовского. Определены основные этапы жизненного пути, дана характеристика его работы в губернском земстве и активной общественно-политической деятельности во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: Черниговская губерния, земство, гласный, панславизм, октябристы, Государственный совет.

The article is devoted to the analysis of M. Krasovskiy life and social activity. Mikhail Krasovskiy was a zemstvo-glasnyi Chernihiv government zemstvo in 1903 – 1911. The main milestones of his course of his life have been defined. His activities as a member of Chernihiv government zemstvo at the beginning of 19th – 20th century and his work on leading position of province zemstvo government have been investigated.

Keywords: Chernihiv government, zemstvo, zemstvo-glasnyi, Pan-Slavism, octo, State Council.

ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1989–2004 рр.) (до визначення проблеми)

У статті подано побіжний огляд розвитку місцевого самоврядування на території Чернігівської області в роки незалежності України. Особлива увага приділена дослідженню нормативно-правових актів, проаналізовано зміни в структурі місцевих органів влади, показано кількісний та якісний склад депутатського корпусу місцевих органів влади.

Ключові слова: місцеве самоврядування, рада народних депутатів, постійна комісія, виконавчий комітет.

Місцеве самоврядування в Україні має давню історію. З'явилося воно в середні віки у містах, котрі виборили для себе привілеї самоуправління – Магдебурзьке право, яке існувало ще й за часів козацької республіки та занепало після знищення Гетьманщини. ХІХ – поч. ХХ ст. характеризуються становленням в Україні загально-імперських форм місцевого самоврядування. Самоврядування запроваджувалося в Україні після проведення Олександром ІІ земської реформи у 1864 р. В губерніях формувалися представницькі органи місцевого самоврядування – губернські земські збори, які обирали земську управу, що вирішувала поточні справи, а загальний контроль за діяльністю земств здійснював губернатор. Подібним чином місцеве самоврядування було організовано у повітах.

Спроба реформування місцевого самоврядування відбулася за часів Української Народної Республіки. Уже в ІІ Універсалі Української Центральної Ради наголошувалося на необхідності «вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях»¹. За Конституцією УНР від 29 квітня 1918 р. конституційний лад країни мав базуватися на засадах принципу децентралізації: землям, волостям, громадам надавалися права широкого самоврядування². Проте поразка української державності та встановлення радянської влади не дозволили реалізувати ці положення.

Запровадження децентралізованої організації влади в радянській Україні передбачало пряме державне управління на всіх територіальних рівнях, формально – через єдину систему органів державної влади – ради народних депутатів, а фактично – через централізовану, підпорядковану по вертикалі систему партійних органів. На кожному рівні адміністративно-територіального устрою існувала відповідна партійна структура: обком, райком, міськком, а всі керівники рад чи виконкомів, як правило, були членами комуністичної партії.

У 1989 р. в Чернігівській області діяло 558 місцевих рад народних депутатів, що нараховували у своєму складі 22906 депутатів, у тому числі обласної ради – 180, районних (22)* – 1170, міських рад міст обласного підпорядкування (3) – 810, міських рад районного підпорядкування (12) – 865, районних (у м. Чернігові – 2) – 485, селищних (29) – 2010, сільських (478) – 16799 депутатів³.

* У дужках позначена кількість рад народних депутатів.

У відповідності до виконання в області постанови ЦК КПРС від 25 липня 1986 р. «Про подальше вдосконалення партійного керівництва радами народних депутатів» обкомом КПУ та виконавчим комітетом обласної ради було вжито ряд заходів по покращенню роботи рад області. Зокрема, передбачалося створення належних умов для повнішої реалізації демократичних принципів у роботі рад, вдосконалення стилю та методів їх роботи, зміцнення апарату радянських органів кваліфікованими кадрами, забезпечення широкої гласності в діяльності рад народних депутатів, активізація роботи з громадськими організаціями та окремими виборцями⁴. Проте виконати рішення обкому КПУ та виконавчого комітету обласної ради вдалося лише частково. Повільний хід економічної та політичної реформ, низький рівень забезпечення продовольством населення в сумі призвели до загострення суспільно-політичної ситуації в області.

Березневі вибори 1990 р. до Верховної та місцевих рад фактично відкрили новий етап суспільно-політичних відносин. Вибори депутатів до обласної ради народних депутатів двадцять першого скликання відбувались у 155 виборчих округах, у виборчих перегонах брали участь 382 кандидати в депутати⁵. В результаті проведеного волевиявлення до складу депутатського корпусу увійшло 18 жінок, або 11,1 %, 137 чоловіків, або 88,9 %. Серед депутатів нараховувалось 98, або 95,15 % членів КПРС та 5, або 4,85 % безпартійних. Не були депутатами минулого скликання 74, або 71,84 % народних обранців⁶.

У Городнянському районі виборча кампанія пройшла в напруженій боротьбі кандидатів за депутатський мандат. Так, на посаду голови районної ради було висунуто 3 кандидатури. Із 29 сільських рад на посаду голів висувалось 75 кандидатів. Отже, на альтернативній основі було обрано, 18 із 29 голів сільських рад⁷. Керівники рад, виконавчих комітетів, їх відділів та управлінь обиралися з внесенням декількох кандидатур та попереднім їх обговоренням. Виключно таємним голосуванням з внесенням і обговоренням декількох кандидатур були обрані голови Чернігівської, Ніжинської та Прилуцької міських рад⁸. Усього по області на альтернативній основі було обрано 185 голів виконкомів, 111 голів рад, 57 заступників голів рад, 11 керівників відділів та управлінь⁹. Безпосередніми наслідками виборів стало кардинальне оновлення депутатського складу, підвищення активності обговорення гострих соціальних проблем, формування суттєвої опозиції до компартійного керівництва. Демократичне проведення сесій сприяло розширенню кола запрошених осіб. Як правило, серед них були народні депутати СРСР та УРСР, представники громадських організацій та неформальних об'єднань. У виборчих округах було створено 1223 депутатські групи, в які об'єднались 4793 депутати¹⁰. Всього в області працювало 4934 органи територіального громадського самоврядування, у складі яких нараховувалось 3602 депутати¹¹. Після проголошення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України почався новий етап формування інституту місцевого самоврядування. У той же час виникла потреба у проведенні адміністративної та муніципальної реформ, суть яких зводилась до забезпечення раціональної взаємодії центральних і місцевих органів влади.

Сприяти розвитку місцевого самоврядування був покликаний Закон України «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве самоврядування». Варто відзначити, що ухвалення цього закону 7 грудня 1990 р. відкрило для України, вперше серед республік Радянського Союзу, можливість переходу до демократичної децентралізованої системи місцевої влади. Було зроблено крок до організаційної, правової та матеріально-фінансової автономії місцевих рад як органів самоврядування¹². Відповідно до закону, місцеві бюджети були відокремлені від державного, а права відповідних рад по їх затвердженню і виконанню значно розширені. Відбулося введення інституту комунальної власності, розпорядження якою від імені територіальної громади покладалося на ради. До компетенції рад було віднесено встановлення місцевих податків, зборів, штрафів та їх розмірів тощо¹³.

За своїм політико-правовим статусом відповідні ради визнавалися головною ланкою місцевого самоврядування і представницькими органами державної влади

одночасно. Згаданий закон повернув до вжитку термін «місцеве самоврядування», визначив основні принципи його функціонування.

У зв'язку зі змінами у чинному законодавстві та значною кількістю депутатів, що були вперше обрані до місцевих органів влади, виконавчий комітет обласної ради запровадив обов'язкову програму навчання для депутатів, керівників та працівників рад¹⁴. Для покращення роботи рад широко використовувались такі звичні форми навчання, як школи радянського активу у сільських, селищних радах, університети правових знань на рівні районів. Основна увага приділялася вивченню законів УРСР та СРСР, а також практичній організації роботи рад, їх органів, діяльності депутатів в округах¹⁵. З метою надання допомоги депутатам на базі Менської районної ради народних депутатів було створено депутатський клуб. У 1991 р. аналогічні клуби почали роботу в селищах Березна і Макошине¹⁶.

Однак не завжди навчання радянських працівників виявлялось ефективним. Так, упродовж 1990 р. органами прокуратури було скасовано 11 рішень виконавчих комітетів місцевих рад народних депутатів області, які суперечили чинному законодавству¹⁷. Проголошення незалежності України, розвал монопартійної командно-адміністративної системи управління привели до пошуку нової моделі організації влади. У березні 1992 р. були ухвалені Закон «Про місцеві ради народних депутатів України та місцеве і регіональне самоврядування» та Закон «Про Представника Президента». Саме в цей період в Україні відбувся реальний розподіл влади на виконавчу – яку очолював Президент, та законодавчу – яку уособлювала Верховна Рада.

Згідно з Законом «Про місцеві ради народних депутатів України та місцеве і регіональне самоврядування», районні та обласні ради позбавлялися виконавчих функцій і повинні були ділити владні повноваження з місцевими органами виконавчої влади. В результаті органи самоврядування перетворилися на органи представництва населення районів і областей, на своєрідну форму участі в здійсненні виконавчої державної влади на місцях. Лише на рівні населених пунктів зберігалось реальне самоврядування.

Оскільки перша редакція Закону «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве самоврядування» ліквідувала підпорядкування рад одна одній та введення інституту представника Президента, остаточно ліквідували радянську модель та створили систему влади, яка поєднувала принцип забезпечення державного управління в регіонах через місцеві державні адміністрації із самоорганізацією громадян у населених пунктах через місцеве самоврядування¹⁸. Представник Президента повинен був стати вищою посадовою особою виконавчої влади – головою місцевої державної адміністрації в областях та районах. До його компетенції належало: сприяння розвитку місцевого самоврядування, контроль за виконанням органами самоврядування Конституції та законів України, указів Президента, актів виконавчої та законодавчої влади.

У зв'язку з утворенням Чернігівської обласної державної адміністрації припинялась діяльність виконавчого комітету обласної ради народних депутатів. Чернігівська обласна державна адміністрація визначалася правонаступником виконавчого комітету Чернігівської обласної ради народних депутатів щодо прийнятих ним рішень, взятих зобов'язань та покладених на нього законодавством обов'язків у тій їх частині, які не суперечать Закону України «Про місцеві ради народних депутатів України та місцеве і регіональне самоврядування». Майно виконавчого комітету Чернігівської обласної ради народних депутатів та майно, що належало до комунальної власності області, переходило в розпорядження Чернігівської обласної державної адміністрації¹⁹.

Державні адміністрації були утворені в усіх 22 районах області. Як правило, при райдержадміністраціях діяли такі комісії: адміністративні; у справах неповнолітніх; спостережні; протиепідемічні; протиепізоотичні; з надзвичайних ситуацій, у справах захисту громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

При виконкомах рад народних депутатів базового рівня: адміністративні; у справах неповнолітніх; по традиціях та обрядах; по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом²⁰.

У Городнянському районі представником Президента України разом з районною радою регулярно проводилися семінари-наради керівників промислових підприємств

та організацій району. Райдержадміністрація разом з районною, міською та сільськими радами народних депутатів вирішували питання соціально-економічного розвитку територій²¹. Виконкомами місцевих рад Ічнянського району в 1992 р. було розглянуто 2123 питання, з них – 94 питання щодо покращення медичного обслуговування населення, 54 – по соціальній розбудові населених пунктів, 91 – про законність і правопорядок, 946 – про розгляд пропозицій, скарг і заяв, 84 – про хід виконання прийнятих рішень, 50 – по реалізації критичних зауважень²². У своїй роботі райдержадміністрація та виконкоми місцевих рад району спиралися на можливості органів самоорганізації населення. У 1992 р. у районі діяли 31 сільський, 345 вуличних та 26 домових комітетів, у складі яких працювало 1412 громадян. За 1992 р. виконкомами місцевих рад було проведено 52 сходи громадян населених пунктів, у яких взяло участь більше 16 тисяч мешканців району²³. На сходах розглядалися питання соціально-економічного розвитку, благоустрою населених пунктів, забезпечення правопорядку, економічні та земельні питання.

Після ухвалення Верховною Радою України у березні 1993 р. рішення про проведення дострокових президентських та парламентських виборів глава держави вніс на розгляд парламенту проект про зміни і доповнення до Конституції України, де пропонувалося провести модифікацію структури влади. У лютому 1994 р. цей проект трансформувався у Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування». Цей документ скасовував інститут місцевих державних адміністрацій. Замість них відновлювались виконкоми, а голів рад усіх рівнів обирало населення²⁴.

Для проведення виборів депутатів Чернігівської обласної ради народних депутатів у 1994 р. було утворено 60 виборчих округів, у яких балотувалося 157 кандидатів у депутати. Передвиборча кампанія пройшла за умов достатньо гострої політичної боротьби. У 7 округах претендували на депутатський мандат по 1 кандидату, в 31 окрузі – по 2, а в 92 округах по 3 і більше кандидатів²⁵. До складу обласної ради увійшли 60 депутатів. У числі обраних – 2 жінки, або 3,3 %, 58 чоловіків, або 96,6 %. Не були депутатами минулого скликання 43, або 71,6 %. Всі депутати мали вищу освіту. За соціальним складом більша частина народних обранців належала до службовців – 46, або 76,6 %, колгоспників (голів КСП) – 10, або 16,6 %, підприємців – 4, або 6,6 %²⁶.

До рад усіх рівнів в області було обрано 8235 депутатів, у тому числі депутатів сільських рад – 6776, селищних – 523, міських – 326, районних і районних у м. Чернігові – 550, обласної ради – 60. За результатами виборів досить помітно оновився склад депутатського корпусу. З 580 голів рад усіх рівнів 152, або 26,2 %, були обрані на ці посади вперше²⁷.

У списки виборців для виборів голови Чернігівської обласної ради народних депутатів було внесено 1046012 громадян, в голосуванні взяли участь 809134 виборці, або 77,35 %. Вибори відбулись на альтернативній основі. Переконливу перемогу здобув П.Д. Шаповал, який отримав 326966, або 31,26 % голосів виборців²⁸. Відновлений виконавчий комітет обласної ради народних депутатів було утворено у складі 11 чоловік. За рішенням обласної ради було проведено ліквідацію та прийняті повноваження обласної державної адміністрації. У складі виконавчого комітету були утворені такі управління та структурні підрозділи безпосереднього підпорядкування: комітет економіки; управління культури; управління у справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС; управління охорони здоров'я; управління праці та соціальних питань; управління архітектури; управління у справах молоді та спорту; управління освіти; управління ЖКГ; управління капітального будівництва; управління з питань торгівлі; управління місцевої промисловості²⁹. Голова обласної ради та очолюваний ним виконавчий комітет були підзвітні та підконтрольні Президентові України та Кабінету Міністрів України. Проте формальне підпорядкування виконкомів по здійсненню делегованих державних функцій і їх автономність у виконанні функцій самоврядування за умови наявності в Україні великої частки державної власності виявилось досить малоефективним.

З метою відновлення зруйнованої вертикалі влади 8 червня 1995 р. було підписано

* Колективних сільськогосподарських підприємств.

Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України про основні засади функціонування державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Цей документ був поставлений на один рівень з Конституцією України, причому Конституція та все інше українське законодавство могли застосовуватись лише в частині, що не суперечила цьому договору³⁰.

Відповідно до указу Президента України від 24 липня 1995 р. «Про обласні, Київську і Севастопольську міські, районні, районні в містах Києві, Севастополі державні адміністрації» Чернігівська обласна рада народних депутатів ліквідувала виконавчий комітет обласної ради народних депутатів та його структурні підрозділи³¹.

На базі виконкомів обласної та районних рад Чернігівської області було утворено систему органів місцевих державних адміністрацій, які підпорядковувались по вертикалі знизу доверху, аж до Президента України. Самі ж ради отримали статус представницьких органів місцевого самоврядування. На базовому рівні місцевого самоврядування продовжували роботу виконавчі комітети сільських, селищних та міських рад області. Впровадження у життя положень Конституційного договору розширило правову базу для діяльності органів державної виконавчої влади. Значно розширилося коло їх повноважень та вплив на економічні та суспільні процеси в державі.

Доля подальшого розвитку місцевого самоврядування в Україні мала залежати від нової Конституції України, робота над якою підходила до завершальної фази. Під час обговорення проекту Основного Закону при обласній, районних державних адміністраціях і міськвиконкомах Чернігівської області були утворені штаби по обговоренню і роз'ясненню основних положень проекту Конституції України, робочі групи по обробці та узагальненню пропозицій з районів і міст, трудових колективів, окремих громадян. Сформовані окремі групи з організації роз'яснення проекту Конституції з числа науковців та фахівців³². До цієї роботи достатньо активно залучались депутати місцевих рад. Відбулись 232 сесії сільських, селищних, міських рад. На 15 сесіях проект підтримано повністю, на 204 – підтримано з конкретними зауваженнями, на 13 – не підтримано³³.

Відбулось більше 1170 зборів, нарад та інших заходів, де мова йшла про проект Конституції України. В них брали участь 41645 громадян, виступили – 4593. Повністю проект підтримано на 313 зборах, на 837 – підтримано із зауваженнями, на 23 – не підтримано³⁴. На сесіях місцевих рад та зборах, що відбулися, не залишились поза увагою питання місцевого самоврядування. Більшість пропозицій зводилась до необхідності розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Надходили пропозиції щодо надання громадянам можливості безпосередньо через органи місцевої влади брати участь у прийнятті рішень на регіональному та місцевому рівні.

Прийняття Основного Закону України 28 червня 1996 р. зафіксувало кілька важливих норм, за якими місцеве самоврядування набуло конституційного статусу. За ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування здійснюється в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через окремі органи місцевого самоврядування: сільські, селищні і міські ради та їх виконавчі органи³⁵.

Відповідно до Основного Закону України місцеве самоврядування займає окреме місце в механізмі управління суспільством та державою. У загальному вигляді найважливіші питання, віднесені до відання місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, ст. 143 якої передбачає, що територіальні громади самостійно управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративних територіальних одиниць і контролюють їх виконання; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні установи, організації та підприємства, а також здійснюють контроль над їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції³⁶.

Конституція України завершила перший етап конституційного процесу в Україні і поклала початок формування всієї структури влади вже на довготривалій конституційній основі.

Загальним й основним законом у галузі місцевого самоврядування в Україні є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. Цей закон визначає систему місцевого самоврядування, засади організації й діяльності, їх функції, повноваження, відповідальність та гарантії місцевого самоврядування.

До елементів системи самоврядування цей закон відносить: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні в місті ради, які утворюються у містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст; органи самоорганізації населення³⁷.

Для проведення чергових виборів на території Чернігівської області в 1998 р. було утворено 25 багатомандатних виборчих округів. З урахуванням кількості районів, міст обласного значення, обласна рада вирішила встановити загальний склад ради – 75 депутатських мандатів (по 3 від округу)³⁸. Цього разу балотувалося 253 кандидати. Найбільше претендентів на депутатський мандат було в окрузі № 1 (м. Чернігів) – 28 чоловік, окрузі № 14 (Менський район) – 17, в округах № 2 (м. Ніжин) та № 6 (Борзнянський район) – по 13, найменше в окрузі № 4 (Ічнянський район) – 4 кандидати³⁹. В числі обраних депутатів нараховувалось 2 жінки, або 2,6 %, 73 чоловіки, або 97,4 %. Серед народних обранців були 21, або 28 % членів політичних партій та 54, або 72 % безпартійних. Не були депутатами минулого скликання 55, або 73,3 %. За родом діяльності у складі депутатів працівниками галузі будівництва, транспорту та зв'язку були 16, або 21,3 %, працівниками агропромислового комплексу – 22, або 29,3 %, працівниками державних органів, громадських організацій та органів місцевого самоврядування, працівниками невиробничої сфери – 20, або 26,6 %³⁹.

Прийняття Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» відкрило широкі можливості перед органами місцевого самоврядування. Були розподілені та закріплені повноваження між представницькими органами місцевого самоврядування всіх рівнів та органами виконавчої влади. У переважній більшості районів Чернігівської області значна увага приділялася навчанню оновленого складу посадових осіб органів місцевого самоврядування. В Ічнянському, Чернігівському, Бобровицькому, Козелецькому, Ріпкинському, Ніжинському, Бахмацькому районах з цією метою долучались досвідчені фахівці юридичної служби та працівники секретаріатів райондержадміністрацій. Проводилась організаторська робота місцевих органів влади по виконанню соціально-економічного розвитку відповідних територій⁴⁰.

Згідно з вимогами Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», виконкомом Чернігівської міської ради в 1998 р. було розглянуто і прийнято 154 рішення з питань, делегованих виконавчою владою повноважень. У тому числі в галузі бюджету, фінансів і цін було розглянуто 4 питання, житлово-комунального, транспорту і зв'язку, побутового обслуговування – 67, будівництва – 34, у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього середовища – 15, соціального захисту населення – 15⁴¹.

Регулярно розглядалися аналогічні питання і виконкомом Ніжинської та Прилуцької міських рад. Під контролем місцевих органів влади перебували питання роботи міського транспорту, закладів освіти та охорони здоров'я, комунальних служб та соціального захисту населення. Проте виконання делегованих повноважень виявилось недостатньо ефективним, головним чином через відсутність фінансування з місцевих та державного бюджету.

За роки незалежності Україна зробила важливі кроки на шляху до встановлення та конституційного закріплення місцевого самоврядування. Розвиток системи місцевого самоврядування в Україні є однією з найболючіших проблем молодій українській державі на шляху переходу від тоталітарного суспільства до демократії. Перша половина 90-х рр. була досить насиченою в частині політико-правового оформлення місцевого самоврядування. Нормативні акти, що регулювали організацію і діяльність органів місцевого самоврядування, стали вагомим здобутком українського законодавства. У

державі змінилися не лише структура місцевої влади, але й погляди на роль та місце у становленні України як правової демократичної держави.

Незважаючи на позитивні зрушення в розвитку місцевого самоврядування, після його закріплення в Конституції України як засади конституційного ладу, прийняття базового Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» та ратифікації Європейської хартії місцевого самоврядування, становлення місцевого самоврядування на теренах Чернігівської області зокрема та в Україні в цілому здійснюється з певними проблемами.

Основними з них є: відсутність необхідної матеріально-фінансової бази для здійснення повноважень органів місцевого самоврядування; недостатня визначеність у розподілі повноважень між місцевим самоврядуванням та місцевими органами влади; недосконалість українського законодавства, що має регулювати діяльність органів місцевого самоврядування.

На нашу думку, всі ці питання вимагають глибокого дослідження, яке неможливе без ґрунтовного вивчення місцевого матеріалу.

Побудова демократичної держави повинна відбуватися на основі регіонального самоврядування. Серед засобів досягнення цієї мети – децентралізація влади та значне законодавче вдосконалення місцевого самоврядування.

1. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К. – 1992. – С. 68.
2. Там само. – С. 70.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-5036. – Оп. 6. – Спр. 949. – Арк. 275.
4. ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 13. – Спр. 2015. – Арк. 46.
5. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 24. – Спр. 1. – Арк. 53.
6. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 24. – Спр. 1. – Арк. 101.
7. ДАЧО. – Ф. Р-5036 – Оп. 26. – Спр. 30. – Арк. 18.
8. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 26. – Спр. 26. – Арк. 13.
9. Там само. – Арк. 3.
10. Там само. – Арк. 10.
11. Там само. – Арк. 12.
12. Ткачук А., Саєнко Ю., Привалов Ю. Місцеве самоврядування в Україні // Розбудова держави. – 1997. – № 7-8. – С. 72.
13. Крестева Ю. Місцеве самоврядування в Україні: політико-правове оформлення // Нова політика. – 2001. – №. 6. – С. 50.
14. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 26. – Спр. 29. – Арк. 14.
15. Там само.
16. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 26. – Спр. 30. – Арк. 27.
17. Там само. – Арк. 15.
18. Вказана праця. – С. 51.
19. Дудченко О.С. Правові засади створення та діяльності обласної колегії при представнику Президента України в Чернігівській області в першій половині 90 –х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] режим доступу // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2011_62/ist/i_10.pdf
20. ДАЧО. – Ф. 8853 – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 7.
21. Там само. – Арк. 19.
22. Там само. – Арк. 21.
23. Там само. – Арк. 27.
24. Ткачук А., Саєнко Ю., Привалов Ю. Вказана праця. – С. 76-77.
25. ДАЧО. – Ф. 5036 – Оп. 26. – Спр. 170. – Арк. 34.
26. Там само. – Арк. 35
27. ДАЧО. – Ф. 8853. – Оп. 3 – Спр. 7. – Арк. 120.
28. ДАЧО. – Ф. 5036 – Оп. 26. – Спр. 170. – Арк. 33.

29. Там само. – Арк. 23.
30. Там само.
31. ДАЧО. – Ф. 5036 – Оп. 26. – Спр. 204. – Арк. 7.
32. Там само. – Арк. 105.
33. Там само. – Арк. 106.
34. Там само.
35. Конституція України 1996 р. [Електронний ресурс] режим доступу // http://www.nbuv.gov.ua/law/96_const.html#r11
36. Там само.
37. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» за станом на 21 травня 1997 р. Верховна Рада України. – Офіційне видання. – Київ.: Парламентське видавництво. – 2001. – С. 5.
38. ДАЧО. – Ф. 5036 – Оп. 26. – Спр. 235 – Арк. 26.
39. Там само. Арк. 27.
40. ДАЧО. – Ф. 8853 – Оп. 4. – Спр. 213 – Арк. 113.
41. Там само. – Арк. 101.

В статье подан беглый обзор развития местного самоуправления на территории Черниговской области в годы независимости Украины. Особенное внимание уделяется исследованию нормативно-правовых актов, проанализированы изменения в структуре местных органов власти. Показан количественный и качественный состав депутатского корпуса местных органов власти.

Ключевые слова: местное самоуправление, совет народных депутатов, постоянная комиссия, исполнительный комитет.

This article presents a brief overview of self government development on the territory of Chernigov district during years of Ukrainian independence. Particular attention concentrated on review of legislative acts, analyzed changes are in the structure of local authorities. Shown the quantitative and qualitative composition of the deputies of local authorities.

Key words: self government, Council of People's Deputies, standing commission, Executive Committee.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 821.161.2

Ольга Циганок

ПРО ЄДИНИЙ ВЗІРЕЦЬ ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ЕПІЧНОЇ ЕПІЦЕДІЇ

У статті розглядається єдиний у збережених давніх українських поетиках взірець епічної епіцедії. Твір, присвячений єпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Амвросію Дубневичу, міститься у чернігівській поетиці 1749-1750 рр.. Уперше публікується переклад українською мовою.

Ключові слова: поетики, епіцедія, Амвросій Дубневич.

На чернігівську поетику 1749-1750 рр. у сучасному літературознавстві уперше звернула увагу Мирослава Андрущенко. Дослідниця розшифрувала ім'я її автора – Серапіон Валуцький – та охарактеризувала поетику як цілком оригінальну, власне чернігівську [1, с. 141]. Завдання цієї публікації – увести в науковий обіг один із творів, які подаються у зазначеній поетиці як взірець: «...Epitaphium flebile virtutum ac meritorum suorum divo Ambrosio Dubniewycz Episcopo Czernihowiensi et Nowogrodensi Severiensi anno 1750 Aprilis 23 Die adscriptum» [... Плачлива епітафія про його чесноти і заслуги божественному Амвросію Дубневичу, єпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському, писана року 1750 квітня дня 23] [5, арк. 141(зв)].

У назві твору зазначена як жанр епітафія, однак сам автор вказує, що твір має ознаки епіцедії: «У епітафії слід не залишати без уваги, якою була та померла особа, чи проста, чи вчена, духовного звання чи мирянин, з іншого боку слід стисло мовити про її заняття і все таке, як це подається в епіцедії або похоронному вірші» [5, арк. 141]. Таким чином, автор не проводить розмежування між двома різновидами похоронного віршування. Таке змішування жанрів фунерального письменства – не нове для давньої української літератури. У широкому значенні, як узагальнена назва для всіх похоронних творів незалежно від форми, термін «епіцедія» вживався у київських поетиках 1686 і 1696 рр. [4, 100]. Так само зустрічаються випадки, коли в українських поетиках «широко» використовується термін «епітафія».

На думку, що йдеться саме про епіцедію, про епітафію у формі епіцедії, наштовхує насамперед обсяг твору (193 рядки). Для епітафії це забагато, а от для епіцедії така кількість рядків характерна. Опублікований нещодавно в українському перекладі твір Павла Русина з Кросна з приводу смерті королівського лікаря Альберта із Шамотул, який дослідниками (Стефан Заблоцький тощо) визначається як епіцедія, складається з двохсот рядків [4, 145 – 153].

Епіцедія належала до високих жанрів давньої літератури, призначалася для похвали відомим та знаменитим померлим чоловікам. Амвросій Дубневич – примітна постать в історії української культури: до того, як 1742 р. став єпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським, у 1727 – 1731 рр. був префектом Київської академії,

---

© Циганок Ольга Михайлівна – кандидат філологічних наук, докторант Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, перекладач з латинської, польської та німецької мов.

у 1731 – 1737 рр. – її ректором. Про його смерть 1750 р. згадується у Чернігівському літописі [2]. Це був покровитель Чернігівського колегіуму, на що вказує посвята чернігівської поетики 1750 р.: «Найяснішому і найшановнішому владичі, владичі Амвросію Дубневичу, Єпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському, владичі і дуже щедрому патрону наших шкіл довічного процвітання» [5, арк. 25].

Що стосується стилю епіцедії, то основною його ознакою була риторичність. У зазначеному творі Амвросію Дубневичу це чітко простежується. Бачимо класичні частини епіцедії: «exordium» [вступ] (рядки 1 – 7), розгорнута «laudatio» [похвала] (рядки 8 – 148), елементи «comploratio» [оплакування] (рядки 50, 149-150 тощо), широке «consolatio» [утішання] (151 – 193) [5, арк. 141 (зв.) – 144]. Частини епіцедії різного об'єму, однак це не дивує. Така нерівномірність у розбудові окремих частин характерна для епіцедіїв різних епох. Наприклад, у вищезгаданому творі Павла Русина з Кросна маємо тільки елементи утішання [4, 145 – 153].

Прикметною рисою епіцедії Амвросію Дубневичу вважаємо наявність у ній «жанру в жанрі» – хроностихів, різновиду курйозної поезії [3, 283-284 тощо]. За допомогою букв, що служать для позначення, як пише Митрофан Довгалевський, церковних цифр (M, D, C, L, X, V, I) у епіцедії Амвросію Дубневичу записуються основні віхи життєвого шляху героя: постригся у монахи (1722 рік, рядок 106), перейшов у Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (1736 рік, рядок 124), став намісником Троїце-Сергієвої лаври (1738 рік, рядок 130) та єпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським (1742 рік, рядок 138).

Вважаємо, що твір написаний у формі епічного характеру, про яку писали деякі українські теоретики літератури [4, 103 – 106]. На це вказує віршовий розмір – гекзаметр, «високий» стиль, розміщення серед інших взірців – у традиційній у поетиках ієрархії жанрів епічні твори ставилися на перше місце. Загальний тон твору задають перші рядки, вказівки на завдання автора – донести в найдаліші куточки славу-хвалу про велику людину. Оскільки домінанта тексту – похвала, доречні тут і топоси невимовності (як зважитись?), і топоси величання особи. Твір Павла Русина з Кросна з приводу смерті королівського лікаря Альберта із Шамотул, про який йшлося вище – іншого плану. Це елегійна епіцедія, на що насамперед вказує віршовий розмір (дистих елегійний). Та й ранг королівського лікаря був нижчий, ніж високого церковного достойника. Можливо, тому Павло Русин вибрав як оптимальну форму для свого твору жанровий різновид елегійної епіцедії, в якій попри риторичний характер домінує почуття скорботи з приводу втрати. У чернігівській поетиці 1749-1750 рр. ми натрапляємо також на твори, які з певною часткою умовності можна розглядати як взірці елегійної та ліричної епіцедії, однак вони будуть опубліковані пізніше.

Епітафія-епіцедія Амвросію Дубневичу заслуговує на літературознавчий аналіз і переклад. З одного боку, це віршовий пам'ятник великій людині. З іншого боку – поки що це єдиний віднайдений в українських поетиках XVII – XVIII ст. повний текст – взірець шкільної епічної епіцедії.

- Слава нехай проникне углиб віків найясніших,
Зорі нехай зійдуться у сходи живодайні,
Хто зуміє словами, що світло струмують, діяння
Описати достойні твої, о Пастирю, й вичерпно досить?
- 5 Щоб і читач поквапливий узнав про них, і чужинець,
Що у священній могилі оцій покоїться тіло
Гідне найбільших для тебе похвал і найкращої пісні.
Варто явити діяння благі, нас щойно залишив
Той, хто чудовою був плетеницею русів народу,
- 10 Славився він на весь світ заслугами й силою, також
Впливом своїм, ужив він походження власного ймення.
Врешті, заслужену славу здобув він там, де широка
Котиться річка, там стогін й скорбота – бо рід був високий.
Царський палац, натхненний божественним, зразу й постійно,

15   Із-за краси і сяйва колегії, щоб приростити
Також свої, бо люд там заслужений й мислить глибоко.
Слухався всіх він, таким залишався у помислах, вчинках
Мудрості він покорив святої найбільші вершини
Сам, та ще й інших довго навчав-наставляв, як годиться,
Люду багато його сприйняли настанови достойно
20   Він усіх осявав як Феб-Сонце від зір високих
Світлом своїм золотим прикрасив русів народи.
От чому слава про нього піде на віки, покоління
І збагатить тріумфи її скарб дуже достойний,
Із-за вічного Сяйва життя безкінечне, блаженне,
25   Що його зневажав він сміливо почесі завше.
Бо в благочесті опору знайшов, у єпископськiм жезлі,
Він владиці весною за душу високу дістався,
Дав підлеглих і пастирські стіни багаті.
30   Став блискучим взірцем для усього святого зібрання,
І як небесне світило світити почав й променіти,
Бо в одне благочестя і ніжна любов поєднались,
Ще й миролюбність нектарно-солодка, терпіння звитяжне,
І простота велемудра та вмiла, лад всезагальний,
35   Також і благо усяке, було усе, чого просять.
Ось чому нині на небі він у блискучому царстві,
Рівно тримаючи на віки небесну корону.
Розуме мій, чому однак путівцем мовиш слово,
І не велиш мені (його доблесть на те спонукає
40   І заслуги святі) ймення славити благословенне.
Слово солодке немов медок про пастиря скажу,
Про святого Амвросія, і у Чернігові місті
Пастиря славити буду й хвалити, святого Патрона.
Чом-бо, язичу, мовчиш? Якесь видаєш бурмогіння,
45   Звуки неясні якісь – скувало довге мовчання.
А коли сором про велич таку говорити, раніше
Був порядок такий – уповільнює він цю роботу.
Хочеш ти виступити із лику, що дуже втомився,
Та бездіяльність нікчемна тримає, тож ціпенієш,
50   Бо на землю сходить образ смерті сумної.
Та розбуди його в'ялого, смерть перемігши, воскресни,
Як справедливо ослаб і поник, то довірся патрону.
Що ж ти тремтиш, в поклонінні оскаржений, чому так сталось,
Отже, давай, передай владиці потушену іскру,
55   Щоб відігріла розум застиглий, вдихнула високе.
Часто повторюю це, і приклад скромного серця
Хвалю, заслуг усіх важливіший, найбільше достойний,
Скромність коштовна ж бо прикрашає усі інші риси,
Злобу вона проганяє, боїться із нею з'єднатись.
60   Бачив усе це творець святий і наблизився ближче.
Він із молитвами все поєднав, якими керує,
Він сказав, що є віра [...],
Схвалення щоб показати й можливості власні.
Тих він лише у союзники взяв, яких честі вершина
65   Визнала, що вони рівні йому, хто молиться стільки ж,
Відданий так, в кому поєдналися віра і воля,
Ставиться зверху душа, а тіло – внизу йому місце,
Тілом лежить, але духом живе, піднімається в небо
З'єднана з Богом душа і придушує хвастоці тіла.

70 Різна дорога у них, та з'єднані гідним діянням,
 Так, простий поспішає туди, де вірні пройшли вже,
 Ось таке у нього життя, за інших не легше.
 Дасть владиці полегшення ці великі, за наші
 Більші заслуги, однак вони не важкі для священних.

75 Докази він які давав благодійної віри,
 Був він заможній, хоч тратив багато, спокійний, безпечний,
 І не для того, щоб інших похвал торкнутися трошки,
 Зможу повідати я про такі лише мужа чесноти,
 Де похвала його буде подібна по силі до нього,

80 Варте прославлення, просить голос сильніший і кращий,
 Намір – саму людину оцінити всебічно,
 Пастиря Амвросія, який у могилу цю сходитьь.
 Благословенного віку його років минуло
 Шістдесят, саме стільки прожив під склепінням небесним,

85 І ще два роки, потому до вишніх у славі піднявся.
 Також він істинний спокій здобув у Господа свого,
 І по власній недузї, в похилому віці, так мовлю,
 Викрала смерть четвертого дня у Глухові, там де
 Різного стану був люд за волею Бога святого.

90 Разом зібралися спішно усі, бо було треба
 Гетьмана русів обрати, вам мовлю, і утвердити.
 А на завершення здійснив обряд, який був належний,
 Митрополит і єпископ Київський із Щербацьких
 Тимофій, в місяці лютому, в храмі було це святому

95 Бога, що має ще матір в живих, у юнацькому віці,
 Потім, коли вже місяця березня день проходив
 П'ятий, привезли його у Чернігів красиво,
 Тут сам добрий володар і з усіх наймиліший
 Вже своїм іменем звеселяв – солодка окраса,

100 Бо зі самих початків завжди хотів працювати,
 І у житті своїм нелегкім та довговічним
 Труду мав досить, до всяких наук мав здібності гарні.
 Він їх завершив усі по волі своїй у віці квітучім
 В Київських школах, там він став теологом славним,

105 А як закінчив, пішов у монахи і був усім милий,
 Ріку якого було, закладено гарно у дистиху цьому, 1722
 Стало це ясно в монастирі святого Михайла,
 Звідти прикликаний був до розуму висіє благої,
 Ув академії київській мір віршових учити,

110 Саме поетику, потім Меркурієм став він чудовим,
 Дуже достойним викладачем філософії всеї,
 І Теології святої науки в мистецтві.
 Він з багатьох вважався єдиним, найкращим в усьому,
 Там, де був ще надійний перфект, ректор, ігумен

115 Добрий цього ж монастиря у Києві місті.
 Зрештою став він тоді, появилася ясна надія,
 Світочем монастиря, що був колись дуже красивий.
 Там у священному статусі жив, а потім так сталось,
 Книги він зводив в єдине й тлумачив, достойний в усьому.

120 Ті, що вважав для руських народів достойними дуже,
 Довго й багато займався він цим, таким-от писанням,
 І за цю працю його перевели до святині
 Київської святого Михайла в році, в якому
 Істинний Бог наш Христос з неба світ ошчасливив. 1736

- 125 А коли декілька років пройшло, йому наказали,
Щоб настоятелем став священної Сергія лаври.
А після того, як він прибув, та Лавра уперше
Утвердилась на першому місці, з усіх найгарніша.
Мовлю, що зверху отримав доручення він, ще раніше.
- 130 Йшов тоді рік його благословенного віку 1738
З часу, як Бог незвичайний одним себе узаконив.
Був він єдиний найкращий з усіх, що були, тому сявав
І у молитвах Господніх він трудився багато.
Ось чому Бог милостивий не відхиляв їх ніколи,
- 135 А наказав, щоб дарунком була, в окрасу й заслуги
Мітра йому єпископа, у самоцвітах уповні,
В місті Чернігові й Новгороді, що на сіверських землях.
Року було це, коли Христос Бог правив всім світом,
У щасливий вересень місяць, у восьмі Іди
- 140 І вболівав за довірене стадо пастир хороший
Років сім, ще й місяців п'ять, тихо й покірно,
Також ще десять днів і п'ять щасливих минуло,
Бо управляла тоді усім чеснота шляхетна.
Адже помисли й вчинки у нього були щонайкращі,
- 145 Свідчить про це безперечно й відразу колегія наша,
Тут, як побачив він, що справи ідуть не найкраще,
Ввів філософію і основи німецької мови,
Бібліотеку він поповнив книгами значно.
Ох, хоч стільки усього зробив, уникнути смерті
- 150 Повністю він не зумів, ось чому і лежить тут
Пастир шляхетний такий, єпископ благословенний,
Амвросій Дубневич, славен на цілому світі.
Хоч його смерть украла, та добре ім'я залишилось,
Просимо всі ми, хай завше жива буде пам'ять про нього.
- 155 Благословенна чеснота його живе хай вовіки,
Бо покірний великий, слугує малому найкращий,
Роздає бережливий, годує голодний, в любові
Страшить, і благий підкоряється всім нещасливим,
І нерішучих підтримує, а сумних утішає,
- 160 Всі суперечки вирішує, мирить тих, хто у сварці,
А коли різні думки, узгоджує їх за законом.
Всі навчають спонука, талант, вказівки й заслуги.
Був один у твердині, так як він, говорити
Жодний оратор не міг, ніякий поет не умів так,
- 165 Свідчать про це його твори, яких багато у книгах,
Той, хто прожив, живе і житиме завше, навіки,
Отже, рушай, послали іти, єпископе славний,
До ясного палацу високого неба послали,
Доля в Чернігові дім дала й золоту нагороду.
- 170 В муху малу ти зумів стиснути дідька лихого,
Весь розбій, весь шал і злобу нечистої сили.
Завше щоб тіло своє теперішнє ми шанували,
Поки ми до життя дійдемо до вічного тілом,
Та зі вінцями святих щоб з'єднатися просто.
- 175 Ледве зумів від нас заховати лик свій єдиний,
Бо залишилася нам чеснота, тому дуже часто
Заздрять очі тобі, турбота при цьому живе ще.
Жаданого порятунку дари негайно приходять,
Знаки блистять, слова хоч мовчать, небагато в це вірять,

- 180 Хоч забрали тебе, та бачать через чесноту,
 Прошу її досягнути, показую серце нещасне,
 Хочеш бути завжди, тому закінчує пісню
 Роздум, в якому промова записана із похвалою.
 Звідси виходить стрімкий мій папір у польоті стрімкому.
- 185 Тож поспішай крізь ліси, долини, також і гори,
 В Бога домівку знайди Амвросія благодатну,
 Спокій знаходять усі там утомлені, що приходять,
 Зелень там для мандрівців, і риба, ще й хліба багато,
 Мир дорогий, розум простий, згода вітцівська,
- 190 Слава, любов і віра Христова завше із ними,
 Мов Отцеві й усім: будьте здорові й прощайте,
 З радістю обніми ласкаво Амвросія мого,
 І повторяй: «Будь славен, батьку найкращий, будь славен».

1. Андрущенко Мирослава. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. – К., 1999. – 208 с.

2. Апанович Олена. Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Україна. Наука і культура: щорічник [Електронний ресурс]. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 213–231. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/chernlet/chern05.htm> – Назва з екрана.

3. Довгалевський М. Поетика («Сад поетичний») / Митрофан Довгалевський / Пер. і прим. В. П. Маслюка. – К.: Мистецтво, 1973. – 436 с.

4. Циганок О. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок – К.: Університет «Україна», 2011. – 176 с. – (Студії з україністики; випуск X).

[Чернігівська поетика 1749 – 1750 рр.]. – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, фонд 1, № 6528. – 360 арк.

В статье рассматривается единственный из сохранных в старых украинских поэтиках образец эпической эпицеидии. Сочинение, посвященное епископу Черниговскому и Новгород-Сиверскому Амвросию Дубневичу, содержится в черниговской поэтике 1749-1750 годов. Впервые печатается перевод на украинский язык.

Ключевые слова: поэтика, эпицеидия, Амвросий Дубневич.

The article deals with the sample of epic epicidium as a single one saved in old Ukrainian poetics. Included into in the Chernihiv poetic of 1749 – 1750 year, the work is dedicated to Bishop of Chernihiv and Novgorod – Siverskyi Ambrosius Dubnyevych. The translation into Ukrainian is published for the first time.

Key words: Poetics, Epicidium, Ambrosius Dubnyevych.

ГІПОТЕЗИ. ВЕРСІЇ

Володимир Пархоменко

РОЗГАДАНО МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ ЛІТОПИСНОГО МІСТА ЯРИШЕВА?

У Літопису Руському за Іпатіївським списком згадано місто Яришев, місце розташування якого досі напевно не відоме. За гіпотезою Леоніда Махновця, він міг бути розташований на місці сучасного села Глинська Роменського району Сумської області. Щодо цього в статті висловлюються сумніви. В той же час звертається увага, що на відстані 3 км на північний захід від центру сучасного Глинська та 700 м від його царини є велике городище часів Київської Русі, яке за розмірами города перевищує більшість городів найзначніших міст Русі. Його назва не збереглася. Висловлюються припущення, що зазначене городище може бути місцем колишнього розташування літописного Яришева, та аргументи на користь того, що місто Яришев було знищене татарськими ордами Батия, після чого більше не відроджувалося.

Ключові слова: Літопис Руський, Яришев, Глинськ, городище, Батий.

Як вказує запис у Літопису Руському, 6 серпня 1149 року Юрій Долгорукий, йдучи з військом від Новгород-Сіверського на Переяслав та Київ, «*став коло [города] Яришева. І туди до нього приїхав Святослав Ольгович¹, на Спасів день, і при цім Святослав позвав його до себе на обід, і, тут пообідавши, вони розїхалися. А на другий день [тобто 7 серпня], у неділю рано, коли сходило сонце, родилася у Святослава Ольговича дочка, і нарекли її в хрещенні ім'ям Марія. І сказав Ольгович Святослав Юрієві: «Брате! Се нам ворог усім – Ізяслав². Він брата нашого вбив». У той же день [8 серпня] пішов Юрій наперед з воями своїми».*

Місто Яришев, наскільки відомо, більше в жодних давніх документах, що збереглися до наших часів, не згадується. Про якийсь сучасний населений пункт з назвою Яришев на відповідних територіях сьогодні не відомо. Міста Ніжин, Прилуки, Ромни вже тоді існували, фактично, під своїми сьогодинішніми назвами чи близькими до них. Тож у науковців, інших читачів Літопису Руського виникає цілком слушне запитання: де у XII столітті розташовувалося руське місто Яришев?

Дослідник Леонід Махновець (мабуть, розрахувавши шлях Юрія Долгорукого) припустив, що Яришев – то «*з(ород) у Переясл(авській) з(емлі), можливо, на л(івому) бер(езі) Голінки (права притока Сули); нині, гіпотетично, село Глинське (городище Замок, за 5- 6 км на північний Схід від села Ярошівки) Роменського району Сумської області»³.*

Гіпотеза ця виглядає, на наш погляд, не дуже обґрунтованою, адже струмок, на якому виник і розташований Глинськ, називається Глиняк, а не Голінка. Хоча струмок Голінка справді існує, але він впадає в Сулу 10 кілометрами нижче за течією. Поблизу струмка Голінка розташоване також згадане Л.Махновцем село Ярошівка, співзвучне за назвою з літописним Яришевом. Однак... Ярошівок на Лівобережжі багато, не одна є і в околицях Глинська. Крім того, наскільки відомо, в Ярошівці Роменського району та її найближчих околицях відсутні сліди якого-небудь давнього городища.

Сам Глинськ, можливо, й можна було б гіпотетично вважати колишнім Яришевом. Там, на горі Замок над Сулою, є сліди укріпленого пункту збудованої за часів Володимира Великого Посульської оборонної лінії – скоріш за все острога. Місцина, де

© Пархоменко Володимир Григорович – краєзнавець (м.Київ).

було те укріплення, має площу близько 1 га. Там знайдено ковані наконечники стріл часів Київської Русі, металеві елементи кінської зброї тих часів. Навколо гори розташовувався посад, де, відповідно, жили торговці та ремісники. Все це було оточено з одного боку річкою, а з інших – густим дубовим лісом⁴...

На сусідньому з горою Замок узвишші досі добре збереглися могилки (кладовище), де в захороненнях археологами знайдено предмети культури сіверян X століття та полян XI століття⁵. Жителі київських околиць – поляни могли потрапити на ці далекі тоді від Києва сіверянські землі хіба як вояки, що несли прикордонну службу в складі залоги Глинського острога.

Усе це свідчить про те, що місто на місці теперішнього Глинська за часів Київської Русі існувало і могло б, загалом, розглядатися, як гіпотетичний Яришев.

Однак виникає запитання: чому воно, не зникаючи як поселення аж до наших часів, мало би змінити свою назву Яришев на іншу? Вже згадані та інші розташовані навколо тогочасні руські міста свої назви зберегли. Глинськ під своєю сучасною назвою згаданий в письмовому джерелі від 1320 року – за 81 рік від татарської навали. Хіба б за цей час могла забутися і бути замінена назва значного поселення? Тим, хто вважає, що так, могла, вкажу на те, що назва цього самого Глинська не була втрачена протягом ще тривалішого часу від сплюндрування і знелюднення Лівобережжя страхітливими набігами орд кримського хана Менглі Гірея наприкінці XV століття і аж до повторного освоєння і заселення цих земель з кінця XVI століття.

Але ще більший сумнів відносно того, що Яришев – Глинськ, виникає в зв'язку з тим, що всього лише за 3 км на північний захід від центру сучасного Глинська і за 700 м від його теперішньої царини розташоване городище значно більшого міста, назва якого справді втрачена⁶, але який, як здається, має більше підстав вважатися гіпотетичним Яришевом. Порівняно з ним Глинськ часів Київської Русі, що був відділений від того міста лісом, виглядає простим сторожовим постом при ньому.

Городище гіпотетичного Яришева розташоване на відокремленому плато з крутими, порослими травою схилами. По всьому контуру, крім перешийка, що з'єднував його з основним платом, воно має круті порослі травою схили. А згаданий перешийок перетнутий штучно викопанним ровом шириною до 20 м. Глибина рову тепер близько 2 м, а могла сягати і 5 м.

Площина городища є похилою від основного плато в бік річки Мала Локня. За вимірами автора, його довжина по схилу становить 485 м, а ширина – 340 м. Нижній край городища здіймається над рівнем річки на 19 м, а верхній – на 39 м. Отже, перепад висот на городищі становить 20 м. Відповідно, усереднений кут нахилу площини городища в зазначеному напрямі дорівнює приблизно 24 градусам. Тому будівлі на цьому давньому поселенні мали б розташовуватися терасами.

Гіпотетичний Яришев, розташований на тому городищі, було оточено земляними оборонними валами, висота яких, за аналогією зі схожими та детальніше дослідженими городищами, могла сягати 5–8 м. Ще в 1786 році дослідник Афанасій Шафонський⁷ бачив залишки гіпотетичного Яришева як стару земляну фортецю-город. Наприкінці XIX – на початку XX століття, за дефіциту ріллі, ті вали були розрівняні й заорані. В 1926 році роменський дослідник Михайло Семенчик саме так і зазначив: «Городище заорюється»⁸.

Щоб якось оцінити розміри гіпотетичного Яришева і потім порівняти його з розмірами давніх руських городів, вкажемо для початку, що периметр його городища, за сучасними вимірами, становить 1450 м. Він був дещо більшим до того, як невелика частина території городища була зрізана під час будівництва дороги від Глинська в напрямку села Хоминці в 1950-х роках.

Як зазначав дослідник стародавніх городищ Київщини, Полтавщини, Чернігівщини та Курщини Д. Самоквасов⁹, «городища в більшості мають розмір 300–500 аршинів (213–355 м) периметру, але зустрічаються менші до 200 (142 м) і більші до 1000 аршин (711 м) периметра. Таку ж величину мали міста давньої Русі». Так, усього лише близько 350 м периметра, в 4 рази менше, ніж городище гіпотетичного Яришева, мали укріплення в стародавніх руських княжих містах Чернігові, Путивлі, Новгороді-Сіверському, Вишгороді.

Сьогодні площа городища становить близько 14 га, які використовуються під сільгоспугіддя. Як вказує С.Павленко¹⁰, за козацьких часів такою була площа Батуринської фортеці – однієї з найбільших на Лівобережжі, адже Батурин був столицею України. Типова площа тодішніх фортець становила 1,5-2 га, зрідка 8–10 га. Наприклад, Ніжинська фортеця займала 6 га, а Переяславська – 8 га¹¹.

Таким чином, виходячи з наведених вище оцінок, гіпотетичний Яришев в околицях теперішнього Глинська належав до числа найбільших у Київській Русі міст – він був навіть більшим за Переяслав. Міг би він бути і серед найбільших у Гетьманщині, якби дожив до тих часів. Однак, судячи з археологічних знахідок, сліди культур, пізніших за сіверянську культуру часів Київської Русі, на городищі гіпотетичного Яришева не трапляються... Для порівняння зазначимо, що на городищі укріплення, розташованого безпосередньо в Глинську, і на території Глинська взагалі знаходили предмети часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини.

Отже, гіпотетичний Яришев був містом значно потужнішим, ніж сучасне йому укріплення і поселення на місці теперішнього Глинська. Чому ж він раптом припинив своє існування?

Подано повністю запис А.Шафонського про місце, яке ми пропонуємо вважати городищем гіпотетичного Яришева, зроблений у 1786 році: *«Під городом Глинськом, за одну версту 348 сажнів від нього, в полі, в урочищі Вольвачівка, на дорозі, що йде з Глинська в Прилуку, на річці Малій Локні стоїть земляна фортеця довжиною 250, шириною 178, а за контуром 1 верста і 334 сажні. Вал ще досить високий, особливо від рову, всередині вже він багато де розораний. Навколо всієї фортеці йде рів і за ним ще один менший. Вся фортеця до річки Локні полого. **В багатьох місцях ще видно кості людські**».*

Виглядає так, що гіпотетичний Яришев був кимось захоплений, а його населення винищене. Коли ж і ким?

У 1245 році територією України проїжджав італійський мандрівник Плано Карпіні, прямуючи до столиці Орди. Нагадаємо, що татаро-монголи захопили Посулля разом з Глинськом у 1239 році, тобто за 6 років до того. Так от, у своєму подорожньому щоденнику італієць тоді записав:

«...Татари пішли проти Русі і вчинили велике вбивство в Руській землі, зруйнували міста і фортеці і вбили людей... Тому, коли ми їхали через ту землю, ми натрапляли в полі на велику кількість голів і кісток мертвих людей».

Все це змушує пригадати неодноразово цитовані рядки з джерела «Менда бейлу»¹²:

«Щоразу, наступаючи на великі міста, татари спочатку нападають на малі поселення в їх околицях, захоплюють там людей і використовують їх при осадних роботах. При цьому віддається наказ, щоб кожен кінний воїн неодмінно захопив десять чоловік. Кожен з цих людей зобов'язаний набрати певну кількість сіна, дров, землі чи каменів... Під фортецею (яка татарам не здалася! – Авт.) люди кидають у рів навколо городських стін те, що вони принесли, і цим завалюють рови, після чого їх зарівнюють і до стін підтягують катапульти.

Коли городські стіни проломлені, татари, прорвавшись у город, убивають там абсолютно всіх безжалюбно».

Отже, побачене А.Шафонським на місці гіпотетичного Яришева можна вважати свідченням того, що жителі цього значного сіверянського добре укріпленого поселення під час вторгнення татар в 1239 році в межі Переяславського князівства вчинили татарам героїчний опір і були винищені. Укріплення і поселення на тому місці були зруйновані татарами і після того більше не відроджувалися, бо якби вони були відроджені, поселенці прибрали б людські кістки з території. Століттями руїни Яришева стояли пустою, тому й ім'я значного колись міста загубилося у віках... Власне, як ім'я Трої чи Ольвії, назви яких за результатами розкопок встановили археологи новітніх часів.

Доля ж Глинська могла виглядати по-іншому. Можна уявити, що його укріплення було зайняте татарами без особливих зусиль, а населення було не винищене, а разом з населенням інших навколишніх поселень використане при осаді гіпотетичного Яришева, як це описується в «Менда бейлу». Уцілілі глинчани повернулися до своїх осель, щоб стати данниками татар.

Таким чином, маємо літописну назву міста киеворуських часів – Яришева, місце розташування якого сьогодні забуте. Однак Л.Махновцем висловлено думку, що він розташовувався на місці сьогоднішнього села Глинська, що на Сумщині. З іншого боку, в околицях Глинська маємо сліди потужного міста, що за низкою ознак припинило своє існування під час Батієвого нашествия 1239 року і назва якого втрачена. То чи не є описане тут городище поблизу Глинська місцем розташування того самого таємничого Яришева? На наш погляд, у істориків та краєзнавців є чимало підстав уважно поставитися до цієї версії.

1. *Святослав Ольгович* на той час був князем Новгород-Сіверським.
2. *Ізяслав* – тодішній Великий князь Київський.
3. Літопис Руський за Іпатіївським списком в перекладі Леоніда Махновця. Географічний покажчик. <http://izbornyk.org.ua/litop/lit33.htm>.
4. Пархоменки В. та О. Нарис історії Глинська. 2005.
5. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск, 1996.
6. Кожен може оглянути супутниковий фотознімок того городища, знайшовши його через Інтернет-програму Google Earth за координатами 50°37'45,64" північної широти та 33°17'41,52" східної довготи.
7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, Университетская типография, 1851.
8. Семенчик М. Археологічні розвідки на Посуллі. 1927 рік. // Науковий архів Інституту археології ВУАК, №116/17а.
9. Самоквасов Д. Северская земля и северяне по городищам и могилам. Москва, Синодальная типография, 1908.
10. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2008.
11. Пляшко Л. Подорож до міста XVIII ст. Київ, 1980.
12. «*Менда бейлу*» (буквально «Повний опис татар, 1221 рік») – нотатки китайського мандрівника, південносунського посла при татарському наміснику в Північному Китаї.

В Летописи Русской по Ипатьевскому списку упоминается город Яришев, месторасположение которого до сих пор не установлено. По гипотезе Леонида Махновца, он мог быть расположен на месте современного села Глинска Ромненского района Сумской области. Относительно этого в статье высказываются сомнения. В то же время обращается внимание на то, что на расстоянии 3 км на северо-восток от центра современного Глинска и 700 м от его околицы есть большое городище времен Киевской Руси, которое по размерам города превышает большинство самых значительных городков Руси. Название его не сохранилось. Высказываются предположения, что указанное городище может быть месторасположением летописного Яришева, и аргументы в пользу того, что город Яришев был уничтожен татарскими ордями Батые и больше не возродился.

Ключевые слова: Летопись Русская, Яришев, Глинск, городище, Батый.

The Ruthenian Chronicle in its Hypatian variant mentions the town of Yaryshev whose location is still unknown for sure. According to Leonid Makhnovets' hypothesis it could have been located at the place of today's village of Hlynsk in Romny Raion, Sumy Oblast. There are certain doubts expressed in the article with this regard. At the same time, it is brought into view that there is a large ancient site of the Kyiv Russ epoch located three kilometers to the north-west from today's Hlynsk center and 700 m from the village's outskirts. By its size, the site exceeds the majority of the most significant cities of Russ. Its name is not preserved. An assumption is made that the site could be the place where ancient Yaryshev was located, as well as arguments to support the fact that the city was destroyed by Baty-khan's tartar hordes and never reborn again.

Keywords: Ruthenian Chronicle, Yaryshev, Hlynsk, ancient site, Baty-khan.

ЗАГАДКИ ВЕЛЕСОВОЇ КНИГИ

Дана публікація розкриває помилки попередніх досліджень «Велесової книги» та надає пояснення важкодоступних висловів тексту.

Ключові слова: «Велесова книга», Анти, Семиріччя, Голунь, Київ.

СЕМИРІЧЧЯ

Одна з таємниць «Велесової книги» – це згадка про Семиріччя. Місцезнаходження цього «краю зеленого біля моря» не спромоглися розтлумачити ані імениті науковці, ані всі інші дослідники «ВК». Тож визначимо, де розташоване «святе Семиріччя наше», згадане у «ВК» неодноразово як колиска етнічного витоку українців-русичів й усіх слав'ян загалом.

Зауважимо, що уживані в тексті «ВК» географічні назви не слід ототожнювати з сучасними назвами, як наприклад: Семиріччя у сучасному розумінні стосується місцевості зокола озера Іссик-Куль або П'ятиріччя – Пенджаб в Індії. Але семиріччя й п'ятиріччя існують у багатьох місцевостях – це узагальнені назви тих місць, де наявні сім чи п'ять річок. І таких місцин у кожній країні знайдеться чимало, зокрема і в Україні-Русі, тим паче в Стародавній Русі, яка сягала від Чорного моря до Білого.

Про помилкове сприйняття азійського Семиріччя зауважив Ю. Шилов, пропонуєчи свою версію Семиріччя на берегах Середземномор'я: «В середньоазійському Семиріччі ніяких реалій за часів доарійського Богумира ми не знайдемо. Але знайдемо етруські містечка.., які могли виникнути в італійській (В)енет(ц)ії внаслідок переселення сюди однойменного племені на чолі з Енеєм і Антенором після падіння Трої в середині XIII ст. до н.е. Тут, біля Кречію, в 1846 р. було знайдено надгробок Енея зі згадками Лада й Езменя Расії, відомими також «Велесовій книзі». Чи не від Руса молодшого, сина Богумира (Благомира), пішла назва тієї місцини? А сім рік Краю Зеленого – чи не місцевість Тімава із сімома джерелами та дубовим лісом біля Адріатичного моря, присвячена Богу Миду (за «Географією» Страбона)?». Тож варто розібратися – де розташоване наше «святе Семиріччя»?

Вагомість цього питання важко переоцінити. П'ятиріччя і Семиріччя (згідно з «ВК») – це колиска східних слов'ян й усіх слов'янських народів, тому місцезнаходження цих місць вельми важливе для розуміння наших етнічних витоків. Але годі шукати «наше святе Семиріччя» по усіх світах, бо воно знаходиться на теренах України-Русі і здавна було відоме нашим пращурам, на відміну від нас.

Згадку про П'ятиріччя і Семиріччя знаходимо на д.Зба, де сказано про венеців як про найдавніший рід слов'ян, що подався з Русі на захід: **«венеди повернуться до земель наших і до степів древніх, шукаючи порятунку, як у дні виходу од П'ятиріччя і Семиріччя»**. Зауважимо, що П'ятиріччя і Семиріччя згадані вкупі, тож і місцевість має бути поряд одна одної, а не розкидана по усьому світу, як вважали нерозсудливі науковці, переносючи П'ятиріччя до Індії, а Семиріччя в Середню Азію чи кудись інде.

Відтак, зважаючи на усі визначення місцевості, де розташовувались П'ятиріччя і Семиріччя, зокрема й згадку про те, що це «край зелений біля моря», зазначимо, що колиска слов'янського етносу – це узбережжя Азовського моря: західне і північне узбережжя відповідно. П'ятиріччя – це п'ять річок сучасного Краснодарського краю: Єя, Челбас, Бейсуг, Кирпили, Кубань. Семиріччя – це сім річок сучасної України-Русі: Молочна, Берда, Кальміус, Грузький Єланчик, Мокрий Єланчик, Міус, Дон.

Підтвердження цього висновку вбачаємо в археологічних знахідках північного Приазов'я, де розташовані численні кургани-могили та прадавні святилища, зо-

крема всесвітньо відома Кам'яна могила на річці Молочній – найдавніша історична пам'ятка з усіх відомих на Землі, датована XII тисячоліттям до нашої доби і по праву визнана витоків всесвітньої цивілізації. Написи Кам'яної могили розкривають мотиви загальновідомих міфологічних сюжетів, зокрема й про Всесвітній потоп. За визначенням науковців, у VI тисячолітті до н.д. стався землетрус, що зумовив прорив Середземного моря (через суч. Босфор) і затоплення колишнього озера, яке перетворилося на Чорне море, де рівень води піднявся на сто метрів. Згадки про це грандіозне явище знайдені в написах Кам'яної могили, звідки були запозичені до шумеро-вавилонських глиняних табличок, а згодом прибрали назву Всесвітній потоп та загальновідому згадку про Атлантиду – країну велетів-антів (рос. атланти).

Не підлягає сумніву, що ця велика катастрофа зумовила грандіозну міграцію мешканців тодішнього Причорномор'я, котрі розійшлися в усі кінці світу, згідно з археологічними, генетичними і лінгвістичними дослідженнями. Наші пращури пішли до Європи, центральної Азії та Китаю, Єгипту і Персидської затоки, Палестини і Месопотамії. Науковці стверджують, що мешканці Причорномор'я були тими загадковими пращурами шумерів, що розвинули знамениту цивілізацію в Месопотамії.

Але «ВК» не згадує події такої сивої давнини. Найдавнішу згадку про Семиріччя бачимо під 950 роком до нашої доби в легенді про Богумира (д.9а): «Утворилися ті *наші* роди біля семи рік, де ми проживали в примор'ї, у краю зеленому, і там худобу водили раніше ісходу до Карпатських гір. То було за тисячу триста років до Германариха. О тім часі була битва велика на берегах моря Готського (*Азовського*); отам праотці накидали кургани із каміння білого, під яким погребли бояр і отців своїх, що в січі полягли». Згадана битва була в добу кімерійців, які зазначені як «отці *наші*». Саме кімерійці боронили наш край від азійських кочовиків-завойовників, що насувалися зі сходу.

У згаданій битві 950 року *наші* пращури отримали перемогу, але через кілька століть азійські орди насунулися знову, причому значно численніші. Це були скіфи – східні давньоіранські племена, що з'явилися на Русі в VII ст. до н.д. Цій потужній навалі не зуміли протистояти *наші* праотці й відступили: частина пішла на північ на чолі з легендарним праотцем Орієм (розбудувавши Голунь та Київ у Подніпров'ї), частина – на захід (розбудувавши м. Кімерій в Італії), частина – до Малої Азії. Згідно із існуючою історіографією, скіфи на чолі з царем Мадієм, переслідуючи кімерійців, через Кавказ вдерлися до Мідії і оволоділи на 30 років великою частиною Малої Азії. Це засвідчує розповідь «ВК» про відступ наших праотців із Семиріччя до Сирії та зворотне повернення на свою батьківщину: «І вийшли з краю Семиріччя до гір Сирії, в Загір'я, перебувши там вік» (д.15а), тобто *наші* праотці перебули в Сирії деякий час, ймовірно, вік одного покоління, пере чекавши, поки відухне розгул азійської орди.

«ГОРА ІРШТІЯ»

Кажучи про Семиріччя, доречно згадати так звану гору Ірштія – ганебне свідчення неучтва сучасних науковців як вітчизняних, так і закордонних. Необачна помилка першого перекладача «ВК», нашого співвітчизника Б. Яценка дала підставу росіянам віднести цю назву до річки Іртиш, мовляв праслов'яни вийшли із Зауралля. Але варто лишень виправити розбивку на слова у виразі: «одь крає Седьємрещтіа о **горе Ірштїа** і Загьгрія, обентьціа віек», замінивши на логічніше: «одь крає Седьємрещтіа о **гор Сірштїа** і Загьгрія, обентьціа віек», – і вигадана гора «Ірштїа» перетворюється на зрозуміле «Сірштїа» – тобто «Сирія», яка згадується на цій же дощечці далі: «і теце до земіє Сірштїє і тамо ста». Таким чином, сам вислів щодо «гір Сирії» цілком узгоджується з подальшим викладом – «пройшли Дворіччя» (тобто межиріччя Тигру й Євфрату), котре від вигаданого «Іртиша» розташоване на неймовірно великій відстані. До того ж у тексті однозначно сказано, що це було повернення русичів, а не вихід з «праслов'янської колиски»: «І вийшли з краю Семиріччя до гір Сирії, в Загір'я, перебувши там вік» (д.15а), – тобто праотці були там лише деякий час. Мало того, вигадане Сирійське Семиріччя не відповідає означенню Семиріччя: згідно з «ВК» – це «край зелений біля моря».

Підсумовуючи сказане, зазначимо: вихід наших пращурів з П'ятиріччя і Семиріччя був зумовлений навалюю скіфів у VII ст. до нашої доби. З Приазов'я та пониззя Дніпра частина слов'ян подалася на захід в Європу, інша частина – на південь у Сирію, а частина слов'ян на чолі з патріархом Орієм та його синами (Києм, Щеком, Хоривом) відійшла на північ у ліси верхів'я Дніпра, звідки згодом повернулись і розбудували Голунь і Київ. Безсумнівно, для захисту від азійських кочовиків наші праотці створювали захисні укріплення у вигляді насипних валів, відомих сьогодні як Троянові чи Змієві вали, які наявні на теренах сучасної України-Руси.

ВИГАДАНА ІНДІЯ

На жаль, перший перекладач автохтонного тексту «ВК» (Б. Яценко) помилково сприйняв вислів «изъ края иньска» як «з краю Індійського», після чого усі нерозважливі науковці опиралися на цей помилковий вираз як на достеменне свідчення, зазначаючи, що патріарх Ор зі своїми синами – Києм, Щеком, Хоривом – буцімто прийшли з «Індії» (?).

Авторський переклад автентичного тексту виправляє цю прикру помилку на д.38а, де йдеться про землетрус, що стався у часи вавилонського полону, а саме:

- першодрук – «изшед изъ края иньска пред очи идуща, камо зрящети»;
- неправильний переклад «І пішли з краю Індського світ за очі»;
- правильно – «І пішли з краю, куди очі дивились, – інший *край* зглядіти».

Виправлення «краю Індійського» на «край інший» сталося не із забганки автора, а опираючись на аналогічний вислів у фрагментах на д.20: «од иньске отрешете», перекладене як «од інших відірвали», тобто «інський» – це не «Індійський», а «інший». До того ж спонукав до пошуку іншого краю землетрус, що стався під час вавилонського полону русів (згідно з д.6г), тобто це чергова розповідь про повернення наших бранців до Руси, але це аж ніяк не подніпровський Орій з синами, згадку про яких запозичили бранці для утвердження своєї причетності до слов'янського етносу.

Варто додати ймовірним опонентам, що повернення з Індії великої кількості людей з худобою та обозами – справа багатолітня, бо треба було залишатися щороку і сіяти зерно, а потім збирати врожай, а за неврожаю залишатися на одному місці декілька років, щоб не померти з голоду. Відтак, подібне переселення могло тривати впродовж десятків років, а то й життя одного покоління. Іншими словами, якщо припустити, що Кий, Щек та Хорив прийшли з Індії, то вони не могли б очолювати роди, бо в Індії вони мали бути маленькими дітьми, щоби в 20–30-літньому віці досягти земель України-Руси. Проте нерозважливі дослідники з легкістю переносять події з одного кінця Землі на інший в одну мить, вважаючи це рівнозначним переходу з Києва до Карпат.

«ІНДІЙСЬКИЙ ПЕНДЖАБ»

Дощечка 7е має вираз, який створив стійке непорозуміння щодо Пенджабу в Індії. Неправильно прочитаний вислів першодруку «А с пендебе ідьема до се до неби сварзе сынея» як «з Пенджабу ідемо...», що аж ніяк не узгоджується з контекстом. Проте нове розділення на слова та заміна помилково прочитаних літер дає інший вислів: «А **стенде бо** ідьема до се до неби сварзе сынея», що цілком відповідає оповіді:

«Дажбо нас народив од корови Замунь, і були ми не скіфи, а коровенці – анти, руси, боруси і сурожці; і тако стали дідо русове, і **звідтіля** йдемо досі до небесної Сварги синьої».

ПІД ЗНАКОМ ОВНА

Дощечка 1 містить помилку, яка розкриває більш давнє походження землі Руської, а саме:

«Бренне бо є наше життя і ми самі також, разом з князем нашим, працюючи і живучи на землі під знаком Овна» (попередній помилковий переклад – «живучи в землі з тілом овна»).

Цей вислів означає час, бо новорічна кульмінація зодіакального Овна збігалася

з весняним рівноденням між 1710 роком до н.д. та з 20 роком н.д. Відтак, русичі як онуки Дажбога, який «нас народив од корови Замунь» (д.7є), могли сформуватись не пізніше 1710 року до нашої доби, коли зодіак очолював Телець (2300-1710 роки до н.д.).

КИЙ-І ТА КИЙ-ІІ

«ВК» згадує кількох руських князів на ім'я Кий. При неувважному прочитанні не впадає в око неоднозначність особи Кия, котрий розбудував Київ у VII столітті до нашої доби, а потім «воював з болгарами», які з'явилися на геополітичній мапі Європи на тисячоліття пізніше.

Згадку про взаємини з болгарами зустрічаємо на д.34 та д.36б, де йдеться про руського князя «Кия», але цей князь – не засновник Києва. На вказаних дощечках згадується однойменний князь, Кий-ІІ – руський князь VIII століття, що правив на Русі тридцять років і мав сина на ім'я Лебедян (він же Славер). Тож треба розрізнати згадку про цього князя, щоби не спричинити непорозуміння щодо історичної постаті засновника Києва – Кия-І (сина Ора), який у 640 році до нашої доби розбудував Київ разом з братами: Щеком і Хоривом, згідно з д.6в: «Од отця Ора до Діра (860 р.) пройшло тисяча п'ятсот літ».

Стосовно Кия-ІІ маємо можливість вирахувати час його правління, згідно з д.34: «Се бо князеві Кию на ум спаде йти на болгар і ту рать пожене на північ аж до Воронженця і десь там залишить». Тобто цей князь пішов на болгар, погнавши їх до Волги, а болгари після розпаду так званої «Великої Болгарії» у Приазов'ї в VII столітті під натиском хозар залишили Білу Вежу і, шукаючи вільні землі, справді перейшли на середню Волгу. Тобто цей Кий-ІІ жив після розпаду «Великої Болгарії» у VII столітті. Точніша дата вираховується за датуванням на д.36б:

«І се Кий помер, будучи нашим володарем тридцять літ. І по ньому був син Лебедян, який звався Славер, і той був двадцять літ. А по тому був Верен з Великограддя також двадцять літ; і по тому Сержень – десять, і він останній». Вказівка на те, що Сержень був останній руський князь, веде до висновку, що саме він був правителем, коли Дір і Аскольд захопили Київ у 860 році (згідно з Літописом Руським).

Отож Кий-ІІ був правителем на Русі у 780-810 роках.

РОСІЯ–ГРАД

«ВК» згадує загадковий Росія-град, який не спромоглися визначити колишні дослідники «Велесової книги». Це сталося через помилку перекладу д.33, де згадується стародавнє місто, котре шукали на березі Чорного (Понтійського) моря. А саме:

«А ся треба наша по Седеню, отцю нашому, що на Понтійському березі (і) у Росії-граді був».

У попередніх перекладах сполучник «і» був пропущений, хоча й наявний у першодруку, через що нерозважливі дослідники сприймали Росію-град на Понтійському березі (зокрема дехто ототожнював Росію-град із Сурожем). Але наступний абзац цієї дощечки зазначає:

«І се руси пішли од Білої Вежі і од Росії на Дніпровські землі», – тобто Росія-град розташований неподалік Білої Вежі (хозарське місто Сакел, зараз затоплене Цимлянським водосховищем). Відтак, Росію-град треба шукати не в Криму, а біля Дону, і це місто, поза сумнівами, відоме на сьогодні як Ростов. До того ж упродовж століть існує легенда про заснування Ростова, назва якого походить із словосполучення «Росів стан».

«ПРАОТЦІ МАРІЧЕНСЬКІ»

Дощечка 27 згадує так званих «праотців Маріченських», згідно з першодруком: «праоце Маріченська». Можливо, вкралася помилка прочитання перших літер «ІЛ» як «М», відтак, не «маріченська» – а «іларіченська», тобто «праотців Іларієвських», бо Ілар (як вчитель русів) згадується у «ВК», натомість ніякого «Маріченська» в текстах не бачимо.

МІФІЧНИЙ «ИНДО-КИЄВ»

Дощечка 38а має неправильний переклад щодо міста Києва, який був зазначений як «Индо-Київ». Помилка виникла через хибне тлумачення слова «інде». Першодрук: «И постави первѣе родъ слвенъ млибище во грду индѣ Кииву, еже рещенъ есть Киив». Новий переклад: «І поставив перший рід слов'ян мольбище в граді новому Києві, який досі зветься Київ».

Помилкове сприйняття виразу «во грду индѣ Кииву» як «в граді Индо-Києві» сталося внаслідок спроби дослівного перекладу без урахування звороту мови наших пращурів. Тобто «во грду индѣ» – це ідіома, як наприклад: «идяху индѣ а изстече грозе» – пішли іншим шляхом і уникли грози (д.9), або «тѣкша до земе индѣже суне в ноце спяшеть» – пішли до землі, де сонце спить (д.9); як бачимо, тут немає дослівного перекладу, а є лише відповідний переклад, що не порушує зміст вислову.

Що ж до «Києва», зауважимо, що історично відомо про інші міста русичів з назвою Київ. Зокрема, в Італії (давньоукраїнське «теля») були розбудовані етруські містечка Славіні, Києв, Перусія. Як відомо, русичі потрапили в Італію у давні часи внаслідок переселення племені на чолі з Енеєм після падіння Трої в XIII ст. до н.д. (надгробок Енея було знайдено біля Кречіо в 1846 р.). Не виключено, що в давнину мались ще й інші містечка з аналогічною назвою, адже наші праотці розійшлися з Подніпров'я та Приазов'я в усі кінці світу. Отож Київ на Дніпрі був не першим містом з такою назвою, але, на відміну від інших міст, наявний до сьогодні.

АСКОЛЬДИ «ВК»

На жаль, жоден науковець при дослідженні «ВК» досі не помітив, що в текстах згадується не один варяг на ім'я Аскольд, а три однойменні особи. Адже «ВК» однозначно вказує на д.29: «Старі перекази повідують нам, що приходив на Русь інший Аскольд і що було три Аскольди варяги».

Відтак, ім'я першого Аскольда помічаємо на д.6е: «Тут бо вперше варяги прийшли на Русь (*IV ст.*). Аскольд силою погримів князеві нашому (*Святояру*) і розбив того». І це узгоджується з попереднім виразом д.4б: «Києву ж дана частина мала, там бо всліся варяги, які захопили владу після венеда Святояра». Цей Аскольд був з варягом Кнудієм, як сказано на д.29: «А *перший* Аскольд приходив до нас із Кнудієм через двісті років після Алдоріха і хотів правити нами». Зважаючи на те, що Алдоріх, як ватажок готів, міг бути на півдні Русі у часи першого приходу вестготів у другій половині II століття, то Аскольд-1 з Кнудієм були у другій половині IV століття, тобто після перемоги над готами венеда Святояра: «І була славна подія од приходу слов'янського люду на Русь тисяча третього року... Тоді Святояр був єдиним князем» (д.4б). А перемога князя Святояра була у 363 році, якщо рахувати від приходу до Карпат у 640 році до н.д. Отож перший прихід варягів стався десь у 365 році (тобто між 363 і 375 роками, бо у 375 році згадується вже руський князь Бож).

Ім'я варяга Аскольда-2 бачимо в 660 році на д.7г: «Тут бо через тисячу триста літ од Ісходу Карпатського (*640 р. до н.д.*) Аскольд злий прийшов на нас». І це узгоджується з подальшими словами д.6е: «Аскольд і пізніше Дір (*та Аскольд-3*) усілися на наших землях», бо грек Дір і його воєвода Аскольд-3 з'явилися у Києві у 860 році, згідно з «Літописом Руським».

Ім'я варяга Аскольда-3, як вже сказано, згадується на д.6е разом з грецьким купцем Діром. Про це сказано також на д.29: «І сей Аскольд-3 є варяг озброєний, щоб охороняти еланських (*грецьких*) купців, що ходили до Дніпра-ріки. І се Дірос купець еланський, кажуть, присмирив наших і був на престолі цьому *києвському* раніше його. І се Аскольд забив Діроса, і є він один на місце те *престольне*».

У подальшому Аскольд-3 вже після того, як убив грека Діра і захопив Київ, ходив по Дніпру з варягом Ереком і зазивав русичів до походу на Візантію. Перший похід відбувся 18–25 червня 860 року, другий – у 866 році, згідно з «Літописом Руським». Щоправда, про похід на греків «ВК» не згадує, тож і час написання «ВК» закінчується 860 роком.

ВАРЯГ ЕРЕК

Серед суттєвих помилок варто зазначити ті, що призвели до неправильного датування часу написання «Велесової книги», – це згадка про так званого варяга Рюрика.

В автохтонному тексті немає згадки про варяга Рюрика, натомість є варяг, зазначений як Ерек (д.8, д.14, д.29), Ерке (д.8(27)). Згаданий разом з варягом Аскольдом, цей варяг Ерек (Йорк) помилково був сприйнятий першим перекладачем «ВК» як Рюрик. Але згідно з іншими літописними джерелами достеменно відомо, що так званий варяг Рюрик ніколи не ходив по Дніпру і ніколи не був у Києві, як сказано у «ВК» про варяга Ерека. Відтак у авторському перекладі відновлена відповідність: ім'я варяга виправлене (згідно з автохтонним текстом «ВК»), щоби не ототожнювати його з вигаданим у «Повісті минулих літ» так званим новгородським князем «варягом-Рюриком», чий вигаданий родовід не збігається з жодним Рюриком, що були відомі в Середньовічній Європі.

Про вигаданого Рюрика варто сказати детальніше. Згідно з дослідженнями акад. Б. Рибаківа і акад. Д. Лихачова, новгородський варяг Рюрик з братами Синеусом і Трувором вигадані для престижу, щоби підвищити вагомість Новгорода на противагу Києву, котрий має трьох легендарних братів, засновників міста. До того ж «ВК» зазначає, що «ті варяги зовсім не князі, а воїни прості, і силою захоплювали владу, як сей Ерек, що прийшов» (д.29).

Нагадаємо, що російський академік Б. Рибаків зауважував, що Синеус і Трувор, зазначені в літопису як брати Рюрика, насправді не існували. Бо Синеус не міг бути білоозерським князем у 862–864 роках, оскільки археологічні дослідження міста Білоозерськ простежуються лише після X століття. Рибаків довів, що ім'я Синеус – це перекручене «свій рід» (швед. «sine hus»), а Трувор – «вірна дружина» (швед. «thru varing»). Відтак вигаданий Рюрик був не з «братами», а зі «своїм родом» та «вірною дружиною». Таким чином, на тлі вигаданих братів постає й сам Рюрик вельми сумнівно.

Не секрет, що історія Московії базується на вигадках. Одна з них – вигадка про варяга Рюрика – пересічного розбійника, вандала й грабіжника, звеличеного москвитянами до рангу державотворця: «Рюрик – літописний засновник державності Русі, варяг, новгородський князь і родоначальник княжої, згодом царської, династії Рюриковичів». Але багатолітні старання московських істориків притулити «новгородського варяга-Рюрика» до якоїсь європейської династії не увінчалися успіхом. Новгородський князь Рюрик – це одна з мильних бульок так званої «імперської» амбіції Москви. Отож пам'ятаймо, що ніякого новгородського князя варяга Рюрика ніколи не було ані в Новгороді, ані деінде на землях Стародавньої Русі, і це ім'я має бути вилучене з усіх підручників з історії України-Русі.

Зауважимо, що вигадку про новгородського князя «варяга-Рюрика» вніс до Руського літопису Мстислав (син Володимира «Мономаха», київського князя і правителя всієї Русі), під час княжіння у Києві і редагування літопису на власний розсуд. «Повість минулих літ» написана до 996 року Анастасом Корсунянином і в наступному зазнала три редакції, що визнано провідними вченими, дослідниками літописів. Перша редакція «Повісті» 1037 р. з доповненням діянь Ярослава-Георгія зроблена Нестором-Ларіоном-Никоном (з подальшим його літописанням на посадах пресвітера, митрополита, а згодом ігумена Києво-Печерського монастиря з літописним зведенням 1073 р. та подальшими доповненнями літопису аж до смерті 1088 р.); друга редакція «Повісті» 1112 р. зроблена ігуменом Києво-Видубицького монастиря Сильвестром за наказом кн. Володимира «Мономаха», який сфальшував собі народження від візантійської принцеси Марії (дочки імператора Костянтина IX Мономаха); третя редакція «Повісті» 1117-1127 рр. зроблена Мстиславом (сином «Мономаха»), що прибув до Києва у 1117 р., посів київський престол по смерті батька 1127 р. і вніс до «Повісті» за власним уподобанням варязький родовід князів, приписавши князю Ігорю (сину Олега «Віщого») походження від варяга Рюрика» (Д. Берест «Літописні непорозуміння», с. 21).

Як зазначають дослідники літописів, уперше ім'я Рюрика згадане в «Житті святого

князя Владимира», де йшлося про «внука Ольжиного (княгині Ольги) і правнука Рюрика». Щоправда, історикам невідомі джерела родоводу так званого князя Рюрика, за винятком хіба що невдалої спроби ототожнити його з вікінгом Рориком Ютландським із Західної Європи. Однак немає жодних, навіть побіжних, свідчень про похід Рорика Ютландського в землі східних слов'ян, а версія про його причетність до «закликання варягів до Новгороду» базується виключно на лінгвістичній схожості імен.

За цією версією, вигаданий «новгородський Рюрик» буцімто з династії Скъйольдунгів, брат (чи племінник) вигнаного датського короля Харальда Клака, котрий в 826 році отримав притулок на узбережжі Фризії з центром в Дорестаді. Вперше ім'я Рорика згадується в 845 році у зв'язку з нападом на землі Фризії, а у 850 році Рорик воює в Данії проти датського короля Хорика-І, а потім грабує Фризію та міста по річці Рейн. У 873 році Рорик дає клятву вірності Людовику Німецькому, а у 882 році імператор Карл «Товстий» передав Фризію Готфриду, племіннику Рюрика, вочевидь, після смерті останнього. Відтак, про перебування Рорика на землях слов'ян немає ніякої згадки, тож і одіозна особа літописного «Рюрика» не що інше, як вигадка.

Здавня виникали сумніви щодо хронології закликання варяга Рюрика до Новгороду (спершу русичі вигнали варягів, а потім у тому ж 862 році знову закликали до себе), а також щодо реальності самої особи літописного «Рюрика» та його братів. Сумнівною була й сама ідея «закликання варягів» – володарів-іноземців. У наукових колах вважається, що версія про іноземне походження перших правителів Руси – це «антинаукова норманська теорія», яка покликана довести, що слов'яни були неспроможні створити власну державу.

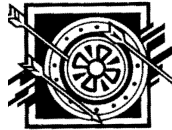
Насамкінець зауважимо, що вивчення етнічних витоків українців-русичів, заркованих у «Велесовій книзі», є нагальною потребою сучасних українців для збереження своєї національної свідомості і свого історичного місця на землі славетних пращурів.

Данная публикация раскрывает ошибки предыдущих исследований «Велесовой книги» и дает объяснение труднодоступных выражений в тексте.

Ключевые слова: «Велесова книга», Анты, Семиречье, Голунь, Киев.

This publication reveals the mistakes of the former researches on the «Veles-book» and gives the meanings of some hard-to-understand terms of the text.

Keywords: «Veles-book», Antes, Semirechie, Golun, Kyiv.

ЮВІЛЕЇ

Володимиру Половцю – 75!

Володимир Михайлович Половець народився 2 січня 1937 року у родині українського інтелігента в селі Веприк Бобровицького району, що на Чернігівщині. Батько Михайло Васильович – за професією вчитель, пройшовши важкими дорогами війни, працював на керівних посадах в рідному селі. Мати – Надія Омелянівна, трудилась в колгоспі, прагнула створити родинний затишок у сім'ї.

По закінченні місцевої школи у 1954 році Володимир Михайлович вступив до Ніжинського педінституту. Відслужив строкову військову службу, яка до того ж припала на тривожні часи Карибської кризи. Її він проходив в ракетних військах Прибалтійського військового округу. Після служби в армії перебував на комсомольській, а потім на партійній роботі.

Шлях Володимира Михайловича у велику науку пройшов через середню школу в Узбекистані. Але справжньою школою для майбутнього науковця стало навчання в аспірантурі Академії суспільних наук у Москві на кафедрі історії СРСР, куди Володимир Половець вступив у 1969 році.

У червні 1972 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Розвиток економічного співробітництва союзних республік у роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.)». Того ж року в Москві Володимир Михайлович опублікував свою працю «Роль рабочего класса в развитии интернациональных традиций народов СССР и экономических связей союзных республик». За рік В. М. Половець здійснив наступну публікацію: «Братское сотрудничество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР 1917–1971 гг.» (1973 р.).

У червні 1973 року кандидат історичних наук В. М. Половець обійняв посаду другого секретаря Чернігівського міськкому Компартії України. З вересня 1975 року до січня 1990 року він працював секретарем Чернігівського обкому партії. За ці роки Володимир Михайлович опублікував близько 20 наукових праць, присвячених співробітництву союзних республік, міжнародним етнокультурним зв'язкам народів Центральної та Східної Європи. Володимир Михайлович редагував збірник документів і матеріалів «Сила братства», видав книгу «Дружба наші сили множить», виступав із статтями на цю тему на сторінках українських часописів «Народна творчість та етнографія», «Дніпро», «Вітчизна», «Прапор». Редагував наукові збірники «Чернигову 1300 лет», «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)», книг «Героев подвиги бессмертны», «Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації» та інших.

У 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Володимир Михайлович очолював редакційну колегію чернігівського тому серії «История городов и сел Украинской ССР», був головним редактором збірника документів «Из истории Новгорода-Северского» (до 1000-річчя заснування міста).

Згідно з рішенням директивних органів, у 1985 році В. М. Половець був направлений на дипломатичну роботу в Афганістан, звідки за два роки знову повернувся на попередню посаду. Повернувшись, опублікував історичну розвідку «Військово-політична ситуація на південному кордоні СРСР і передумови вводу радянських військ до Афганістану».

З 1990 року В. М. Половець працює в Чернігівському державному педагогічному інституті (нині національному університеті) імені Т. Г. Шевченка на посаді старшого

викладача кафедри історії СРСР і УРСР, а згодом – доцента кафедри історії слов'ян. Поринувши з головою у викладацько-пошуковий процес, у 1996 році видав монографію «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.)». Вінцем наукової діяльності Володимира Михайловича стає захист у червні 1997 р. в Інституті історії НАН України докторської дисертації на тему «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.)».

З липня 1998 р. він – завідувач кафедри українознавства і політології. Плідна наукова та педагогічна діяльність Володимира Михайловича відзначена присвоєнням йому в липні 2001 р. колегією Міністерства освіти і науки України вченого звання професора. У 2002 р. він представив громадськості нову монографію «Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.)». 2006 року Володимир Михайлович видає ще одну монографію «Уманець Федір Михайлович», присвячену видатному діячеві Чернігівського земства. 2007 року виходить друком монографія «Половці». Оpubліковано курси лекцій з українознавства (2006), історії України (2008), політології (2011).

Доктор історичних наук, професор ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка Володимир Михайлович Половець є авторитетним ученим і педагогом. Він автор 5 монографій, 6 навчальних посібників і понад 150 наукових праць із історії кооперативного руху, соціально-економічного розвитку слов'янських народів, історико-філософських, історико-краєзнавчих і науково-методичних проблем з історії України та українознавства. Вісім аспірантів і здобувачів під його керівництвом отримали наукові ступені кандидатів історичних наук. В. М. Половець продовжує бути учасником багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій, виступає опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій, рецензує монографії і навчальні посібники, автореферати на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук, є членом Спеціалізованої вченої ради К 79.053.01 при ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка із захисту дисертацій.

Його наукові заслуги та активна громадсько-політична діяльність були відзначені державними нагородами: орденами «Знак Пошани» (1976) і «Дружба народів» (1986) та 8 медалями. У 2007 році указом Президента України Володимиру Михайловичу присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України», а з нагоди 75-річчя Національна академія педагогічних наук України нагородила його знаком «К.Д.Ушинського». Тож щиро вітаємо Володимира Михайловича Половця з ювілеєм, бажаємо в подальшому житті оптимізму, здоров'я, творчої наснаги, реалізації всього задуманого, успіхів у всіх наукових починаннях!

Олександр МИСЮРА

Редколегія журналу «Сіверянський літопис» приєднується до цих вітань та бажає ювіляру, нашому активному автору, добра, нових цікавих розвідок про Чернігово-Сіверщину.

СПОВНЕНА ТВОРЧИХ СИЛ

Енциклопедист-краєзнавець Людмила Студьонова примудрилась народитися у січні та ще й у далекому, морозному, засніженому Сибіру, де батько, офіцер-прикордонник, проходив на той час службу. Але маючи чернігівське коріння по материнській лінії, дитячі та юнацькі роки провела саме у місті над Десною, всотуючи, як губка, дух древньої історії цієї землі, розповіді рідних та сусідів про Чернігів післяреволюційний, довоєнний, періоду окупації та повоєнний.

У родині дідуся та бабусі дуже любили книги, театр, і цю любов прищепили своїм онукам Людмилі та її молодшій сестрі Аллі, яка залишилась вірною дитячому захопленню і стала театральним режисером. А Людмилу допитлива натура привела відразу до двох вузів Москви – літературного інституту та інституту культури. Вступила до обох, але життя так склалось, що здобувала професію бібліотекаря-бібліографа у Московському державному інституті культури.

Після закінчення вузу в 1965 році Людмила Студьонова прийшла на роботу до Чернігівської обласної універсальної бібліотеки ім. В.Г.Короленка, де і захопилась краєзнавством. Вона стояла біля витоків створення Зведеного краєзнавчого каталогу бібліотеки, який став базою для наукових досліджень численних її користувачів. Людмила Валентинівна спеціалізується на складанні бібліографічних посібників з питань краєзнавства, вона є укладачем понад 150 бібліографічних покажчиків з питань краєзнавства. За її участі було започатковано серії біобібліографічних посібників «Письменники Чернігівщини», «Історики та краєзнавці Чернігівщини». До 1000-ліття Чернігівської єпархії нею був підготовлений унікальний посібник – бібліографічний покажчик «З історії Чернігівської єпархії», який включає 964 позиції з інформацією про різні аспекти розвитку та діяльності церкви на Чернігівщині.

Л. Студьонова сприяла створенню у бібліотеці відділу краєзнавства, була завідувачкою цього відділу з 1994 по 2002 рік.

З 1972 року Людмила Валентинівна організовує і проводить зустрічі з відомими земляками – діячами науки і культури, так звані «краєзнавчі п'ятниці». Гостями цих заходів були письменники Григорій Тютюнник, Євген Гуцало, Юрій Збанацький, Борис Гусєв, Анатолій Рибаків та ін. У 1974 році активісти «п'ятниць» об'єдналися у клуб «Краєзнавець», віце-президентом, секретарем і душею якого стала Людмила Студьонова.

Наполегливий краєзнавчий пошук, дослідницькі напрацювання Людмили Студьонової втілились у вісім книжок з історії Чернігівщини: «Заклинання сліду» (1995), «Чернігівки в житті славетних» (1996), «Чернігівські князі, полковники, губернатори» (1998), «Чернігівське повітове земство: сторінки історії» (2003), «Ось де, люди, наша слава» (2004), «Долі, обпалені війною» (2005), «Слідами Чернігівського підпілля» (2007), «Право на безсмертя» (2011). Вона є членом авторських колективів багатьох краєзнавчих видань, зокрема «Почесні громадяни Чернігова» (2004), «Дзвони пам'яті» (2008) тощо.

У 2011 році Людмила Студьонова стала членом Національної спілки краєзнавців України.

Сповнена творчих сил, пошуковець продовжує працювати у відділі краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В.Г.Короленка, допомагає молодим науковцям -краєзнавцям, досліджує нові теми з історії Чернігівщини.

Вітаючи з ювілеєм, зичимо Людмилі Валентинівні міцного здоров'я, наснаги, втілення усіх творчих задумів.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ПАМ'ЯТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЛЮБОМУДРА

«Українська філософія в контексті національного самостояння функціонує не заради себе, а як засіб його усвідомлення й усталення, форма національної ідентифікації та її охорони. Філософська охорона України – це теоретико-методологічна діяльність, котра сприяє збереженню оригінальності життя частини людського роду – українського народу на визначеній і відомій частині нашої планети», – писав наш видатний земляк, відомий український філософ, професор Володимир Ісакович Шевченко. Таку благородну мету – розглянути ключові проблеми української філософії, а також згадати добрим словом творчість визначного чернігівського любомудра – ставили перед собою організатори Других всеукраїнських філософських читань «Людина. Культура. Освіта», присвячених пам'яті В.І.Шевченка, що відбулися 17 лютого 2012 року в Чернігівському державному інституті економіки і управління.

Уперше широке коло шанувальників любомудра зібралось у стінах Чернігівського державного інституту економіки і управління у вересні 2007 р., в річницю пам'яті філософа. Тоді, у 2007 р., багатогранність та новаторство філософії В.І.Шевченка відзначали ректор НДІ українознавства академік П.П.Кононенко, ректор НПУ ім. М.П.Драгоманова академік В.П.Андрущенко, зав. кафедри історії філософії Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка проф. В.І. Ярошовець та інші провідні українські вчені.

У роботі цьогорічних філософських читань на тему «Людина. Культура. Освіта», присвячених пам'яті В.І.Шевченка, взяли участь науковці, громадські діячі, студенти з Чернігова та багатьох міст України (Києва, Львова, Тернополя, Ніжина, Сум). Колеги, однодумці, учні В.І.Шевченка здійснили спробу висвітлити основні віхи життєвого шляху яскравої постаті, окреслити дослідницькі обрії відомого науковця, охарактеризувати його внесок до інтелектуальної скарбниці вітчизняної філософії та освіти.

Розпочались наукові читання пленарним засіданням, яке відкрила ректор Чернігівського державного інституту економіки і управління, доктор економічних наук, професор І.С. Каленюк. У вітальному слові до організаторів та учасників Других всеукраїнських філософських читань пам'яті В.І.Шевченка ректор відзначила великий внесок філософа у дослідження історії вітчизняної філософії, в тому числі, філософської думки Чернігово-Сіверщини, а також надзвичайно широкий спектр наукових інтересів вченого (від гносеологічної проблематики до питань антропології, філософії політики, філософії освіти, українознавства, методології наукових досліджень) та побажала учасникам заходу плідної дискусії й успіхів у досягненні поставлених перед собою цілей.

На пленарному засіданні виступила доктор економічних наук, професор, проректор з наукової та міжнародної діяльності ЧДІЕУ О.І.Гонта, яка підкреслила актуальність поглядів філософа в плані розробки проблем методології науки і відзначила суттєвий теоретико-методологічний потенціал синергетичного підходу до дослідження економічної глобалізації. Суперечливі тенденції людського буття на межі ХХ-ХХІ ст., футурологічні перспективи людства та особливості їх осмислення професором В.І.Шевченком розкрив у своїй доповіді зав. відділу теорії та методології природничої й інженерної освіти Інституту вищої освіти НАПН України, дирек-

тор Київського інституту освітньої політики д.ф.н., проф. К.В.Корсак. Проблеми духовного відчуження в умовах сучасної техногенної цивілізації, зокрема, захисту свободи совісті від конфесійної агресивності псевдохристиян, акцентував академік Міжнародної Академії духовних наук та АН вищої школи України, заслужений працівник народної освіти України, д.ф.н., проф. ЧДТУ В.А.Личковах. Про потребу трансформації освіти в суспільстві знань, нелінійність і складність якого посилюється, йшлося в доповіді д.ф.н., проф. Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (м. Київ) Н.В.Кочубей. Провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України, к.ф.н., доцент Л.С.Горбунова охарактеризувала феномен мислення епохи глобалізації.

Про причини повороту філософського думання В. Шевченка від буття світу загалом до проблематики української філософії йшлося у доповіді проректора з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського, к.ф.н., доц. В.М.Довбні. Він підкреслив, що участь В.Шевченка в соціокультурному бутті українського народу була діяльною й ефективною, що зумовлює суспільну потребу подальшого вивчення загальноантропологічних, пізнавальних, філософсько-освітніх, українознавчих пластів спадщини чернігівського любомудра.

Глибоку спорідненість філософських інтенцій В.І.Шевченка і П.Куліша відзначив у своєму виступі к.ф.н., доц. С.Т.Мащенко (Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського). Про політичний аспект філософських досліджень Чернігово-Сіверщини В.Шевченка доповів к.і.н., доц. ЧДІЕУ М.І.Кравченко, який ознайомив присутніх з оригінальним поглядом мислителя на особливості політичного життя краю починаючи з виникнення Чернігово-Сіверського князівства і аж до моменту розквіту «козацької держави» – Гетьманщини.

Справжнім відкриттям для багатьох учасників читань стали філософсько-поетичні роздуми В.І.Шевченка, які стали предметом дослідження к.ф.н., доц., зав. каф. українознавства ЧДІЕУ Л.В.Зіневич. Доповідачка підкреслила, що в теоретико-методологічному плані одним з улюблених філософських підходів вченого був синергізм, відтак і його творчість – наукова та поетична – явила зразок синергії в дії.

Після пленарного робота була продовжена на секційних засіданнях, де обговорювались ключові проблеми української філософії, актуальні питання функціонування освіти в інтер'єрі глобалізації, проблеми культури і людини в контексті розвитку суспільства.

Загальна думка учасників філософських читань полягала в тому, що творчий доробок В.І.Шевченка ще належить оцінити майбутнім поколінням дослідників вітчизняної філософської думки, адже його ідеї відкривають нові можливості для подальшого поступу вітчизняної філософії, сприяють формуванню національної свідомості.

Наталія ШАКУН

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку ??.03.2012. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 9,0. Обл.-вид. арк.12,6. Тираж 800 прим. Зам.??.

Віддруковано в ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14001, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462)972-661, 972-664